

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Patmakan k'erakanut'iwn arewelahay lezui

Grigor Vants'ean

OL 41973.78

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT

CLASS OF 1828

Print

Հրատարակութիւն Մամիկոն Գէորգեանի

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԸՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

Առթաստաւրեց ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆ

Nichts zeigt deutlicher, dass ein Volk
in eine schöpferische Periode eintritt und etwas
Ursprüngliches zu leisten vermag, als der Um-
stand, dass es seine Sprache reformiert.

Ոչ մի բան այնպէս որոշ չի ցոյց տա-
լիս, թէ մի ժողովուրդ ստեղծագործման
շրջանն է մտնում և մի հիմնական բան պիտի
ստեղծագործի, քան այն, որ նա սկսում է իր
լեզուն մշակել:

Björson Björnsterne

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպ. Մ. Վարդանեանի Դրան. փ. № 3 | Тип. М. Варданянъ Там. ул. № 3

1906

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

Աօխասափրեց ԳՐ. ՎԱՆՃԵԱՆ

Nichts zeigt deutlicher, dass ein Volk in eine schöpferische Periode eintritt und etwas Ursprüngliches zu leisten vermag, als der Umstand, dass es seine Sprache reformiert.

Ոչ մի բան այնպէս որոշ չի ցոյց տալիս, թէ մի ժողովուրդ ստեղծագործման շրջանն է մտնում և մի հիմնական բան պիտի ստեղծագործի, քան այն, որ նա սկսում է իր լեզուն մշակել:

Björson Björnsterne

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպ. Մ. Վարդանանի Գան. փ. № 3 || Тип. М. Варданянъ Ган. ул. № 3

1906

OL 41973.78
~~3264.47~~

Harvard College Library

July 29, 1920

Minot Fund

Vancean, J.

Historical grammar
of the Eastern American languages

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10-го Апрѣля 1906 г.

ԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՏԵՂ

Նախ քան ընդարձակ քերականութիւն հրատարակելը, մենք կարեւոր համարեցինք հասարակութեան առաջ պարզել մի քանի խոշոր սկզբունքային հարցեր. թէ ի՞նչ է լեզուն, ի՞նչն է լաւը կամ վատը, ուղիղը կամ սխալը, զուրեկանն ու անզուրեկանը լեզուի մէջ. դրա համար համեմատութեան առանք գրաբարը, արեւելեան և արեւմտեան աշխարհաբարները, շօշափեցինք այս կամ այն բարբառի նշանակութիւնը, պարզելու համար սկզբունքային այս կամ այն հարցը և այդ ամենը, կարելոյն չափ պարզ ու մատչելի ձևով, որպէս զի սա կարդացուի գրասէր հասարակութեան լայն խաւերում: Այդ իսկ պատճառով շատ տեղեր մենք անցել ենք համառօտ ու կարճ, շատ ալ տեղեր ելկար ու ընդարձակ, որ պիտի լինէր հակառակը, եթէ սա գրուած լինէր նեղ-մասնապէսներէ համար, որոնց մենք կը խնդրէինք այս գործը դիտել իբրև ժամանակաւոր առաջաբան ապագայ ընդարձակ քերականութեան: Մեր փոքրիկ ու միանգամայն հակիրճ «Համառօտ դպրոցական քերականութիւնն» արդէն լոյս տեսաւ. սրա հետ, յատկապէս ծխական դպրոցների համար:

Առանց պ. Մամիկոն Գէորգեանի ինքնաբերի աջակցութեան և հրաւերին այսպիսի ծանր ժամանակներում ես անկարող էի այս գործն հրատարակելու: Շնորհակալութիւն իմ բարեկամին, որ առիթ և յանձնառու եղաւ գրքիս տրպազութեան:

Ժամանակները շատ ծանր և աննպաստ են մի այս-

պիսի գործ կանոնաւոր հրատարակելու համար, և եւ նախօրօք ներուճն պիտի խնդրեմ գրքիս տպագրութեան թերութիւնների համար, որոնք առաջացան անկախ իմ ձեռք առած միջոցներից, որ պատուական տպարանատէրը վերագրում է յեղափոխութեան լայնածաւալ յորձանքներին:

Այս գրքի մի քանի գլուխները լոյս են տեսել «Մուրճ»-ում 1896—1890 թ., «Հանդէս Ամսօրեայ» 1897—1901 թ., «Zeitschrift für Armenische Philologie» և այլուր:

ԳԼ. I

ՄԱՐԴԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.

Երբ մարդ փորում է աղբիւրի ակը, գտնելու համար այն ջրամբարը, որից բղխում է նա, շատ անգամ ոչինչ չի գտնում և աղբիւրի պարզ ու գեղեցիկ ընթացքը գրանից շատ անգամ խափանւում, աղբիւրը չքանում է. որովհետեւ ըստ մեծի մասին մի որոշ և հաստատ ջրամբար չէ աղբիւրի հիմքը, այլ հողի շերտերի բազմաթիւ երակներ, որոնց միջից ջուրը կաթիլ-կաթիլ թորալով, ժողում է միասին և դուրս բխում որպէս աղբիւր:—Դրա նման է և լեզուն. փիլիսոփաների, հոգեբանների և մանաւանդ լեզուաբանների ջանքերը, գտնելու լեզուի ծագման ակը, մնացել են գրեթէ ձեռնունայն, որովհետեւ որքան խորն է մտնում մարդ լեզուի ծագման էութեան մէջ, այնքան լեզուն դադարում է լեզու լինելուց. մնում են միայն որոշ հետքեր, աղբիւրի թորակների նման, որոնք էական դեր կատարելով հանդերձ լեզուի ծագման և զարգացման մէջ, դեռ լեզու չեն այն մտքով, ինչ մտքով մենք ենք հասկանում այդ. Դա բղխում է բուն լեզուի էութիւնից. դա մի կայուն և հաստատուն էութիւն չէ քանի որ կենդանի է, այլ յարուշարժ. միշտ im werden begriffen, միշտ հոսանաւոր

Մեզ համար, որ ծնունդ ու մեծացել ենք բանաւոր և խօսուն արարածների մէջ՝ լեզուն մի շատ առօրեայ և հասարակ բան է երևում։—Իրօք դա մի սքանչելիք, մի հրաշք է, որի նմանը քիչ կարելի է հանդիպել երկրիս երեսին։—Շատ անգամ մարդ ինքն իրան, իր մէջ կատարուած յոյգերն ու մտքերը չի կարողանում հասկանալ ու բացատրել, այն ինչ, լեզուի միջոցով մենք հասկանում ենք ուրիշի հոգին, կարդում ենք այլոց մտքերը, խօսում ենք հին յոյների և եգիպտացիների, հեռաւորների և մօտաւորների հետ։ Նայեցէք մեզ շրջապատող կենդանիներին ու անասուններին, որոնք ոչինչ չունին մտաւոր հաղորդակցութեան համար, փորձեցէք խօսել և պատասխան ստանալ հաւից, կովից, կաթուղից ու շանից և այն ժամանակ միայն կիմանաք, որ լեզուն է մեզ մարդ շինողը։ Այդ լեզուն կազմելու համար հարկաւոր էին երկու էական վայրկեաններ. առաջին, որ մարդը կարենար մի որ է է միտք կապել ձայների հետ։—Երեխան, քանի որ կրկնչում և բացականչում է առե, առե, ոչ մի միտք չի կապում այդ ձայների հետ։ Երկրորդ՝ որ դիմացի արարածը հասկանար այդ ձայների կամ հնչիւնների միտքը։—Այս վերջինը հեշտ հասկանալի է, երբ մենք ի նկատի ունենանք մի որ և է օտար, մեզ անհասկանալի լեզու։ Մենք արդէն խօսում ենք, գիտենք մի կամ մի քանի լեզու, գիտենք ձայներից բխող միտքն ըմբռնել, բայց մի օտարականի, մի գերմանացու, դուսի և կամ ֆրանսիացու լեզուն դեռ չենք հասկանում։ զրա համար մենք պէտք է գործադրենք անագին ժամանակ ու ջանք՝ մինչև հասկանալ կարենանք օտար լեզուն, մինչև որ հնչիւնների մէջ կարդանք

այն միտքը, որ յայտնել ուզեց օտարականը:—Ի՞նչպէս հապա նախնական մարդը, որ դեռ ինքը լեզու չունէր և դեռ ուրիշի լեզուի մասին գաղափար չունէր՝ կարողացաւ և՛ խօսել և՛ հասկանալ և՛ հասկանալի եղաւ: Ի՞նչպէս հնչիւնը գառաւ միտք և հասկացուեցաւ: Այս է ահա ամենամեծ հարցը լեզուի ծագման խնդրում...

Ենթադրել, թէ մարդիկ հնարեցին լեզուն միմեանց հետ հաղորդակցելու համար, ուրեմն մի գիտաւորեալ նպատակ դնել նրա ծագման մէջ, անկարելի է, որովհետեւ լեզուի գոյութիւնից առաջ անասուն մարդը երբէք գաղափար անգամ չէր կարող ունենալ մի չեղած էութեան և նրա հրաշալի յատկութիւնների մասին:—Արդ՝ ի՞նչ կերպ, ի՞նչ համագամանքներում առաջացաւ հասկանալու հնարաւորութիւնը, որից անշուշտ աստիճանաբար առաջ եկաւ և զարգացաւ մեր ներկայի լեզուն:

Այդ երեոյթը բացատրելու համար մենք պիտի դիմենք կենդանական աշխարհին, որը, ինչքան էլ հեռու լինի կոնգոնած մարդուց, առանց մի կապող միջին օղակի, այնուամենայնիւ միակ տարրն է, որ մեզ մի ազօտ պատկեր պիտի տայ մարդկային լեզուի անցած ճամբու մասին: Միմեանց հասկանալու ընդունակութիւնը բացառիկ և միայն մարդու յատկանիշը չէ:—

Երբ վարուժանը մրցակիցներին կոռէից յաղթանակով գոլրա եկած մոնչում է և կամ գոռում, էգը հասկանում է նրա մոռնչը—գոռոցը, որ թռչունների մօտ հասել է բարձր զարգացման և դառել է մի գեղունի ու դայլայլիկ երգ:—Երբ արածող հօ-

տը կամ որսի գնացած կապիկներէ վոճակը պահապան դրած փորձառու աւագի ձայնն է լսում, զգուշացման ձայնը, ամբողջ հօտը միանուազ հասկանում է այդ նշանը և մի վայրկեանում կամ փախուստ է տալիս և կամ կռուի դուրս գալիս: Երբ ուրուրը բարձր երկնքից ցած է թռչում հաւի ճուղերին կլանելու, մայրը լալահառաչ կրկնում է և ճուղերը հասկանում են մօր ձայնը և փախուստ տալիս ազատուելու համար: Երբ նոյն մայրը, աւելի խաղաղ ու հանդիստ ձայնով մի համեղ պատառ է գտնում ճուղերին բաժանելու, նրանք ամենքը կրկին հասկանում են մօր ձայնը և գնում են այդ անուշ պատառը վայելելու. և ոչ միայն հասկանում են, այլև զանազանում են վտանգի ձայնը կերակրի կանչած ձայնից, հասկանում են աքլօթի ձայնը և զանազանում են մօր ձայնից:—Այդ՝ ամենն իր էութեամբ մի-մի միտքէ, որ հասկացւում է և արտայայտւում է ձայների միջոցով. այդ է կենդանիների լեզուն, որ առաջ է դալիս հոգեկան խոշոր յուզումների ժամանակ. նոյնն է և մարդկային լեզուի հիմքը: Նրա ծագման շարժառիթը մարդանման արարածի հոգեկան յոյզերն էին. Դեռ մինչև այսօր պահուած են նախնական լեզուի այդ նշանները, որոնք բնդհանուր—համամարդկային են. ախ, ժխ, ճւհ և քերականութեան մէջ կոչւում են միջարկներ (междометіе): Նախամարդը ապրում էր խմբովին. դառելով մեր հեռաւոր ազգական կապիկներից և կիսավայրենի մարդկանցից, նա վերին աստիճանի շարժուն, գիւրաբորբոք և ապաւորուն մի արարած էր: Արտաքին երևոյթները, մանաւանդ վտանգն ու վախը, խանդն

ու սէրը, զաւակն ու ծնողը, վիշտն ու դառնութիւնըն արգէն կազմել էին նրա մէջ մի շարք արտայայտութիւններ, որ միատեսակ հասկանալի էր ամենին. դրանք կազմակերպուած բառեր ու նախադասութիւններ չէին, այլ կենդանիների մէջ սովորական ձայներից մի աստիճան բարձր և հասկանալի բացահանչութիւններ:

Ահա նախափարզը վայրենի սիրով գուրգուրում և խաղում է իր զաւակի հետ, զաւակն էլ իր կողմից բացականշում է ա, ա, աւ, մա, մա, մա, և ահա կազմուեցաւ առաջին բառը, որ մայրը վերագրում է իրան: Այնուհետև, ժամանակի ընթացքում, այդ բառը դառնում է արտայայտիչ ամենամօտիկ և ամենասիրելի առարկայի համար, որ մայրն է... Մօտակայ դիւրին հնչիւնը, որ արտայայտել է կարենում մանուկը է. պա-պա-պա, առանց կապելու այդ հնչիւնների հետ մի մտապատկեր, որ շրջապատող երկրորդ ամենամօտ արարածը—հայրը, վերագրում է իրան: Մանուկը, որ ստեղծողն էր այդ բառերի, ապագայում հասունանալով, իր աւանգածը սովորում է արգէն հօրից ու մօրից, որպէս երկու յայտնի առարկաների անուն: Սա առաջին մօմենտն էր միմեանց հասկանալու. դրանք դեռ բառեր ու նախադասութիւններ չեն, այլ հասկանալի բացականշեր, որ կազմակերպւում է ընտանեկան նեղ շրջանում: Դեռ այսօր, անխօս մանուկներն իրանց որոշ պիտոյքներն յայտնում և հասկացնում են ծնողներին որոշ նպատակի եւ գաղափարի հետ կապւած ձայնետով, առանց բառերի:

Երկրորդ մօմենտը կարելի է ներկայացնել հետեւեալ կերպով. նախամարդկանց թումբը զնայել է

որսի և բռնել է մի շուն. մի քանիսը առաջ ընկած ուրախ ետ են դառնում և, օրինակի համար, սկսում են հաչել շան նման վա՛հ, վա՛հ. հեռուից էլ երևում են միւսները, որ ուսին դրած շունն են բերում. բացակայ եղողներն հասկանում են, որ մի որս է գալիս— մի վահ, վահ:— Հետեւեալ օրը մինոր խումբ է գնում, կէսը նախորդ որսորդներից, կէսն էլ բացականներից և յանկարծ պատահում են մի այլ շան: Շան պատկերը բացականների մէջ իսկոյն ծնեցնում է «վահ-վահ» գաղափարը և նրանք վազում են որսալու: Երեկուայ որսորդը, որ վահ-վահ էր ասել առանց մի դիտաւորեալ նպատակի, իսկոյն հասկանում է ընկերոջ միտքը և գնում են շունը որսալու. տուն են դալիս և ձեռներով, շարժումներով դարձեալ «վահ-վահ» են ասում. և որովհետեւ առանց որսի են եկել, որսից բացակայ եղողներն հասկանում են ընկերների միտքը. «վահ-վահ»-ի են հանդիպել, առանց որսալ կարենալու»:

Տանը մնացածներից մի քանիսը, առաւել խելօքներն ու փորձառուները անդրադառնում են,— գլխի են ընկնում.— յիշում են երեկուայ—«վահ-վահ»-ը որ բացակայէր և եկաւ, այնինչ այսօր նա չկայ: Երեկուայ ուրախ տրամագրութիւնը և կուշտ որսը այսօրուայ տխրութեան և սովի հետ, նրանց ուղեղի մէջ առաջ են բերում թերեւ չկայի—գաղափարը, որ առաւել պնդանում է հետեւեալ օրուայ աշդուրթեամբ.— Այստեղ էլ, առանց որևէ դիտաւորեալ նպատակի, առանց կռահելու անպամ կատարած իրողութեան ահադին նշանակութիւնը, մարդկութեան մի որոշ խմբի մէջ առաջ եկաւ, ինքնա-

բերաբար ծագեց վահ-վահ գաղափարը. անարկայից անկախ և հեռու նա արտայայտուեց և հասկանալի եղաւ: Նա դարձաւ մի վերացական զտդափար, մի քառ:

Վարենի նախամարդկանց խումբը կրկին վերադառնում է որսից, այս անգամ ոչ աջողակ և ուրախ, այլ տխուր ու ծանր բացականչութիւններով. մի պատահարի զոհ է գնացել նրանց ամենափորձառու անդամը. իրանց բնակութեան այրն հասնելիս՝ մտապատկերների զուգորդութեամբ և դէպքի թարմ ազդեցութեան տակ եկողները որոշ ձայնեն արձակում. ոչ թէ յայտնելու համար մնացեալներին, յայտնելու գաղափարն ու հնարաւորութիւնը նրանց անյայտէր դեռ, այլ հանդիպած սոսկալի տեսարանը յիշելով: Տանը մնացածների վրայ, անշուշտ, գապէտք է թողնէր որոշ ապաւորութիւն, մանաւանդ խոշորագոյն անդամի բացակայութիւնը: Հեռակեալ օրը դէպքի տեղը դնում է միևնոյն խումբը նոր անդամների հետ և զսնում կորած անդամի մի ոտը, մի ձեռք, կամ դուխը, որ լափում է մի, պսենք, առիւծ, նոր ու նման բացականչներ, որ երէկ եղել էին պատահաբար, առանց որևէ կանխանապատկի, այսօր շատ նորեկների կողմից կապւում են առիւծի հետ, որ կռուի մէջ փախչում է նրանցից և ազատւում... Մի քանի օրից յետոյ, նոյն խմբի անդամներից միւրը հեռուից տեսնում է նոյն առիւծին և արդէն բնագոյաբար յիշում է իր արդէն լսած ու կրկնած բացականչը առիւծի մասին, թերևս նմանեցնելով հէնց նրա ձայնին... Մի քանի այգալիսի հանդիպումներ ու կրկնումներ զանազան պարագա-

ներում և հանգամանքներում, բացակայութիւն և ներկայութիւն զանազան անդամների՝ արդէն ունորոշ և աննպատակ բացականչութեանը «Առիւծ» նշանակութիւնն են տալիս. պատահաբար բացականչած նմանաձայնութիւնն հետզհետէ զտւում, պարզւում և ստանում է մի որոշ և գրեթէ ամենին հասկանալի նշանակութիւն: Խումբն անցնում է ծառոտ, կասկածելի և վտանգաւոր տեղով. մինը լսում է խշշոց և դուռում է «առիւծ»—բոլորը պատրաստւում են փախչելու կամ յարձակուելու և դուրս է գալիս, որ վստեգաւոր թշնամին չէ, այլ մի շուն, «վահ-վահ»—գոռում են մի քանիսը, և ահա գրեթէ հասկանալի եղաւ, որ առեսածը առիւծ չէ, այլ շուն է: Երկու զազափարներ, պատահաբար առաջացած, համեմատուեցան և պարզեցին միմեանց, շուն և առիւծ, կամ առիւծ ու շուն...

Այդ ամենի հետ ի նկատի պէտք է ունենանք, որ նախամարզը մի երզող անասուն էր. ուրախութիւնը, էգին գրաւելու տենչը, նրան առիթ էին տալիս անորոշ ձայներէ միջոցով, որոնք սակայն հասկացւում էին մի որոշ թէև ընդհանուր մտքով՝ երգելու...

Ծանր և տխուր դէպքերում նա ընդունակ էր լալու, որ նոյնպէս հասկացւում էր նման աճհատենքից որպէս հոգեկան վշտի արտայայտութիւն: Այս հոգեկան յոյզերի շնորհիւ ահա, մօր յարաբերութիւնը զաւակի հետ, անդամների յարաբերութիւնը հօր-դայի մէջ, զանազան է ենդանինների ձայնին նման ձայներ հանելու ընդունակութիւնը, սէրը, վիշտը, փորձառութիւնն ու պատահական դէպքերից, պատահական ձայների միջոցով ազատուելու հնարաւորու-

Թիւնն ինքնաբերաբար ստեղծեցին ձայներով միտք արտայայտելու և այն հասկանալու հնարոյթը:

Այնուհետև գոյութեան կռուին էր պատկանում այդ ամենը զանալու, պարզելու և զարգացնելու դերը, քանի որ այդ կռուի մէջ անհրաժեշտօրէն պիտի յաւատակէին այն անհատներն, որոնք աւելի ընդունակ էին աչդպիսի պատահական ձայները հասկանալու: Նա, որ զգուշացման ձայնին աւելի ուշադիր էր, նա որ հոգեկան յոյզերով ու երգերով աւելի ընդունակ էր էգին գրաւելու և ֆիզիքապէս աւելի ժիր հակառակորդին տապալելու, նա, որ իր լսածներն աւելի աջող և շնորհքով էր անդրադարձնում իրայիններին վտանգից ազատելու, անշուշտ, նա էլ հնար ունէր աւելի սերունդ աճեցնելու և իր սերունդը պահպանելու, որ մի աստիճան աւելի ժիր, ընդունակ պիտի լինէր իր նմաններից, քանի որ ժառանգել էր մի որոշ առաւելութիւն, որ ժառանգօրէն պիտի տնէր ու զարգանար:

Երբ մարդանման արարածի ուղեղի մէջ կազմուել էր ձայներով միտք արտայայտելու ռոալին դէպքը, այնուհետև դարերի, հազարաւոր տարիների կռիւն ու փորձը աստիճանաբար զարգացրին և առաջ բերին առանց մի մեծ ճիգերի ու ջանքերի, լոկ պատահաբար, այն հրաշալի, կարելի է տեսել աստուածային միջոցը հաղորդակցութեան, որ լեզու է կոչւում, և որի շնորհիւ մարդն էտպէս զանադանաւում է մնացեալ՝ ցեղով և արիւնով իրան հարադատ կենդանական աշխարհից:

Ինչպէս որ Թռչունի երգը զարգացել ու առաջ է եկել նրա հոգեկան յոյզերի շնորհիւ, առանց մի

ներքին դիտակցութեան ու ջանքի թռչունների կողմից, ինչպէս հոգի շերտերում ամբարուած ջուրը առաջին յարմար ըուպէին դուրս է թռչում աղբիւրանալով, լոկ իր ներքին, ֆիզիքական յատկանիշների շնորհիւ, ճիշտ այդպէս էլ մարդկային հոգու յոյզերը դուրս պիտի թորային և երևան գային բացահանչների և երդերի, զգուշացման ձայների և նմանողութեան մէջ, որոնք բաղդաւոր զուգադիպութեամբ սկսան հասկացուիլ նման անհատների կողմից և հիմք դառնան լեզուի զարգացման: Լեզուն ուրեմն սրդիւնք է մարդկային հոգու, ուրեմն մի հոգեբանական երեւոյթ է:

Դեռ այսօր կան բազմաթիւ անհատներ կանոնաւոր և ուղիղ խօսող՝ կուլտուրայի բարձրագոյն պրտուղները վայելած, իր ծագումն ու ծնունդը Աստուածային մի առանձին շնորհների վերագրող, որ գաղափար անգամ չունին այն լեզուների բարդ ու կանոնաւոր քերականութեան մասին, որ նրանք գործ են ածում լոկ սովորոյթով. գիրը, գրականութիւնը և լեզուաբանութիւնն էր, որ բաց արաւ այս բնազդական դարձած երևոյթի էութիւնը, առանց որին անկարելի է երևակայել որ և է մարդկային կուլտուրա, և առաջագիմութիւն:

Ջուր չէ, որ մարդը իրան ջուկ է համարում անասուններից լեզուի շնորհիւ և մարդկութեան մէջ էլ, ազգութեան իսկական հիմքը՝ լեզուն է համարուած:

ԳԼ. II

ՀԱՌԵՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐ ԵՒ ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԷՆ

Տասնութերորդ դարում անգլիացիք տիրելով Հնդկաստանին, ծանօթացան բրահմինների լեզուին ու գրականութեանը, որ Սանսկրիտ է կոչուում: Քերականութեան կազմը, արմատների և բազմաթիվ բառերի նմանութիւնը հին յունարէնին և լատիներէնին, ափշեցրեց լեզուաբան գիտնականներին: Ի՞նչպէս և ի՞նչ կերպ բացատրել այդ զարմանալի երևոյթը: Որեւէ խնամութեան կամ ազգակցութեան չկար պատմական ոչ մի հիմք: Հնդկաստանը շատ էր հեռու, և որևէ յարաբերութեամբ բացատրելն անհնարին: - Եւրոպայում այդպիսի մի երևոյթ բացատրուած էր արդէն շատ դիւրութեամբ: Հիւսիսային Գերմանիայում ապրում է մի փոքրիկ ազգ. Լիթուան կամ լիտովցի, որի լեզուն իր քերականութեամբ, բառերով ու արմատներով խիստ նման է լատիներէնին. գիտնականներն այնպէս բացատրեցին, որ հնումը, մի խումբ հռոմէացի նաւաբեկեալ գոլըս են եկել լիտուանական ափը, բնակութիւն հաստատել մնացել. ուրեմն լիտուաներէնի նմանութեան պատճառը

լատիներէնին այն է, որ լիտուանացիք սերում են հռոմայեցիներէից:

Մի այդպիսի ենթադրութեամբ բացատրել և Սանսկրիտի նմանութիւնը անհնար էր, որովհետեւ հազարաւոր մղոններով հեռու ընկած Հնդկաստանը որեւէ ծովային կամ ցամաքային յարաբերութիւն չէր ունեցել և չէր կարող ունենալ Հռոմի հետ, սակայն լեզուների նմանութիւնն ակներև էր:

Մնում էր ենթադրել, որ այդ նմանութիւնը պատահական չէ այլ ցեղական է: Ծանօթութիւնն հին պարսկերէնի հետ, որ զարմանալի նման էր Սանսկրիտին, և ուշի ուշոյ համեմատութիւնը հին յունարէնի, լատիներէնի, Սանսկրիտի, պարսկերէնի, հայերէն գրաբարի, սլաւերէն և հին գերմաներէնի ցոյց տուին, որ դրանք բոլորը մի մայր-արմատական լեզուի զուտորներն են առաւել կամ պակաս չափով միմեանցից հեռացած... Այդ լեզուն անուանուեցաւ «Հնդեւրոպական մայր-լեզու», և այսօր գրեթէ պարզուած է, որ մի ժամանակ, մի ժողովուրդ, ինչպէս երևում է լեզուի արմատական բառերից հաւանօրէն դեռ հովիւ ու խաշնարած, որ ապրում էր նահապետական կեանքով, ցրեց իր անդամները ամբողջ Եւրոպա, միջին ու փոքր Ասիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան: Իր զարմանալի ընդունակութիւններով նա Եւրոպայում թէ Ասիայում, ուր հնար ունէր, ստեղծեց ամենաբարձր և ամենակատարեալ կուլտուրան, որին երբեքից հասել էր մարդկութիւնը և այդ կուլտուրայի շնորհիւ էր, որ Հիւսիսի պաղարիւն ու սառն անգլիացին Քանգէսի տօթակէզ հովիտներում գտաւ ու ճանաչեց իր ազուպապերի թողած ու մո-

ուսցած բրամանների սերունդի մէջ իր հոգեհարա-
զատ եղբայրներին: Այնուհետև պարզուեց, որ
Հնդկորոպական pitar, matar, յատիներէն pater,
mater, իտալերէն padre madre, պարսկերէն pe-
der, mader, նախնի հայերէն, հասր մասր, հին
ֆրանսերէն paire, maire, հին հայերէն, հայր
մայր, նոր ֆրանսերէն père mère, նոր հայերէն հէր
մէր. միկնոյն ծագումն ունին, միկնոյն աղբիւրից են
բխում, որ տարբեր կլիմաների ու տարբեր ազգե-
ցութիւնների տակ ձևափոխուել, զարգացել և ստա-
ցել են նորանոր ձևեր ու կերպարանքներ, պահելով
արմատների ու բերականութեան մէջ մի ընդհանուր
անուբանալի կնիք արեւնակից աղգակցութեան:

Այսպէս.

Սլաւ	հին հայերէն
бер-ом	բեր-եմ
бер-еши	բեր-ես
бер-еъ	բեր-է
бер-еѣ	բեր-եմք
бер-ете	բեր-էք
бер-онѣ	բեր-են*)

Այսօր մի շարք տաղանդաւոր գիտնականների
մանրազնին և հմտալի ուսույթների շնորհիւ պարզուեց
ոչ միայն այս լեզուների ընդհանուր ծագումը, այլև
նրանց հեռաւոր կամ մօտաւոր ազգակցութիւնը մի-
մեանց հետ:

Հայերէնը մի ժամանակ համարուում էր աստուա-
ծային լեզու. ի նկատի ունենալով որ դրախտը Հայ-

*) Մալխասեան. Գրաբարի համաձայնութիւնը:

աստանու մէջ է եղել և ջրհեղեղից յետոյ Հայաստանը երկրորդ անգամ մարդկութեան որրանը դարձաւ, բնական էր կարծել, որ Ադամի և Նւայի լեզուն պիտի մնար ու յարատեւէր Հայաստանում. ապացոյց, Երեւան, որ նշանակում է թէ նրեւում էր—Նոյին Մասիսի կատարից, Նախիջևան—Նոյի առաջին իջեւանը։ Ակուռի—առկ-ռռի. Նոյը առաջին անգամ հաղողի որթը տնկեց։ Այս, հայերի ազգապիրական բացատրութիւնն էր, որ ի հարկէ քննադատութեան չէր կարող դիմանալ։ Քանի որ եւրոպացիք լաւ ծանօթ չէին մեր լեզուին, կարծիքները բազմաթիւ ու զանազան էին։ Մի ժամանակ հայերէնն համարում էին ազգակից խպտեքէնի, ապա համարեցին արիւնակից սեմիտ լեզուների, վերջն անկախ մի կովկասեան լեզու։ Պետերմանն առաջինն էր, որ ցոյց տուաւ հայերէնի ազգակցութիւնը հնդկերոպական լեզուներին, որ վաւերացաւ Պօտտի հեղինակաւոր ընդունելութեամբ։

Հայերէնի հնդկերոպական ծագումն ընդունելուց յետոյ պէտք էր որոշել նրա տեղը ազգակից լեզուների շարքում, որ հեշտ չէր, շնորհիւ հայերէնի կատարած զարմանալի ձևափոխութիւնների և այն հանգամանքի, որ նրա հնագոյն շրջանից մեր ձեռք ոչինչ չի հասած։ Սկիզբները կարծում էին, որ նա մօտիկ ազգական է պարսկերէնին, ուրեմն մի իրանական լեզու է։ Սակայն պարսկերէն բառերի զտումն և աւելի մանրակրկիտ ուսոյթները ցոյց տուին, որ հայերէնը շատ բաներով աւելի մօտ է եւրոպական քան արիական ճիւղին։ Ներկայումս նա համարւում է մի ան-

կախ անդամ հնդեւրոպական լեզուների, որ բռնում է սլավո-լիտուան լեզուների մէջ տեղը:

Թէ ինչ էր հայերէնի պատկերը գրաբարից առաջ, մենք այսօր ընդհանուր՝ լեզուաբանական օրէնքներով միայն պիտի եզրակացնենք: Գրեթէ հաստատապէս կարող ենք տեսել, որ նախահայերէնն էլ իր ցեղակից լեզուների նման հաւանորէն ունեցել է մի բարդ քերականութիւն. երեք սեռ իր քերականական համաձայնութիւններով, երկակի թիւ, ածական աստիճանների այլ կազմութիւն, որոնք լեզուի զարգացման ընթացքում կորան, սմանք տեղի տալով այլ ձևերի, ոմանք իսպառ անհետանալով:

Գրաբարը, որ մեզ հասել է Ե. դարուց, համեմատելով պարսիկ, սանսկրիտ և յոյն լեզուների հետ, համեմատաբար մի մանուկ է թէ տարիքով և թէ ձևերով: Քերականութեամբ նա շատ առաջացած, ձևափոխուած ու մաշուած է, որ լեզուների զարգացման յատուկ մի օրէնք է:

Թէ նա ինչպէս ծագեց ու զարգացաւ, մենք կը տեսնինք յետոյ, թէպէտ պատմական ոչ մի հաստատ փաստ չունինք: Այն, ինչ որ մեզ է հասած, մի նուրբ ու կատարեալ, հարուստ ու բազմադան լեզու է, որ ամեն մի բանիմաց անհաստի հիացմունք ու պատկառանք է ներշնչում:

Գրերի գիւտից յետոյ անմիջապէս, գրաբարն առաջ է գալիս որպէս մի կազմ ու պատրաստ լեզու, և ներկայում չկան որ և է մատենագրական փաստեր, որով մենք դիտել կարենայինք այդ լեզուի զարգացումը, ինչպէս պարզօրէն գիտելի է նրա անկումը սկսած հէնց եօթերորդ դարուց: Այս հանգա-

մանքը և՛ զարմանալի է և՛ տարօրինակ, որովհետև նախադրարարեան գրականութեան մասին գրեթէ վա-
յութիւն չունինք, այնինչ գրերի գիւտի հետ զուգ-
ընթաց երևան է գալիս մի լեզու, որ ենթադրել է
տալիս «Մի բարձր մտաւոր վիճակ» և մի պատկա-
ռելի կուլտուրա: Այդ լեզուի հարստութեան մասին
մի մօտաւոր գազափար կարող է տալ այն հանգա-
մանքը, որ ահա կէս դար է թէ մենք և թէ արեւմ-
տեան հայերը հարստահարում ենք զբարբի գանձերն
և դեռ շատ հեռու ենք այն սպառելու կարողութիւնից,
ուրիշ խօսքով կուլտուրապէս դեռ շատ ցածր ենք մեր
հեռաւոր նախնիներէց:

Աշխարհաբար աստուածաշունչը, որ թարգմանած
է արեւմտեան լեզուով, համեմատուել անկարող է
զբարբար աստուածաշունչի հետ և այս յիսուն տարի-
ների կուլտուրական ճիղերով մենք արտադրել չկա-
րողացանք մի բան, որ իր մեծութեամբ ու փառա-
հեղութեամբ համեմատուել կարենար հին Աստուա-
ծաշունչի հետ: Հինգերորդ դարում Հայաստանը բա-
ժան-բաժան էր եղած բազմաթիւ նախարարութիւն-
ների մէջ, որոնցից ոմանք գրեթէ մի-մի կիսով չափ
անկախ թագաւորութիւններ էին ներկայացնում: Դա
առաջ էր եկել երկրի անմատչելի լեռների ջնորհիւ,
որոնք մի կողմից խանգարում էին ազաւ հաղորդակ-
ցութեանն ու յարաբերութիւններին, միւս կողմից
յարմարութիւն էին տալիս թէ առանձնանալու և թէ
դիւրութեամբ պաշտպանուելու մի կենդրոնական իշ-
խանութեան յարձակումներից ու ճնշումներից. կլի-
մայի զանազանակերպութիւնը, տեղային և պարապ-
մունքի տարբերանքը միացած հարեան զանազան ազ-

գերի ազդեցութիւններին աւելի ևս մեծացնում աւ-
խտացնում էին հայ կենցաղի հետ նաև լեզուի տար-
բերութիւնը զանազան գաւառներում: Այս ամենը
պիտի արդէնէր զանազան-բարբառներ Հայաստանի
զանազան մասերում: Ներկայումս քիչ լեզուներ կան,
որ բարբառների առատութեամբ մրցել կարենան հա-
յերէնի հետ: Միայն Կովկասում, այսօր կարելի է
հաշուել հինգ խոշոր-բարբառ. Արարատեան, Ղարա-
բաղի, գօկերի, Թիֆլիզի, Ախալցխայի, չհաշուած դը-
բանց ենթաբարբառները, որոնք մի տասնեակից ա-
ւելի են:

Ի՞նչ էր արդեօք Հայերէնի վիճակը հնումը.
Ունէր նա արդեօք որևէ բարբառ, հաստատ վկայու-
թիւն չունինք:—Թէպէտ ընդհանուր լեզուաբանական
օրէնքով և ներկայի գեղուկցիայով դա անկասկա-
ծելի է թւում և Կորիւնի խօսքերը գրեթէ հաստա-
տում են այդ եզրակացութիւնը. «Հրաման առեալ ի
թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանն
Մարաց, որք... վասն խեցքեկագոյն և խոշորագոյն
լեզուին զժողարամատոյցք էին... առեալ պարզախօսս,
հռետորաբանս կրթեալս... կացուցանէին...»

Այդպիսի բարբառների գոյութիւնը որքան ան-
կասկած, նոյնքան էլ ցաւալի է, որ ոչինչ չէ հասած
հնութիւնից մեր ձեռը գրական լեզուից գուրս, որ
մի գաղափար տար ժամանակակիցն որևէ բարբառի մա-
սին: Ներկայ բարբառներումն էլ, ինչպէս հմտօրէն
ցոյց է տուել Այտընեանն իր քերականութեան մէջ՝
չկայ մի ձև, որ իր սկիզբը չունենար գրաբարում:

Հայ բարբառների նորագոյն ուսոյթները սակայն՝
ցոյց տուին, որ այդ կածիքը լիովին ճիշտ չէ: Առա-

ջին անգամ մենք մատնանիշ արինք մի այդպիսի երևոյթ զօկերէնում, որ չէր կարող դրաբարից ելած լինել *):

Այսպէս՝ յայտնի է, որ գրաբարի այ երկբարբառը կենդանի բարբառներում երևան է դալիս. ա, է, կամ ի ձևով. այս-աս, էս, էսիկ, իսիկ. գայլ, գալ, գել, (գիշու) այլ, ալ, էլ. սայլ, սալ. հայր, հար, հեր և այլն:

Զօկերէնն այդ կանոնին չի ենթարկուել և այլ— պահել է գրաբարի անարատութեամբ. ինչպէս օրմայր, հայր, և այլն... Իսկ մի շարք այլ բառերում նոյն իսկ գրաբարի կարճ և ամփոփ ձևը նրանում լախացել, երկարացել է. ճեր—զօկերէն ճայր, միս—մնշս, սպիտակ—սպւյշակ, սիրել—սայրիլ, և այլն:

Ենթադրել, թէ զօկերէնը միւս բարբառներին հակառակ զարգացման ընթացք է ունեցել, անկարելի է, որովհետև նրա մնացեալ տարրերում ամփոփման կանոնը կատարելապէս պահպանել է իր զօրութիւնը, այն էլ շատ ազդու կերպով. դնալ—գարձել է նօշ լեզուի զարգացման ընթացքի համեմատ, այն ինչ քիթ—դարձել է ֆայնթ, նոյն ընթացքին հակառակ:

Ո՛րն է սրանցից հինը. քիթ—հին ձևից չէր կարող դուրս գալ ֆայնթ. ընդհակառակը քայնթ ձևից—քանթ, քէնթ—քէթ քինթ **) և քիթ ամենայն

*) «Հանդէս Ամսօրեայ» 1899. № 5. 1901 թ. № 5, 6. «Նախահայերէնի հետքեր զօկերէնում»:

**) Քէթ պահուած է Ղարաբաղի բարբառում, քինթ—Թիֆլիզի բարբառում:

դիւրութեամբ: Ուրեմն զօկերէնն աւելի հին է քան
գրաբարը:

Որպէս զի մեր ասածն առանց տարակոյսի հաս-
տատել կարենանք, հարկաւոր է նաև գրաբարի վկա-
յութիւնը: Տէր բառը գրաբարում զարտուղի հոլովում
ունի: Տե—առն, ի տե—առնէ, տե—արք և այլն: Այս
հոլովներից երևում է, որ սա մի պարզ բառ չէ, այլ
կազմուած է *սե* կամ *սի*, մասնիկից և *այր* (առն—
արք) բառից, ինչպէս *սի-կին*, *սի-եզերք* բառերը *):
Արգ՝ այս հոլովներից պարզ է եզրակացնել, որ *տե-ի*
նախնական ձևը պիտի լինէր *սիայր* կամ *սայր*: Զօկե-
րենում հէնց այսօր էլ պահուած է այս վերջինն
անարատ, որից ամփոփուելով ծագել է նորա-
գոյն գրաբար ձևը՝ *սայր—սար—տե-ի*: Այս ձևի հը-
նութիւնը զօկերէնում ենթադրութիւն չէ, այլ հէնց
գրաբարից վկայուած մի իրողութիւն: Այդ վկայու-
թիւնն աւելի ամրանում է նրանով, որ Ղարաբաղի և
Թիֆլիզի բարբառներն էլ, պահել են այդ ձևերի մի-
ջին աստիճանը:

Օրինակ.

1) Զօկ.

տայկ
մայս
(սայրտ) սարտ
մայտք
ծայծ

2) Ղարաբաղ.

տէկ
մէս
սէրտ
մէտք
ծէծ

3) Գրաբար.

տիկ
միս
սիրտ
միտք
ծիծ

*) Տի մասնիկն ինչպէս երևում է, նշանակում էր մեծ,
գորաւոր, տի-կին—մեծ կին—իշխանուհի—թագուհի, տիայր—
մեծ-մարդ, իշխան—տէր, տի-եզերք—մեծ եզերք, անեզերք:

կնայկ	կնէգ	կնիկ *)
կծայկ	կծէկ	կծիկ **)
քայնթ, քինթ (թիֆլ.)	քէթ	քիթ

Այսպէս հին են. մայրուք—միւրուք (էրզրում)—մօրուք, մային—միւին. (ուրեմն մէջ—մայջ) հայնդ—հինդ. մտայկ—մտիկ, կռայկ—կռիւ. պղայնձ—պղինձ, պայտք—պէտք, սպայտակ—սպիտակ, թայնթի, հայն—հին. և այլն.—

Այստեղից ծագող եզրակացութիւնները խիստ հարցաւիրական են. մենք տեսնում ենք, որ գրաբար և մեր մնացեալ բարբառների է և ի համապատասխանում են նախահայերէն այ երկբարբառին. օր. գաւառական խէթ-խիթել, ենթադրում է մի նախորդ որ է, ի, հնչիւնների տեղ այ պիտի ունենար. խայթ-խայթել. իրօք, այդ բառերը պահուած են գրաբերում իրանց նախնի նշանակութեամբ:

Գրաբարի տէր—տեսանք ծագում է օայր, բառից, իսկ Տիրել, անտարակոյս ենթադրում է մի օայրել նախորդ, որն աւելի ամփոփ գտնում ենք գաւառական տարել (տարեցի, gagner-gewinnen էրզրումի բարբառ) բայի մէջ: Զօկերէնի սայրելը, հարկաւ, ենթադրում է մի սայր դոյական, որից ելած է սէր, ծայծ-ծիծ—ծծել, ենթադրում է և մի նախորդ ծայծել:

Գրաբ. կին—պէտք է լինէր. կայն, որ երեւում է յոգնակի—կանայք ձեքց:

*) **) Այս երկու բառերից էլ երեւում է, որ իկ և ակ փաղաքշական մասնիկը մի և նոյն ծագումն ունին և նախնի այլ մասնիկի ամփոփումն են:

Հետևաբար՝ դէտ կամ դիտել, գէտ—գիտենալ, երևի ելած են, դայտ—դայտել, գայտ—գայտենալ ձևերից... Ուստի և մեր էական բայի երրորդ դէմքը, և դուրս պիտի լինի եկած մի նախնական այ ձևից, որ պահպանուած է Արարատեան, գօկերէն և Ղարաբաղի բարբառներում ա ձևով. թէ դա վերջը յ— պիտի ունենար, անկասկած է. 1. որովհետեւ երրորդ դէմքում մեր բայերը վերջանում են յ—ով. դայ, տայ, դնայ, և այլն. 2. Հնդեւոքական լեզուներում երրորդ դէմքը վերջանում է ւ, որը հայերէն փոխւում է յ.—

Իրաւ, Զաքարիա Ազուլեցին իր օրագրի մէջ 17 դարում և Շրէօդերն իր քերականութեան մէջ գրում են այ (ա՛) որ երևի այն ժամանակ ամբողջովին հնչւում էր. դա ապացուցւում է հետեւեալ առմիկ տոմարանութիւնից. «Ուոքելեանց ցեղն այ» *) 1744 ին գրուած, այն ինչ Խաչատուր Արտվեանը գրում է միայն ա, դնումա, գալիս ա և այլն... Նմանութեան օրէնքով եզրակացնել պէտք է, որ յօգնակի երկրորդ դէմքն էլ (էք) այ՛ նախորդ պիտի ունենայ, Դրան ապացոյց «Զուղայեցւոց Ողբը» (Քնար Հայկական եր. 134) գրուած 1605 թ. դնաման-ա՛ք. մոռանում-ա՛ք, ողջ-ա՛ք, ուճն-ա՛ք թողման **) և այլն...

Սա արդէն մի հատիկ բառ չէ, այլ մի քերականական ձև՝ այնէլ իբրև էական բայի երրորդ դէմքը, վերին աստիճանի կարեւոր ու էական, որ Ղարա-

*) Ալիշան. «Միտական» երես 97..

**) Անկատար էի, էիր և այլն, անկասկած եղել է այի, այիր, այր և այլն

բաղի, զօկերէն և Արարատեան բարբառում աւելի հին է քան գրաբարում:

Մի ակներև նախագրաբարեան երևոյթ է և՛ անդէմ «պիտոյ է» բայի խոնարհումն յիշեալ բարբառներում.

պտեմ, պտեա, պտի,
պտենք, պտէք, պտեն,
պտէի, պտէիր, պտէր
պտէինք պտէիք պտէին.

Անկասկած հին են արգելական հրամայականը. գնալ մի, ստիլ մի, գրիլ մի, կամ նայիլ մեք, վախիլ մեք, հետիլ մեք. և վերջընթեր բացասականը. սոսա ոչ, կերաւ ոչ, էլաւ ոչ, մեռնիս ոչ և այլն... որոնք «բարձրագոյն հնութեան մը մնացորդ կը համարի» — Այտընեան, ի նկատի ունենալով գրաբար «եղև իսկ ոչ» — ձեռք: — Գրաբարում այդ ոչ-ը առաջ բնկաւ, իսկ բարբառներում կորցնելով ո-մնաց միայն յ. նախնի «է ոչ» դրաբար դարձաւ «ոչ է», ապա «չէ» չի և չը:

«Մի՛» արգելականը զօկերէնում հնչում է մա. յոգ-նակի մ'էք ձեկց երևում է, որ դա կազմուած է մ-մասնակից և էական բայի երկրորդ դէմքից.

Խորին հնութեան կնիք են կրում նաև աղձ=օձ գնդաի=գօտի, կաղց=կաթ, կըղազ=կորիզ, գեռա-նուկ=գորտ. զօկերէն բառերը.

Աղձ դառել է անշուշտ նախ օղձ և ապա—օձ

Գնդաի » » գօղաի » գօտի.

Թէ ան կարող է օ դառնալ, դա զօկերէնում մի հասարակ օրէնք է, որի հետքերը մենք կարող ենք ցոյց տալ և գրաբարում.

Այսպէս՝

ամաչել	ամօթ
աղաչել	աղօթք
ճանաչել	ծանօթ
արանծել	արօտ
մատչել	մօտ

Վերջինս—արդէն գաւառական:

Այս օ հնչիւնն անծանօթ էր հին լեզուին, դրա համար նա իսկի գիր էլ չունի գրաբարում. նրա ծագումը հազիւ—մի հազար տարուայ հնութիւն ունենայ *):

Բաւական բարդ է կըղազ—բառի ստուգաբանութիւնը, որի ամեն մի հնչիւնը լեզուաբանական մի օրէնք է: Վան դա կոչւում է կողիւն, Ղարաբաղ կորեգ. գրաբ. կորիգ. Վերել տեսանք, որ ա, է կամ ի կրկնակ ձևերի մէջ ծագում են նախնի այ-ից: Ո զօկերէն սղուելով դառել է ղ. համեմատել. կոտորել—կըտորել (գարաբ) կոտոր—կըտոր, Հետևաբար զօկերէնի նախորդ ձևը պիտի լինէր կողայզ: Ղ=ր. առաջ=աղաք կախաղան=կախատան, երբայր=եղբայր, արբիւր=աղբիւր, ուրեմն. կողայզ=կորայզ. գիտենք, որ զ—դուրս է եկած նմ. հնադոյն արմատից. *) օրինակ. Մնձուր=Մզուր (գաւառ), անձն=ազն (ան-

*) Աչքի է զարնում այն հանդամանքը, որ օ առաջ է գալիս մեծ մասամբ տ—և կամ ք—հնչիւնների հարևանութեամբ օր. արօտ, կարօտ, նարօտ, աղօտ, առաւօտ, ծնօտ, մ.տ, հօտ, գօտի, օտար և կամ անօթ: ամօթ, աղօթք, ծանօթ, աօթ, բօթ, օթևան և այլն:

*) Նոր ձայնական օրէնք մը. նմազ. «Հանդէս տաճարայ». 1905 թ. № 10—11. Աճառեան:

ձին, սղին), սինձ=սէզ. անձրե=արգէլ (Պօլիս) նախանձ=նախազ (Եխալքալաք) ուրեմն. կողայզ=կողայնձ=կորայնձ. դա է կորիզի հնագոյն արմատը, որից առանց դժւարութեան դուրս կարելի է բերել ներկայի բոլոր ձևերը. կըղազ (զօկ), կորէզ (Ղարաբ.) կողինձ (Վան), որոնց մէջ Վորիզ—գրաբար ձևն ամենից կարճ ու գեղեցիկ, ապացոյց է, որ գրաբարը կենդանի շրթունքների և ամենօրեայ կերպարութեան յայտնի հետքեր է կրում, ինչպէս այդ երևում է սէզ-սինձ կրկնակներից, որոնք նոյն օրէնքով ելած են յայնձ արմատից, որոնցից առաջինը թէպէտ կարճ և ամփոփ - մեռած է, այն ինչ վերջինը՝ թէպէտ ոչ այնքան մաշուած, կենդանի։ Այդպէս նաև. գեառնուկ, որ ծագում է գեառտնուկ, որտեղից գաւառական գորտնուկ և դրաբար գորտ բառը. ամփոփման ակընյայտնի նշաններով.

Սրանք են ահա այն տարրերը, որոնք հաստատապէս կրում են նախահայերէնի հետքեր. մի հիմնական դադափար կազմելու համար հին լեզուի մասին որքան սակաւ ու չնչին, մի քանի կարևոր եզրակացութիւնների համար նրանք լիովին բաւարար են։ —

I. Որ գրաբարին, ժամանակակից կային այլ հայերէն բարբառներ. սա մի հաւանական ենթադրութիւն չէ այլ փաստ է։

II. Որ ուրեմն գրաբարը մի մայր—նախալեզու չէր։

III. Որ Արարատեան, Ղարաբաղի և մանաւանդ դօկերէն բարբառն որոշ ձևերով այնքան հին են գրա-

բարից, որքան վերջինս մեր ներկայ այլ բարբառներից:

IV. Որ Արարատեան և առհասարակ արևելեան բարբառները չէին գրաբարի հիմնական լեզուն, քանի որ այդ բարբառների շեշտը, էական բայի երրորդ դէմքը, վերջընթեր բացասականն ու արգելականը, պիտի դիմաւոր բայը, տարբեր են գրաբարից հիմնովին և անկասկած աւելի հին:

V. Խնչպէս երևում է, գրաբարն եղել է իբր ժամանակի ամենից շատ ձեռփոխուած ու զարգացած բարբառներից մինը և անկասկած կենդանի ու խօսուն, քանի որ հաղարաւոր տարիներով կանխել է հէնց ներկայ կենդանի բարբառներից շատերին:

ԳԼ. III

ԱՐՄԻՆԵԼԱՀԱՅ ԲԱՐԱՅՈՒՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մենք տեսանք, որ Արևելեան բարբառներից Արարատեանը, Զօկերէնը և Ղարաբաղինը աւելի հին ձևեր են պարունակում, քան գրաբարը. չնայելով այդ հանգամանքին, այլ և Արարատեան բարբառի ազնիւ ու ընտրիւր ձևերին, նրանք մինչև 19 դարը մնացել են լիովին անյայտ և անմասն մեր դրականութեանը:

Այդ բարբառների ամենից բնորոշ տարրը ներգոյականի և սահմանակերտի ում մասնիկն է (դաշտում, բակ-ում, ուտ-ում եմ, աս-ում եմ): Առաջին անգամ մենք այդ մասնիկը հանդիպում ենք ԺԲ. դարում, Վարգանի (գանձակեցու) պատմութեան մէջ և անկասկած նրա կիրառութիւնը ներկայ ձևով հազիւ թէ ԺԱ. դարուց վաղ լինի: Դրա ծագման հանգամանքը հետեւեալն է: Գրաբարի անկման շրջանում, երբ սահմանականն ու ստորադասականը նոյնանալու վրայ էին, շփոթի ու խառնակութեան մեծ ասպարէզ կար: Դրա առաջն առնելու համար արևմտեան բարբառներում երևան եկաւ կոռ-կը մասնիկը, որ ԺԲ.

դարուց արդէն հաստատուն կիրառութեան մէջ էր, առանց սակայն ընդհանրանալու ժամանակները: Արեւելեան բարբառները՝ նոյն ժամանակներում սահմանակ. ներկան և անկատարը կազմելիս դիմում էին այլ միջոցների, ինչպէս կարելի է տեսնել Վարդանի տիեզերական պատմութիւնից *):

«Հրամայեաց թէ ի սրտումս դրի զքո խօսքդ: Ո՞նց է, որ զամէն զայն ասացեր, որ յիմ սիրտս կայր՝ որ ինձ դիւր թուեաց, Աստուած խօսեցեալ է ընդ քեզ, երևեալ է քեզ: Ասացաք՝ թէ չէ. մեք մեղաւոր մարդ ենք, ապա աստուածախօս մարդկանց փրկն կարդացել ենք...

Ապա ասացաք, թէ առաջի Աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ և ապա դու, որ սուտ չկայ ի ներս: Հրամայեաց թէ ասա: Ասացի՝ թէ. զինչ քրիստոնեայ և արքաւուն կայ ընդ ծով և ընդ ցամաք, ամենու սիրտ հետ քեզ լաւ է և խնդ աղօթք ինն առնում: Հրամայեաց՝ թէ (ի) հաւատալ եմ որ հանց է, ապա յԱստուծոյ ճանապարհը չեն արքաւունքն, ինձ ինչ աղօթք առնեն, և եթէ տոնեն Աստուած երբ լսէ... մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի կուսիլ, որ մեք քրիստոնէաւոր ենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս»... Ուրիշ տեղեր պատահում ենք. «չորք են յառել. թէ շատ էք ի հարցանել. հայոց կանթեզն է ի վառել և այլն, որի աւելի հնազոյն օրինակէն պատահում ենք դեռ Յովն. Մամիկանեանի մօտ. «Յոյնք են ի գալ»:

*) Ղ. Վ. Յովնանեան. «Հետազոտութիւնք նախնեաց Ռամկ. վրայ», մասն Ա. 1897:

Այս ընդժեռալ օրինակներից հասկանալի է, որ ներգոյական հոլովի նախդիրները գործ էին ածուում նաև սահմիկ. ներկան կազմելու: Այնպէս որ, եթէ այդ նախդիրներին փոխարինէր մի այլ մասնիկ իբրև ներգոյական (օր. ում.) նոյնը, առանց մի դժուարութեան պիտի անցնիր նաև բայերին, իբրև սահմանակերտ:

Մի այդպիսի ներգոյական, թէև սակաւածանօթ, բայց խորթ չէր գրաբարին. մենք ունինք. «ի միջի մերում, ի միում» և այլ օրինակներ գրաբարի հնագոյն շրջանից: Հարց է, թէ դա երբ ընդհանրացաւ և երբ մուտք դործեց բայերի մէջ: Այս հարցերի պատասխանն էլ մեզ տալիս է Վարդանը նոյն այս հատուածի մէջ, ուր առաջին անգամ դնում է թէ ներգոյականի և թէ սահմանականի օրինակներ. «ի սրտումս դրի զի խօսիս. զիցդ աղօթի եմ առնում», սրանք մեզ հասած հնագոյն օրինակներն են ռամիկ գրականութեան մէջ, որոնք կարծես պատահամբ դուրս են թուել Վարդանի գրչից. աւետելու համար այժմեան սահմանակերտի գրեթէ ծնունդը:

Բանի որ այս մասնիկը հէնց առաջին անգամ գրուած ենք տեսնում առնել և ոչ մի այլ բայի վրայ, ամենամեծ գրաւականն էր նրա ընդհանրանալուն, որովհետև դա մեր ամենագործնական բայերիցն է և այսօր դրեթէ մի տեսակ օժանդակի դեր է կատարում «անել» ձևով: Դրա էւօլիցիան հետեւեալն է. ի (յ) ներգոյականի կազմիչ են. ում՝ նոյնպէս. ի (յ) սահմանականի կազմիչ է. ում-ը նոյնպէս դառնում է սահմանակերտի կազմիչ և իբրև աւելի որոշու հաստատուն, դուրս է վանում ի (յ) բռնելով նրա

տեղը և դառնում է ամենաբնորոշ տարրը մեր լեզուի և ամենամեծ բաժանարարը գրաբարից և արեւմտեան լեզուից:

Թէև Վարդանից յետոյ մինչև 17 դարը գրաւոր ապացոյց չունինք, բայց կասկած չի կարող լինել, որ դարեր էին հարկաւոր մինչև ուն մասնիկի ընդհանրանալն ու կատարեալ տիրապետութեան հասնելը: Ղարաբաղի մելիքների թղթերում 1701-ից սկսած, երբ դրանք գրուած են հաւաքաբար կամ մի հոգեւորականի աջակցութեամբ, տիրող մասնիկը կոչ է: Իսկ երբ թուղթ գրողը մի մասնաւոր կամ աշխարհիկ անհատ է, ինչպէս մի Օրի, իսկոյն երևան է դալիս ում-ը թէ իբրև ներգոյական և թէ սահմանականի կազմիչ *):

Նշանակում է որ այդ դարում նա արդէն ժողովրդական էր: 18 դարում, ինչպէս երևում է Սայաթ Նովայի երգերից՝ Թիֆլիզում և Ագուլիսում (Շրէօղէր, Հայ, Քեզակ,) այդ մասնիկն արդէն տիրապետող էր, որ 19 դարու կիսից մտնելով արևելեան գրականութեան մէջ. մեծամեծ նուաճումներ է անում մինչև հիմա:

Մի խօսքով, ուն-ն իբրեւ սահմանակից ժողով է ներգոյականից հաւանօրէն Ժ. ԺԲ. դարերում:

Ի՞նչ բան է հապա իս մասնիկը, որ թէև սակաւ, բայց գործածական է մեր բայերից մի քանիսում

*) *См. Сношение Петра Великаго съ армянскими народами.*

իրբե սահմանակերտ Վալիս եմ, գալիս եմ, տալիս եմ և այլն...

Եթէ, ինչպէս տեսանք, «ուժ» ներդոյական է, շատ հաւանական է, որ «իս» մասնիկն էլ նոյն ծագումն ունենայ: Մենք տեսանք, որ ի նախդիրը գործ էր ածուում նաև ինչպէս սահմանականի կազմիչ. հաւանական է, որ դա ինքը թաւալմամբ անցել է բայի յետևը. մենք ունենք, ասելի եմ, գրել եմ, ուտելի ես և այլն ձևեր: Այդ դէպքում, գուցէ «ի» մտապատկերների գուդորդութեամբ ներս բերած լինի և գրաբար յոգնակի ներգոյական յ-ն, գալիս եմ, ասելիս եմ, և այլն, արտասանութեան դիւրութեան համար:

17 դարուց մեր ձեռն է հասել մի հետաքրքիր դոկումենտ, որ ժամանակակից քաղաքացիական լեզուի լաւագոյն նմուշը պէտք է համարել. Դա «Ձաքարիա Ադուլեցու օրագիրն է», որ պարունակում է հեղինակի կեանքի դիւաւոր դէպքերն իր ձեռքով գրած, 1647 մինչև 1681. Նա առևտրական գործերով շարունակ թափառել է Ադուլիսից Թիֆլիզ, Արզրում, Պօլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Ամստերդամ և ապա յետագարձ ճամբով մինչև Թաւրիզ կրկին ու կրկին անգամ:— Լեզուն մի խառնուրդ է արևելեան և արևմտեան բարբառների և գրաբարի: Իր ձևով նախահայրն է մեր ներկայ գրական լեզուի: Նա գործ է ածում է և այ. կու և ում, բացասականի են և ից մասնիկները միևնոյն մտքով, թէև իշխողն արևելեան բարբառն է իր բնորոշ գծերով, ինչպէս երևում է հետևեալ հատուածից:

«Հոկտեմբերի Ժէ (17) Ըստտմբօլ, ի Թագաւո-

ըութեան Սուլթան Իբրահիմին, որ Ժ. (10) Էնգիչարին ըսպահին կալ տվին ըստամբօլու միջումն. շատ մարդ կոտորեցաւ ըսպահունանէ—այս պատճառէս, որ ուզումին թէ թագաւորն սպանին, թէ ղուլի ուլուֆայ չէ տալիս,...

«Մն Չաքարեայ հարց ու փորձով իմացայ իմ հայր Աղամիրէն, մայր Մավգուլէն, որ թւին Ռէթ. ումն՝ որ մօրէ ծնայ սուրբ Գէորգի կիրակի օրն, կէս օրէն յեան. Դարձեալ կամիմն Աստուծոյ եկեալ հասաք մինչև Ռէթ. (1647) յաճ. կամիմն Աստուծո ուսանել վաճառականութիւն...»

«Ոչ թէ մին օրի էր կոիմն, այլ մինչի ի (20) օր աղմուկ կէր քաղաքումն. Ապա թագաւորն խեղ-գեցին, աղէն նստաւ թագաւոր, անունն Սուլթան Մահմադ *):»

Ինչ որ զարմանալի է և տարօրինակ, եղած բարբառների մէջ ամենից մաքուրը, ամենից հարազատն և անարատը հնչման և ստուգաբանութեան կողմից՝ ամենից ուշ երևան եկաւ և ճանաչուեց գրականութեան մէջ: Սօսքս Արարատեան բարբառի մասին է, որ ներկայ արևելեան գրալեզուի հիմքն է համարուում:

Ամենահին դոկումենտն այդ բարբառով, որ հասել է մեր ձեռը, պատկանում է Թաղիաթեանի գրչին, որ գրել է հեռաւոր Հնդկաստանից իր հայրենակից Երևանցիներին: Դա համեմատաբար մի մօտիկ անցեալի գործ է, գրուած 1828-ին: Ահա մի

*) Այս գիրքը մենք պարտական ենք պ. Ս. Բալանթարի սիրալիր աջակցութեան, որ չզլացաւ իր միակ օրինակը մեր տրամադրութեան տակ գնել:

իրբն սահմանակերտ Վալիս եմ, գալիս եմ, տալիս եմ և այլն...

Եթէ, ինչպէս տեսանք, «ուս» ներդոյական է, շատ հաւանական է, որ «իս» մասնիկն էլ նոյն ծագումն ունենայ: Մենք տեսանք, որ ի նախդիրը գործ էր ածուում նաեւ ինչպէս սահմանականի կազմիչ. հաւանական է, որ դա ինքը թաւալմամբ անցել է բայի յետեւը. մենք ունենք. ասելի եմ, գրել եմ, ուտելի ես և այլն ձևեր: Այդ գէպքում, գուցէ «ի» մտապատկերների զուգորդութեամբ ներս բերած լինի և գրաբար յոգնակի ներդոյական ս-ն, գալիս եմ, ասելիս եմ, և այլն, արտասանութեան գիւրութեան համար:

17 դարուց մեր ձեռն է հասել մի հետաքրքիր դոկումենտ, որ ժամանակակից քաղաքացիական լեզուի լաւագոյն նմուշը պէտք է համարել. Դա «Ձաքարիա Ագուլեցու օրագիրն է», որ պարունակում է հեղինակի կեանքի գլխաւոր դէպքերն իր ձեռքով գրած, 1647 մինչև 1681. Նա առևտրական դործերով շարունակ թափառել է Ագուլիսից Թիֆլիզ, Արզրում, Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Ամստերդամ և ապա յետադարձ ճամբով մինչև Թաւրիզ կրկին ու կրկին անգամ:— Լեզուն մի խառնուրդ է արևելեան և արևմտեան բարբառների և գրաբարի: Իր ձևով նախադարձ է մեր ներկայ գրական լեզուի: Նա դործ է ածում է և այ. կու և ում, բացասականի են և ից մասնիկները միեւնոյն մտքով, թէև իշխողն արևելեան բարբառն է իր բնորոշ գծերով, ինչպէս երևում է հետևեալ հատուածից:

«Հոկտեմբերի Ժէ (17) Ըստտմբօլ, ի Թագաւո-

ըութեան Սուլթան Իբրահիմին, որ Ժ. (10) Էնգիչարին ըսպահին կռիւ տվին ըստամբօլու միջումն. շատ մարդ կոտորեցաւ ըսպահունանէ—այս պատճառէս, որ ուզումին թէ թագաւորն սպանին, թէ ղուլի ուլուֆայ չէ տալիս,...

«Ես Ձաքարեայ հարց ու փորձով իմացայ իմ հայր Աղամիրէն, մայր Մավգուլէն, որ թւին Ռէթ. ումն՝ որ մօրէ ծնայ սուրբ Գէորգի կիրակի օրն, կէս օրէն յետն. Դարձեալ կամիմն Աստուծոյ եկեալ հասաք մինչև Ռէթ. (1647) յաճ. կամիմն Աստուծո ուսանել վաճառականութիւն...»

«Ոչ թէ մին օրի էր կռիմն, այլ մինչի ի (20) օր աղմուկ կէր քաղաքումն: Ապա թագաւորն խեղդեցին, աղէն նստաւ թագաւոր, անունն Սուլթան Մահմադ *):»

Ինչ որ զարմանալի է և տարօրինակ, եղած բարբառների մէջ ամենից մաքուրը, ամենից հարազատն և անարատը հնչման և ստուգարանութեան կողմից՝ ամենից ուշ երևան եկաւ և ճանաչուեց գրականութեան մէջ: Սօսքս Արարատեան բարբառի մասին է, որ ներկայ արևելեան գրալեզուի հիմքն է համարուում:

Ամենահին դոկումենտն այդ բարբառով, որ հասել է մեր ձեռը, պատկանում է Թաղիաթեանի գրչին, որ գրել է հեռաւոր Հնդկաստանից իր հայրենակից Երևանցիներին: Դա համեմատաբար մի մօտիկ անցեալի գործ է, գրուած 1828-ին: Ահա մի

*) Այս գիրքը մենք պարտական ենք պ. Ս. Բալանթարի սիրալիր աշակցութեան, որ չզլացաւ իր միակ օրինակը մեր տրամադրութեան տակ գնել:

նմուշ այդ նամակից, որ սակայն մաքուր Արարատեան բարբառով չէ, այլ անշուշտ ազդուել է Հնդկահայերի և նոյն իսկ Պօլսի բարբառից:

«Աչքներդ լոյս որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից գառն չարչարանքիցն ազատուեց, Գրկատոսի «Տէրութեան ներքոյ ընկաւ: Փնօք բարերարին «Աստուծոյ, որ այսուհետեւ աւել նեղութիւն չէք ունենալէց, ազատ քաղաքի քաղաքացի պիտիը *) աւուանիք, ձեր ազգասիրութեան՝ իմաստութեան լուրն, և արուեստից յառաջադիմութիւնն բոլոր աշխարհ պիտիը տարածուին:

«Իմ լաւ քաղաքացիք, էսպէս երջանիկ բախտի շուրջը էք պատահել, կարծեմ, որ մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագաւորութեան ժամանակուան էլ չէին պատահել, զերս թէպէտ և թագաւորութիւնն իւրեանցն էր, սակայն բարբարոսութիւն և զուլումն պակաս չէր: Ուրեմն ազաչեմ, նախ՝ ազօթա առնէք շուր Աստուած Ամենաողորմած Կայսերն Նիկողայոսի Աթոռն միշտ հաստատ պահի, սուրն կտրուկ և քմեն թշնամեաց վերայ յաղթօղ: Ապա՝ ազաչեցէք, որ նոյն Աստուածն մեր ազգին տէր միաբանութիւն տայ, երկար կեանք և բարի յաջողութիւն, որ կարենան ճանաչել թէ ի՞նչ է լաւն, և հետեւ նմին **)»:

Այսպէսեանը Արարատեան բարբառի մասին հետեւեալն է սաստմ... Ամեն ուրիշ ցեղերէն (բարբառներէն) աւելի դարդարուն կարգ և շարժուն ընթացք մ'առած է այս արեւելեան գաւառականը՝ բաղադրեալ

*) Պիտոր—Պօլսի ոճ:

**) Մկրեան. Մեծորդ Թաղիաթեանի կենսագրութիւնը

բայերուն կամ ոգերուն անհամար յաճախութեամբ որուն մէջ ամէնէն հարուստն է. և զրով հին գրաբարին կերպով այլ և այլ շրջմունքներ բանեցնելու մեծ յարմարութիւն ունեցած է։... Այժ ամենն իսկապէս նոր Եւրոպացի լեզուաց նման վերլուծական նկարագիր մը տուած են այս հայերէնին։—Սէ անժխտելի է, որ այդ ամենը մէկանց յորդ աղբիւր մըն են եղած այս ցեղին մէջ՝ անհամար շրջմունքներու և զեղմունքներու. զորօրինակ օժանդակ էական բա, յերը, բացասական մասնիկները և այլն մերթ կցելով զլիաւորին, մերթ բաժնելով, երբեմն ետ և առաջու, թեամբ, շատ անգամ զեղչելով։—Որով կրնայ առանձին շարժում մը և ոյժ ու կենդանութիւն տալ իւր բացատրութեանցը, որուն ուրիշ գաւառանկան մը դժուարաւ կարծեսք թէ կարենայ հաւասարիլ։ (Քրննակ. քերակ. 210—213)

Օր. ցրիւ ճալ, ցրուիլ, դէմ-տալ, մտիկ տալ։

Թէ ինչպէս առաջ եկաւ այդ հանգամանքը, մենք տեսանք մասամբ. ունի ներգոյակերտը երբ դարձաւ սահմանականի կազմիչ, գառաւ ամենամեծ յեղափոխիչն ու անշրպետը հին ու նոր լեզուների միջում։

Սրա հետեւանքները պարզ են. իբրեւ վերջնութեւր ներգոյակերտ, սա զուրա վանեց գրաբարի խոշոր յատկանիշներից մինը. նախդիր—ներգոյակերտը (ի—յ)։ Բայերի մէջ նա վերջնութեւր չէր կարող դառնալ այլ մտաւ բայ-արմատի և խոնարհակերտի մէջ. գր-ոււ-եմ, գր-ոււ-ես, գր-ոււ-է. և վերջինս, որ էական բայն էր, բայարմատի հետ միացած ու քարացած, դարձաւ մի կենդանի օժանդակ։ Այսպիսով ուն-

մասնիկը վերլուծեց սահմանադմանի ներկա և անկատարն այսպէս՝

Ն ա խ ն ի

Հաւատայի՝ դառաւ հաւատում-այի*) = հաւատում-էի
 Հաւատայիր՝ » հաւատում-այիր = հաւատում-էիր
 Հաւատայր՝ » հաւատում-այր = հաւատում-էր

Այսպիսով բայերի մէջ անփոփոխ մասից անջատուեց փոփոխուող մասը։ Երկրորդ գրաբարի 18 տետակ խոհարհունքը **) այս երկու ժամանակներում հապաւ մի աներևակայելի միատեսակութեան, գրեթէ մեկի երրորդ, այս վերլուծուած ձևը քարացած գրաբարի դիմաց, դարձաւ մի կենդանի անիւ, վերին աւտիճանի շարժուն ու դիւրաթեք, հնար ունենալով ուզած ժամանակ քննելու ետ, առաջ և կամ մէջը։

Համեմատեցէք օրինակ.

Գ ր ա բ ա ռ .

Ա շ խ ա ռ ի .

անցուցանել

անցկացընել

անցուցանեմ

1) անցկացընում եմ

2) անց-եմ-կացընում,

3) անց-եմ-կաց-անում,

ոչ անցուցանեմ։ 1) չեմ անցկացընում

2) անց չեմ կացնում,

3) անցկացընում չեմ,

Մէկի փոխանակ երեք ձև, բառերի տարբեր դա-

*) Վերևի մեր ենթադրութիւնն էի—էիր—բայի ծագման մասին—է=այ. անցուցուում է այստեղից։

**) Կոստանեան. գրաբար բայերի խոհարհունքը։

աստորոյքեամբ: Աչքի է զարնում մանաւանդ շեշտի երեւջն ու շարժումը վերջին օրինակում նախ քան սկզբին, ապա մէջ-տեղը և ապա նախավերջին վանդում:

Եւթէ այս ամենն համեմատենք ներկայ արեւմտեայն ձեւերի հետ, ապա ակներև է արեւելեանի գերազանցութիւնը: Այնտեղ ձեռք բարացած է ձգուրկ ձեռնութիւնից. կ'անցկացնեմ չեմ անցկացնեք (չեմ անցնեիր) — այլևս փոփոխել չի կարելի: Այդ կոչ, կը մասնիկը, որ արեւմտեանում փոխարինեց գրաբարի ի, յ նախդիրներին, մեր լեզուն վեր-առաւ մի աւելի նրբութիւն և ճշտութիւն մտցնելու համար, յատկացնելով ապառնիին և թէական — պատմանականին. (կը բերեմ, բերած կը լինեմ):

Այնուհետև նոր եւրոպական լեզուների նման օժանդակ՝ եմ, լինել և եղանիլ բայերի աջակցութեամբ կազմում է ժամանակների մի ահագին բազմութիւն. — գրած-եմ, գրածեմ եղել, գրած էի եղել. գրած կ'լինեմ, գրած կ'լինէի, գրած պիտի լինէի...

Վերի վերլուծումն ու պարզութիւնը կատարեալ անելու հետ բազմազան է անում մի շարք բայեր գործածելով իբրև օժանդակ, օրինակ. անել, տալ, դալ, ընկնել. — պաշ-անել, մտիկ-անել, դէմ-անել, իմաց-անել, կուշուծիգ-անել քաշ-անել և այլն. իմաց-տալ, ծափ-տալ, զանգը-տալ, գլուխ-տալ, ոտնադտակ-տալ, կտի-տալ, վագ-տալ, ուղունց-տալ, մտիկ-տալ, ժաժ-տալ, պտոյտ-տալ և այլն... ժաժ-գալ, փռ-գալ, կուշ-գալ, գուր-գալ, և այլն...

Դրանց առաւելութիւնը աժենին հասկանալի կը լին նորանով, որ փոխանակ բազմաթիւ բայերի, խո-

նարհում ենք միայն սալ, անել, դալ, որ արդէն կարճ
ու սովորական են և ընդունակ արմենի հետ միանա-
լու, բաժանուելու, ետ ու առաջ ընկնելու, շեշտի ու
ձայնի ելեջը փոխելու, ըստ հաճոյս որոշ նորո-
թիւններ յայտնելու. գրաբարը ինչպէս և մեր արե-
մտեան լեզուն գուցէ է այս առաւելութիւններէն:

Միւս առաւելութիւնն այդ սփռնութիւնն է, որ
բայերի, նրանց բաղադրանութիւնն է, մի և նոյն
միտքը բազմազան անկող ընդունակութեամբ:

Իմաց-անել իմաց-տալ

քաշ-անել քաշ-տալ

մտիկ-անել մտիկ տալ

դէմ-անել դէմ-տալ

ցրիւ-անել ցքիւ-տալ ցրուել

կոիւ-անել կոիւ-տալ, կռուիլ

Երբեմն էլ այդ բայերը գործ են ածւում ըստ

հաճոյս. անկախ, միացեալ ու բարդուած վերց-անել,

վերցրնել, վեր-առնել

իմացրնել, իմաց-անել

անցկացրնել, անցկաց-անել:

Եթի լեզուին կեանքու հոգի տուողը բայն է, ապա
նա մեր լեզուում մի անգուգական դիւրաթեքութիւն և
աշխոյժ ունի, որը տարաբաղդաբար ոչ գնահատուած
և ոչ էլ ճանաչուած է: Այդպիսի բայերի ու ձևերի
շտեմարան Սահաստուր Արտիմանի երկն է:

Թէպէտ մեր գրական լեզուի հիմքը համարուում է
Արարատեան բարբառը, բայց այս երկբարի մէջ եղած
տարբերութիւնն այնքան մեծ է, որ հարկ է նախ նա-
հաչել այդ բարբառի մի քանի բնորոշ յատկանիշները
գրական լեզուի հիմունքն աւելի լաւ ճանաչելու և նրանց
փոխադարձ առնչութիւնը որոշելու համար:

¶ 4. IV

ԱՐԱՐԱՑԵԱԼ ԱՎՐԱՒԻ ՄԻ ԻՍԼԻ ՅԱՑԿԱՆԿՆԵՐԸ,
ՀԵՏԻՆԵՐ:

Բառերի պիղքում և դառել է է, օր. եկել, եր
կու, էթիմ, էթել, երազ, երեխայ, երես և այլն նույն
և շատ անգամ բառերի մեջ. բերնի, կենսայ, բերել,
տեասնք, հանեցիկը, ուտելիս և այլն:

Եւ և ա միջին վանկերում ի և ռա-ի պէս բառք
գրաւ վանկ աւերանապիս երբեմն կրճատուում են. օր.
ցիւի (ցեթի), բերնի (բերանի), պանխի, սիպարիկի և
այլն. այ. դարձել է Ե. օր. էր—այր, երկնաւթիւն,
վերի, սեի, հէր, մէք, եր/անք, ծառէք և այլն. Մի
դէպքում էլ՝ ի—իքի (այգի):

ոյ և իւ գաւնդւմ եւ թ օրաւ զբից իւ, թիք, սիւ
 (սիւն), ալիք, ալիւն, զիւ (զիւ), զիւրիւն։

6. എന്നിടത്ത് 5 ഓ. കോർഡ്. കാൽ, കിൻ, കോസ്,
കോസ്

Իմ գրասենյակում ե. Ն. Թադևուլ, Հադ-պուրի, հայտ
(հաղորդող):

Մ. հեշ/հւծք յ-ից, 2-ից և ս-ից անանջ դուրս է

ընկնում. աժել, ժաժ (շարժ) խաշել, քաշել, դասել, դուս և այլն...

ն. և ր. հնչիւնների մէջ աւելանում է դ. ծունդը, ծանդը, մանդը, պանդը և այլն...

ձ, ժ, ց և յ հնչիւններից առաջ ն է աւելանում. անձող (ածուխ), մեմձ և (մեմծ), գեզըցունց, տանըցունց, ճանանչ, կանանչ, փողատիրունչ և այլն...

Քերականութիւն.

Մի՛ արգելական մասնիկը, յոգնակի թւում, բայից առնելով յոգնակերպի վերջաւորութիւնը—եմ. նրան տալիս է անորոշ եղանակի. ձև, օր. մի երևեմ, մի անեմ, մի ասեմ, դառնում է. մե՛մ երևալ, մե՛մ անիլ, կամ, որ աւելի բնորոշ է՝ յետադաս երևալ մեմ, անիլ մեմ, ասիլ մեմ, և այլն. Յետադաս մեմ-ը շեշտ չունի. Բացասական չ մասնիկը, եմ օժանդակի հետ նոյնպէս խոնարհող բայից յետադաս է գործածւում. ասեմէն. չեմ ուզում, չես ուզում, չի ուզում, դառնում է. ուզում չեմ, ուզում չես, ուզում չի, և կամ, ուզիլ չեմ, ուզիլ չես, ուզիլ չի) ուզիլ չեմք, ուզիլ չեք և այլն...

Այդպէս յետադաս գործ է ածւում և ո՛ր բացասականը. օր. ուզեց ոչ:

Պէ՞տ է. բայը շատ անգամ դիմադրէ և խոնարհւում է տահն. ներկայ և անկատար ժամանակներով. բայից նախադաս կամ յետադաս. օր. վաճառք պտիմ, խօսիլ պտիս, խօսիլ պտի. խօսիլ պտինք, խօսիլ պտիք, խօսիլ պտին. խօսիլ պտէի, խօսիլ պտէիր, խօսիլ պտէր. խօսիլ պտէինք. և կամ սակաւ. պտիմ խօսիլ, պտէի խօսիլ, և այլն... Աթիւն իւր ամեն փոփոխութիւններով անշեշտ է մնում:

էս, էդ, էն—ածակ. ցուցական դերանուններն
այսպէս են հարկւում.

սեռ. ըստուր, ըտուր, ընդուր—կամ էստուր,
էստուր, էնդուր.

բաց. ըստուց, ըտուց, ընդուց—կամ էստուց,
էտուց, էնդուց.

դործ. ըստով, ըտով, ընդով—էստով, էտով, էնդով.

յոգ. ուղղ. ըստոնք, ըտոնք, ընդոնք, — կամ էս-
տոնք, էտոնք, էնդոնք.

սեռ. ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց—կամ էստոնց.

բաց. ըստոնցից, —ցից—ցից, էստոնցից.

դործ. ըստոնցով—ցով—ցով, էստոնցով.

Առարկաների անունները շատ անգամ կրկնում
կամ յերկրւում են, ցոյց տալով հաւաք բաղադրա-
կան իմաստ. օր. կիտուկ-կիտուկ, ձար-ձոր, փալա-
փուլաս, աղբատ-ուղբուտ, ձէնը-ձոր կամ ձէնը ձոր,
աման-չաման, հաց-մաց, հազար-մազար, երես-մերես,
սիլա-միլա: Ածակ. գերադրակ. պատիճ. արտայայտ-
ւում է, արմատի անփոփոխ կամ փոփոխ կրկնու-
թեամբ. օր. տան—դարտան կամ դափ—դարտակ
(բոլորովին դատարկ), չիփ—չիփրաղ (բոլորովին
մերկ) կամ սոսկ անուամբ շեշտելի ձայնաւորը երկու-
րացնելով. օր. կանկոզ (ամենափափուկ) և՛ն. (ամե-
նաստեղծ): Յոգն. մեռ. վերջաւորութիւնն աւելանալիս,
որոշ դէպքերում ու դառնում է վ. օր. կատվորներ
(կատուններ), լիզվորներ (բայց տերացրվեր): Ինչ—վեր-
ջաւորութեան ի սղւում է. օր. ծաղկւորներ, վառ-
կրնէր և այլն *):

*) Տեա. Խաչատուր Աբովեանի երկերը, Ժամհարանի
հրատարակութեամբ. 1897 թ. Մոսկուա, երես 501—504.

Շեշտը բառերի վերջերսի վանկի վրայ է մեծ մասամբ. յոգնակի ներ վերջաւորութիւնն է, որ միշտ շեշտ ունի:—Մի պարզ օրայցոյց այն հանգամանքի, որ այդ ներ-ը նորամուտ է և փոխ է առնուած արեւմտեան բարբառներինց,—այլապէս նա թուրովին շեշտ պիտի չդնենար ուղղականում:

Օժանդակ բայի երրորդ դէմքը. ա (այ) է:

Վազարշապատում, անորոշ դերբայի գործիականը վերջանում է *ան*—*վախ*. ոչ, *օք*. հարցնելուն—հարցնելով, ուսման, ուսնելով, «մնում ա միտք անելուն»:

Այս ամենը չուէ կամ պակաս չափերով յատուկ են և ֆալցետայ արեւելեան բարբառներին. ամենաբնութաւ տարբեր, որով Արարատեան բարբառը քերականօրէն տարբերում է մեր ֆալցետայ բոլոր բարբառներինց. երկուս են, առաջին, որ սեռական հոգակց լինելուն յոգ չի առնում եզակի եւ յոգնակի և երկրորդ, քաջատակամի ից վերջաւորութիւնը եզակի եւ յոգնակի.

Այս երկու բնութաւ տարբերը Արարատեան բարբառին անցան մեր ներկայ գրական լեզուին և դա է քերականօրէն ջոշտիելի առաջացը, որով Արարատեան բարբառն հիմա պէտք է ընդունել արեւելահայ գրապետութիւն. Այս կամուրջի վրայով է անա. ոք մենք բարբառին պիտի անցնենք մեր արեւելական լեզուի քաջամութեանը, ցոյց տալով նրա անմահ ու գաւազանը հանգամանքները:—

ԱՐՏԵՆԵԼԱՆՈՅ ԼԵՋՈՒՆԻ ՊԱՅՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երբ լեզու երբ զրի է անուամբ, նշանակում է նա գոյութիւն է ունեցել: Ուս զրեթէ մի ակսիօմա է: Այլ խնդիր է ի հարկէ, թէ նա որքան կենսունակ, որքան հարուստ և որքան լնգուանակ պիտի լինի գրաւիւն զանաւոր: Երբ նա լնգուանակ է մասնող անհատներէ մեծամասնութեան կողմից, այնուհետեւ նա դադարում է յատկապէս լինելուց և դառնում է լեզու, որովհետեւ բարբառը գրականութիւն չ'ունի լայն մեքուր, և խօսուում է մի համեմատաբար ժողովրդիւ ու որոշ տեղի հետ կապուած հասարակութեան կողմից: Այն ինչ լեզուն կոչուում է բարբառներից այն, որ գրականութիւն ունի և նրա խօսողները: անհրաժեշտօրէն չեն կապուած մի որոշ տեղի ու սահմանափակ շրջանի մէջ: Սովորաբար բարբառախօսներից շատերը, մասնաւոր կրթուածները անպայման գիտեն և խօսում են գրականը, որ բարբառի վերաբերմամբ մի քանի աստիճան բարձր, աւելի քնդհանուր, համալայն և աւելի տիրապետող դիրք է ստանում: Բարբառներից նա, որից ծագել է գրական լե-

զուն և որին համեմատաբար ամենամօտն է, կոչ-
ւում է հիմք գրական լեզուի:

Անցեալ, 19 դարու սկզբին, Հայաստանն ակա-
նատես եղաւ մեծամեծ անցքերի: Հիւսիսային մի
մեծ պետութիւն կրկնակի պատերազմներ ունեցաւ
Պարսկաստանի և Թիւրքիայի հետ: Քրիստոնեայ զօր-
քի յաղթական մուտքը դղրդեց ու ցնցեց տեղական
ազգերին: Հայերն ի մասնաւորի, որպէս ժիւր ու աշ-
խատասէր ժողովուրդ, հին ու կորած կուլտուրայի
ստղմերը, խորը թագցած իրանց սրտի, ու հոգու մէջ,
հալածական ու ստրկացած գրեթէ հազար տարի, ա-
նապէս եղանգով ու անձնութեամբ յարեցան
նոր պետութեան շահերին և Գովկասում առաջամար-
տիկներն եղան Ռուս կառավարութեան, որ նրանց
խրատանում էր ոչ միայն կեանքի, գոյքի, կրօնի ու
լեզուի ապահովութիւն, այլև, մինչև իսկ ձգտողներ
կային Ռուսաց արքայի հովանաւ տակ ստեղծել մի
կիսով չափ անկախ Հայաստան: Կարծես չի կախար-
ջական հարուածով ամեն բան ճնշող ու կործանող
կիսալուսինը տեղի առաւ լուսապայծառ ծաշի ա-
ռաջի, արեւելեան կիսամիտ ու քնէպէ հողիներն արթ-
նացան մի նոր կեանք շնչելու: Մի տեղի բողոքող
ժամանակ ապրեցու:

Հայ ազգի առաջ դրուած էր մի հմայակազմ
ճաքը, կամ յարեւ նոր պետութեանն ու ռոյնաւոր
հեշտ ու դիւրին ճանապարհ: Եւ կամ կորոգուած ու
ժերով վերակենդանացնել ինքն իրան և նորէն ապ-
րի, դառն ու դժուար ջանքերի շնորհիւ:
Արեւունքն սկսուած էր այդ երկունքի ապագին
և ամենամեծ պատայաքութիւնը հայ մարդն էր

պատկանում. Ինք ախպօք այդ միտքը, կենդանի էր. ախպօք նրա հողին, ինչ ձև ինչ գոյն պիտի ստա-
նար. այդ հողը արտայայտութիւնը, այդ ամենը ե-
րեան պիտի գալէ և կերպարանաւորուէր մի նոր լե-
զուի մէջ. Հինը մեռած էր անդաւնալի կերպով. նոր
կեանքը, նոր քաղաքական ու անսկզբական պայման-
ները ծնեցրել և առաջ եին բերել նորանոր պահանջ-
ներ, որոնք պէտք է լցուէին և երևան գային մի նոր
եզուի մէջ: Քանի որ գոյութիւն ունէր մի հին ու
փառաւոր լեզու, կոիւն ու պայքարն անհրաժեշտ-
րէն առաջ պիտի գային. հինը կար, նորը պիտի
ստեղծուէր և եթէ կարող էր, պիտի տապալէր. հնի
տեղը բռնելու համար:

Բացի քաղաքական և տնտեսական բարեյաջող
պայմաններից, կային նաև արտաքին ու ներքին այլ
ազդակներ, որոնք պիտի արդիւնէին մի նոր մտա-
ւոր շարժում, որի հետեանքը բնականօրէն երևան
պիտի դար նոր լեզուի մէջ:

Այդ ազդակներն էին նախ և առաջ արևմտեան
հայերի, մասնաւորապէս Մխիթարեանների գրական
ու քարոզչական գործունէութիւնը, որը թէ նախանձ
և թէ մրցումն էր թելադրում լուսաւորչական հայե-
րին: Բողոքական քարոզչութիւնը հէնց Կովկասի սահ-
մաններում, որ բուն դրած Շուշի և Շամախի ան-
ջատել էր ձգտում հայութեան մի խոշոր հատուածը
մայրենի եկեղեցու դրկից: Ռուս դպրոցների և կա-
ռավարութեան ջանքերը մասամբ քաղաքակրթելու,
մասամբ ուսացման նպատակներով: Նոր-նոր երևան
եկող գրական վերածնունդը, թէկուզ գրաբար, պա-

բունակում էր արդէն հոր հիւսիս. այն է թասարեր-
գութիւններ, արծեմիկա, նոր ստեղծագործութիւններ
կեղծ կլասիկ կամ ազգասիրական բախանդակութեամբ,
նոյն իսկ վէպէր. արիւնակ Բ, Թադիարիւնի:

Այս շարքման մէջ ինչպէս բնական է, գերա-
զանց տեղ բռնեց և ամենամեծ յեղափոխին եղաւ
հայ դպրոցը, որ և պտեղծուցն ու կազմակերպուց
եղաւ նորաստեղծ գրական լեզուի, ուստի և կրկանեց
գալրացեալից:

1804 թ. Թիֆլիզում տառաջանալու ներդաշնակ քառյ՝ 5 անում մի դպրոց, ուր, հաւաքւաւ են պանագանորդ լատներից հայեր, տառնեղաւ և տառաջանեղաւ: Ըյգ քաղրոցն հիմնաւած էր յատկեւէն Վրաստանի հայու- լիկան մէջ մոռացուած աւ կորած հայերէնը նորէն պատուաստելու և տարածելու:

Հենապետ ու տառանգաւոր հիմնադրէր ոչ մի ջանք չէր խնայում որոնեղաւ ժամանակի տառաջան- ձրալդ տղերը դպրոցը պայծառացնելու և իր կոչման քանդրութեան վրայ պահելու համար:

Հէնց բացման քարին հրաւիրուած է Արամբարեանը: Լազարեան ճեմարանի ուսուցչաւթիմէնց և նրան է յանձնաւում դպրոցի տնտէրիւնը, որ տակց 1824—1830, և այդ հէնց առաջին շրջանն այնքան տրդիւնաւոր է եղել, որ կոչուել է Արամբարեանի շրջան: Դպրոցում այդ ժամանակ տառնելի տառա- վաներն էին հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարս- կերէն, ճարտասանութիւն, տրամարտութիւն, գրա- կանութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն, աստ-

ւածաբանութիւն, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ֆիզիկա, նկարչութիւն:

Ամիսը մի անգամ տեղի պիտի ունենային ժողովներ, խորհրդակցելու համար աշակերտների վարքի և ուսման մասին: Ժողովներին պէտք է մասնակցէին բացի ուսուցիչներից, նաև Թիֆլիզի 6 եկեղեցիների երեցփոխներ և ուրիշ հասկացող անձեր՝ քահանաների միջից: Դասատուութիւնը պէտք է տւէր օրական 8 ժամ, կէսը մինչև ճաշ՝ կէսը ճաշից յետոյ:

Առաջին դասարանում ի միջի այլոց պէտք է լսանդուէր բառադիտութիւն գրութեան, աշխարհաբանութեան, ռուսերէնից հայերէն:

Երկրորդ դասարաններում ևս ըստ կարգի: Բնական տարին ներդասեան դպրոցն ունէր 140 աշակերտ, որ 1826-ին հասան 360-ի, իսկ 1830-ին մօտ 400-ի:

Բացի տաղանդաւոր կրթուած և բանաստեղծ Ալանդարեանից, որ ծնունդով Աստախվանցի էր և աւանգում էր հայերէն, ռուսերէն, վրացերէնութիւն և կատարում էր տեսչի պաշտօնը, կային ևս այլ հինգ ուսուցիչ. Գօգոս վարդապետ Ղաթաբաղցի, Բեթղենէմ անունով պարսկապօսանցի մի ճայ, Ն. Արևրատեան (անշուշտ Թիֆլիզեցի) անարտած Լազարեան քննադան:

Այս փոքրիկ խմբի վրայ հովում, նրան խրատելու և ախաջնորդում էր ինքը ճիմադիրը՝ Այդաթաճադով 1825—27 թ. ապրիլի 1-ի ուսումնադրանքի ամենատեսակուն և մերձակայ կառավարիչն համարուելու է ինքը հիմնադիր ներսէսը: Արհին այդ մի-

Չոցում գրեթէ ամեն օր առաւօտ և ձաշից յետոյ քաղաքով դալիս էր դպրոց, մտնում դասատուին և ժամերով մնում պնտեղ ու շատ անգամ խելով վարժապետի քերականից դասաւանդութիւնը, ինքն էր շարունակում պարսպէլ համբալներէ հետ: Այնքան շատ էր 55—56 տարեկան ձերունաց եռանգրու ոգևորութիւնը, որ ջնայելով իւր բազմաթիւ զբաղմունքներին՝ նա մինչև պատերազմ գնալը ինքն իւրեան նմանապէս հազուել էր ի թիւս ուսուցչաց իւր գրպոցի, որով թէ վեցահսկում էր գործին և թէ խախուսում ու քաջապետում էր վարժապետաց և աշակերտաց: *

Ինքը, Ներսէսը, յայտնի է որ Աշտարակցի էր, ուրեմն ամենամաքուր լեզու ունեցող մի գիւղից: Դպրոցի անդրանիկ և ազդեցիկ աշակերտներից էր և Ն. Ազովեանը, որոնց լեզուն, մասնաւորապէս Ներսիսին, որ հիմնադիրն ու հսկողն էր դպրոցի և անկասկած ամենից մաքուր հայերէն խօսապարս, չէր կարող պուսնց ազդեցութեան մնալ և օրինակելի չդառնալ: Յայտնի է, որ Ներսիսի գլխաւոր նպատակներից մինն էր, գաղութը հիմնելու, Կրտստանում ևս ուսուցում հայերէնը վերականգնողացնել դպրոցի և մանուկ սերնդի միջոցով:

Թէ որքան նախաձեռնաբեր Ներսէսը մայրենի լեզուին, ցոյց է տալիս հետևեալ հանդիմանաբեր:

«Ներսէս վարդապետը տեսնելով Սերոբէ Գառկանեանին անխնամ զիճակն, և նորա կնոջ միայնութիւնն, որ եթէ զաւակաց ինամբ ամենէր, անտեսութիւնը կը մարան-

* Երիցեան, «Գառմութիւն Ներսիսեան դպրոցի»:

խնամ. Եթէ անտեսութեան մէկ զնէր՝ դատականքն կը մնար յին անայգի, այն նորածին Գաբրիէլ մանկան դառաւ տա-
ծիչ. կը գրկէր, գրկով կը շրջիցուցանէր, օրօրոցէն կը հա-
նէր, օրօրոց կը դնէր, և իւր խաղաղ ձայնով օրօր կ'երգէր և
հրա մայրն Մարիամն կրակէր ըստ տեղւոյն սովորութեան
նքն վրացերէն օրօր ասել, Վառնան, վարդօ նանօ, նանօ,
Ներսէս տատիկ կը բարեկամէր. առ զարար օրտից մաղք
կամէր, և անպաղատ մեղադրանք կը խօսէր առ Սերոբէ Յաւ-
կանեանն, որ նա կը ներէ և քոյլ կուտայ՝ որ իւր զաւակաց
սկանցն վրացերենի կը ընտելանայ ի վնաս հայերենի: Այս
պատճառաւ Սերոբէ վարդապետն՝ Մխիթար Աբբայի եր-
գարմէն մէկ երգ որ անգիր գիտէր այնքան ծրգեց ի հա-
ճոյս Ներսիսի, որ ոչ միայն Ներսէսն անգիր սերտեց, այլ և
Սերոբէի անգրագէտ կիներ սովորեցաւ, և աշակերտներն
բարեկամէր... Երբ Ներսէս իմանաւ է, որ ևս Սերապատոյունէ
այնքան քաջանջում է, որ քոնագատում է Սերոբէին մի նոր
օրօրոցի երգ յօրինել նոր և ալ եղանակով, որովհետեւ
ճնջեալ որդեակն վրաց եղածակով էր: (Երկհարիւր ամեայ
գրակ. գործունէութեան Մխիթարեանց: Բ. Յարպետանց):

Այսպիսով Ներսիսեան գաղթանակի շուրջը նոր
բացման օրից, այսինքն 1824-ից մինչև 1830 թուա-
կանները համախմբուած էին 400 հոգիի ուսանող և աւ-
տուցանող Սատուցիչներն էին, ինչպէս տեսանք: Ազգ-
քաղաքացից, Դարաբաղից, Պարակլապտանից, Թիֆլիզից և
Աշտարակից, իսկ աշակերտներն էին անձրաբէ բարձր
դատաներից, օր. Արափեանը Բանաջեանից, Նազարեա-
նը Հաւարաբից, Առաքել Երազյանեանը (Թիֆլիզ):
Գալուստ Շերմազեանը Թիֆլիզից, Յովհաննէս Յով-
նանեանը (Սխալքալաքից), Պետրոս Մաղաթեանը
Դարաբաղից և Մնացեալն... Հայապատնի գրեթէ բոլոր
գաւառներից:

Այս Թիֆլիզեցիներէ, Դարաբաղեցիներէ, Սատրա-

խանութներէ, գինիներէ, Բաղադատանքներէ, Երևան-
ցիներէ՝ և կոծկերէ համարեւմտի՝ օրական աշխատանք
պիտի իրենց և հարազատիցէր Լեւոն բորբոք բարձրա-
ները ներսիս հազարն ուսկ իմից էին հանդիպելու
միմեանց և միմեար և իմեանց հետ։ Երանք պարտա-
կան էին խօսելու և ծախանանքով միմեանց։ Կնդա-
մասի և կրագնատի օրհնքով այդ յորս հարկեր հոգին
անպատեան պիտի օտչին եւ անկէին։ Բայ, ինչ որ
ընդհանուր էր, մեծամասնութեանց համիլի և հաս-
կանալի, պիտի հասարակութեւր ու պիտիանալ խօսակ-
ցութեան ու վարժութեան մէջ։ Այն, ինչ որ մաս-
նաւոր ու կրանաւական էր, խորթ ու անդուրեկան,
պիտի հարձակուի ու մոռացուէր։

Գոյաբեան կրիւր բարբառների մէջ և բնական
ընտրութեան օրհնքն այստեղ ըստագոյն պարզաններն
էին մի նոր լեզուի գործնական համար։

Պէտք է նկատել տանեանք, որ այստեղ հասարակութեւ
էր մի նոր բացուող, նոր սովորող մասաղ սեղանի
իւր հաւատարման լեզուարանի և դասարանի մեջ-
պատկերներէ պաշտօնի Իրան առաջնորդում էր մի
հին սեղանի, որ օրհնքովան, գործնական դաս-
տանքի հետ անէր և մի իզէնդ, որին նա մօտեւում
էր, որը իրանի անարտաք որտ պիտիանէր։

Բարձր բերմամբ ինչ տախտեցնողներ և ինչ սո-
վորաների համար դա մի խորթ, օտար լեզու էր և
այդ լեզուի դաստիարակի էլ պիտի է անհրաժեշտորեն
կատարուէր և ինչպէս տեսանք՝ կատարուում էր աշ-
խարհաբար մի ջանգ։ Դանի որ դասարան հարձակու-
էր ու ճկուն մշակուած էր ու անարտաք, բնականա-

բէն, աշակերտների նորանոր մտապայակերները պիտի լրացուէին փոխառութիւններով գրառարկց:

Գրաբարն ուրեմն բոլոր զապահաններէ վերաբերմամբ ունէր գերազոյն և իշխող նշանակութիւն: Այս խառնակ մրցման մէջ պիտի յաղթանակէր այն ձեռք, որ ձայների մեծամասնութիւնն ունէր, օրինակ, սահմանակերտի և ներգոյտկանի ճշմարէ քանի որ ընդունուի էր թիֆլիզեցու, դարաբաղցու և երևանցու համար պիտի ընդունուէր և կ'ամ:

Ախալցխացին տառաւ էր վաճառու.

դարաբաղցին » վրձնակա.

թիֆլիզցին » վաղճապիւ.

երևանցին » վաղճապիւ.

գրաբար » վաղճապիւ.

Թուրքանօրէն կարելի է տպացուցանել, որ պիտի իշխէր վերջին ձեռք քանի որ երևանցին և գրաբարը միացած ձայների պատանդութիւնն իրանց կողմն ունէին:

Այսպիսով քաղաքացի աշակերտի լեզուս իրերէ բնական բերմունքով պիտի կորցնէր իր մասնակի տեղական տարիներն, ընդունելով հանրամտօղջկին և հանրահասկանալիէն: Մեծ ու խոշոր տարբերութիւնները պիտի գտուէին, տեղի պատգով միաստեղծութեան և ընդունելով մի յայտարար. — մեծամասնութեան հասկանալի լինելը, խիստ խորթ ձեռքը պիտի մզապցուէին, իսկ տփուրական ձեռքը կարող էին դորձածուիլ խառն ու անկանոն, մինչև մէկի կամ միտք յաղթանակելն, ինչպէս օրհնար, նորա, նրանց, նորաց, նորանց, որ ցարդ միացեալ են մեր, ներկայ գրադարնութեան մէջ անգամ:

Մենք թուեցինք այն առարկաները, որոնք անց-
հուռն էին ներսիսեան դպրոցում. դրանց մեծ մասը
պէտք է աւանդուէին մի նորաստեղծ լեզուով, ո-
րովհետեւ գրաբարը ոչ միայն անհասկանալի էր, այլ
և նոյն իսկ իրանք, ուսուցիչները; որոշ առարկաներ,
ինչպէս օր. թուադասութիւն, հանրահաշիւ, պատ-
մութիւն, ֆիզիքա, աշխարհագրութիւն, կրօն, չէին
կարող գրաբար աւանդել: Անհրաժեշտօրէն դրանք
պէտք է աւանդուէին մի այնպիսի լեզուով, որ ա-
մենին հասկանալի և մատչելի լինէր:

Կարող ենք հաստատաւէս ասել, որ մի տա-
րուայ ընթացքում արդէ չորս հարիւր հոգու մէջ կազ-
մակերպուել էր մի լեզու, որ իր բառարանով, իր ո-
ճերով ու հարգութեամբ, իր նորանոր արտայայ-
տութիւններով անհամեմատ բարձր ու մաքուր էր
քան յայտնի գաւառականները, անհամեմատ մօտ էր
գրաբարին, և անպայման աւելի հայ և հասկանալի
ընդհանուր հայութեան, հիմք ունենալով արեւելեան
բոլոր բարբառներին, ընդհանուր մի քերականութիւն—
ի հարկէ, գրաբար փոխառութիւններով և ծծանդա-
կութեամբ: Մի տարուայ ընթացքում ուրեմն կազ-
մակերպուեց մի լեզու, որ առաջ գոյութիւն չունէր,
այնքնչ այսօր չնայ, սեփական էր:

Թէ այդ լեզուն միայն բանաւոր չէր, այլ գրա-
ւոր էլ պիտի լինէր, բխում է հենց իրերի էութիւ-
նից և եթէ գրաւոր վրայ չ'ունինք, գտնէ վկայու-
թիւն ունինք այդ մասին:

«Ուսուցիչները պարսաւորում էին իրանց անց-
նեղի դասը գտել ծեսականում, որժեղից աշակեր-
տները պէտք է արագրէին եւ իրանց արագրածի

վրայ ստիպեցին: Այս պարտաւորութիւնը գրուած էր՝
որոգեաւ զպատգըքս չ'կային այն ժամանակ, իսկ
մի քանի եղանակներն էլ տիրան իւրիւն, որոնք հաշ-
կանայի էին, որ նրանցով աշակերտին անհաւ էր
դատ սովորել: Այս տեսարաններն ուսուցիչները տա-
լին երկու անգամ, մարդը արագորակ պէ՛տ է նկո-
կայացնելն հիմնադրի քննութեան, որպէս զի կէն-
նա գտնէր նրանց մէջ արժանաւորները՝ ապագայի
տար և ուղղակիով հետզեւտ ապագայուած դասաւորելի
պատրաստուէին*):

Լեզուն ուղեմն, լաւ թէ վատ, պետք չէ ներ-
սիւական գարտում, ոչ միայն կենդանի ու բանաստեղ-
այն նոյն իսկ գրաւոր, սակայն գա չէ՛ք. ճանաչուած
կրթութեան դասակարգի շնորհ, նա պարտաւորութեան
գունդութեան չէր արժանացած, նա պարտաւորութեան
և պաշտօնական յարաբերութիւններէ լիզու չէ՛ք ճաշ
հաշտած, մի խօսքով նա քաղաքացիութիւն չէր
առաջել:

Դեռ ոչ ոք իր մէջ ճշգրտակցութիւն չէր գտնի
փարթակ ու փառաւոր, գրաւոր թղթան, աշխատեալ
բար մի որ և է քան քիչ: Կապակցութեան համար
այլ քանէ, մարմաւոր յարաբերութիւնների կամ արտ
կերտների համար զգոյժ էր, հարցը գալիս էր իրան
հաւասարների կամ իրանից մեծերի հետ դարձ ու-
նենալու, պաշտօնական լիզուն գրաւորն էր, արմաւ
որ աշխարհաւոր գրելու կարող և քննարկել անձերն

*) Արմատեան. «Նորմալ պատմութիւն Եփեսոսի»
Կոնստ. 1908 թ.

անգամ, որոշէս զի տեղւոյն և անհուս զերևան, գրեալար
տիրակ զորեկն:

Երեսնամեան թիւականներէն Ներսիսեան զպրոցն
արդէն կազմակերպել քւ. կրթել էր մի տերունի, որ
կոչուաւ ու թոսաթոսաւ էր այս մասին: Հէնց առաջին
ծանոթութիւնը Գրանտերէնին և Կուսերէնին նրանց
այն միտքը պիտի թելադրէր, որ հայերէնն էլ կարիք
ունի աշխարհիկ լեզու ունենալու, որ ժամանակ է
թօթափելու գրաբարի ծանր ու կռականդիչ կա-
պերը:

1826 և 1828 թուերէն. արդէն աւարտել էին
զպրոցը իւր. Աբովեան, Ծառ. Նալբանդեան, Առաքել Արա-
քաւեան, Գալուստ Երամեանեան, Ծով. Յովնա-
նեան, Գետրոն Մաղաթեան, Ստ. ք. Մանգինեան,
որոնք եղան աշխարհագրի առաջամարտիկները: Աշ-
խարհագրութիւն ճանաչարդ. Թէպէտ խապառ չէր բա-
ցում, բայց մի շարիդ, մի Կարգ տեղեցոյց. նրանց
առաջ մտածողի կեդրարիէն արեւմտեան հայերը, մաս-
նաւորապէս Միքիմարեանները դեռ 19-րդ դարու
սկիզբներէն հրատարակել էին աշխարհագր. Աստու-
ծաշունչ և մի քանի ժողովրդական գրքեր, ինչպիսի
էին Թօթինգըն, Պրնէէ քաղաքի պատմութիւնը, մի
շարք սոխապրագորդ զուսպագրքեր և այլն:

Այս ձերեղի կրթութեանը և գաղափարները, նրանց
մտնչն ու ցանկութիւնները ոչ ոք նուրի լաւ, առեւի
րեւիեմ և առեւի կգայուն կերպով չի արտայայտել
քան Պաշ. Աբովեանը:

Այն ինչ որ հաւաքուել ու դիզուել էր նրա հո-
գոս մէջ դեռ Ներսիսեան զպրոցում, այն գծու-
րութիւնները, որ դա զգացել էր աստիճանի և տեղա-

սովորեցնելիս, այն ծանր ու դժուար կռիւք, որ նա սկսել էր հասարակութեան հետ նոր գաղափարի յաղթանակի համար, հիանալի կերպով դուրս է բերուած «Վէրք Հայաստանի»-ի առաջաբանում:

Քան Երեսուն ամբողջ անկի ա, իմ ազիզ հէր, իմ սիրելի ազգ, որ սիրաս կրակ ա ընկել էրւում, խորթւում ա, դիշեր ցերեկ լացն ու սուգը իմ աչքիցս, արն ու ոխը իմ բերնիցս չի պակասում, այ իմ արիւնսակից բարեկամք, որ մէկ միտքս ու ժուրագս ձեզ պատմէի ու յետոյ հողը մանէի... բայց ան, լեզուս փակէր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարծ... մեր գրքերն էլ գրաբար, մեր նոր լեզուն էլ անգիտիս, (ուշագրութիւն դարձրէք... անպատիւ) որ սրտիս հաս-րաթը խօսքով յայտնէի. հրամայել չէի կարող խնդրէի, ա-ղաչէի էլ՝ լեզուս մարդ չէր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրայ չ'ծիծաղեն, չ'ասեն կոպիտ ա, յի-մար ա,... ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցոյց տամ, որ ինձ վրայ զարմանած ու ինձ գովեն շէտ հայերէն շատ խորը տեղեակ եմ: Այ մէկ լեզու գիտի, ես մէկ քանիսը գիտեմ, ինչ գիրք պահս որ չեմ սկսեց թարգմանել ու կիսատ թողել. ոտանաւոր, շարադրութիւն հօ էնքան եմ գրաբար գլխիցս դուս տուել, որ մէկ մեծ գիրք էլ էն կ'դառնայ:

Էս միջոցներումը Աստուած ինձ մէկ բանի էրեխէք էլ հասցրեց, որ պէտք է կարդացնէի: սիրտս ուզում էր պա-տուտի, որ էս էրէխէքանց ձեռքն էլ իմից ցալի գիրք տա-լիս էի, չէին հասկանում: Մուտի, նշմեցի, Քրտնցուդի լեզուով ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հո-գուն էլ էին էնպէս բաները դիւր գալիս: Ուզում էի շատ անգամ մաղերս պահեմ որ էս օտար լեզուք անկի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր... նրանք կարդում էին էն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է գրաւել, չունքի սրտի բաներ էին, մի չի սիրիլ... Էս-պէս բաները մտածելով օրս ու ռաբրս փաշտել եր: Շատ

անգամ ուղում էի գլուխը մտնու տամ, Զէի իմանում թէ
արա չարէն թնչ կըլի: Թոյ լսողք չհասաւայ: ամա եռ
ցան եսպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գծուածք պես
լնկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլի եղ
սիրտս լիքը տուն գալիս... Բանը հէնց էս էր՝ որ ասում
էի մտքում՝ թէ նստեմ, ինչքան խելքս կը բերի, մեր
ազգին գոգնեմ, մեր երեւելի մարդկանց արած քնջութիւննե-
րը պատմեմ, էլի մտածում էի, թէ մէկ համար գրեմ, որ
ազգը լեզուս չի հասկանալ... ես տեսնում էի, որ էս մեր
կարգաւ չ'սիրող ազգը Ռապեմոնի պատմութիւնը Գոննե
քաղաքի յիմար գիրքը ձեռնէ ձեռն էր ման անում: Էս էլ
լաւ գիտէի, որ ինչ երեսիկ ազգեր կան, բոլորն էլ էրկու
լեզու ունին, հին ու նոր... միտք արի, միտք արի, մէկ
տր էլ ասեցի ինձ ու ինձ, արի քո քերականութիւն, ճար-
տադասութիւն, տրամաբանութիւն ծալիք, դրադ դիւր ու
մեկ ուղղ էլ դու դառ, ինչ կըլի, կըլի... Երեսուն տարուայ
կիսի բերանս Ազատին բաց արեց: Մէկ երես բան գիտ չէի
գրել, որ հայազգի դժբառ Աղափոն Սմբատեանը ներս
մտաւ: Ուղում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ հա-
մար Աստուած էր նրան էն սհաթին ղրկել՝ նրա ջանին
մեռնեմ: Զօտ արեց որ կարդամ, բարեկամիցը թնչ պէտք էր
թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարդալիս մտքումս ասում
էի՝ թէ հէնց հիկ որդէ որդ, դուխը կպտտի, ունքերը
կկիտի միւսնեքի նման ու իմ անմախոսեան վրայ ժող-
քունն էլա հօ կծածաղի... Վերջացնելիս որ շատաց թէ էդ-
պէս կշարունակէք, շատ հիանալի բան կդառնալ, ուղում
էի վրայ ընկնիմ, բերանը, էն քաղցր բերանը համարում:

Ո՛չ մի գրիչ և ո՛չ մի պատմութիւն այնքան
պերճախօս չի ներկայացրել, աշխարհաբարի կրկունքն
ու ծնունդը քան այս հանճարեղ ողբերգուն, որ
յղացմակ, ներշնչման և զգացմունքի մարդ էր, որ
ունէր ներքին կրակ ու կոշում, բայց թէօրեթիկա-
չէր և ոչ էլ գործնական. նա շուրջում էր իրա գլու-

իր մահու պալ, իր մազերն էր պրկում։ Իսկ լեզուի կտրիքն և անհրաժեշտութիւնը հանաչելուի սակայն լիովին զուրկ էր իր գաղափարը գործով ցոյց տալու ընդունակութիւնից, չէր վիճում ու կռոււմ, չէր խրատում և յանդիմանում, այլ աղաչում էր ու պաշտօնում, չճանաչելով իր ներքին կրօնի ուժգնութիւնը և իր տաղանդի մեծութիւնը, նա կարգու էր զգուժ մի խրախուսող ձայնի։

Գրելուց յետոյ էլ, նա շունչեւ քայլութիւն տալելու այն և տարածելու, որովհետև դրանից առաջ հրատարակած աշխարհաբար այբենարանը հանդիպել էր անաշտութեան և արգելուել էր գրադպնէրում գործածելու։ Ապաքի այնքա պիտի դառնար աշխարհիկ լեզուի հիմնաքարը, ուշացաւ իր փառելով, գրուած ու պատրաստ 1846-ին, նա մնաց անյայտ ու անծանօթ ամբողջ 18 տարի—մինչև 1858 թ. երբ արգէն ուրիշները կանխեցին ու անգան, հիմնելով ու տարածելով մի զարգումին պալ պաշտօնապաշտ—Աղտվեանի երկը մի բարբառու է, երկանի բարբառուց։ Կա իր շնչոտի, արտաշայտութիւններով ու քերականութիւնով մնում է իբրև մի առանձին դուռ մեր պալկանութեան և լեզուի մէջ... Ինչ էլ լինէր այդ գրքի վիճակը, թէկուզ նա ուշանար դէ թէ 18 այլ 30 և յիսուն տարիներ, քանի որ նա չէր կորած, նշանակում է կանգուն էր աշխարհաբարի ամենամեծ կոթորէ։ Եւ Արտեանն էլ այդ մի երկի յարգիւ, որով հիմք դրեց աշխարհաբար լեզուին, աշխարհիկ դրալ կանոնները, աշխարհ հանեց առաջին անգամ հայ ժողովրդի կեանքը, մնում է և ի մնայ հայադգի ամեն նամեծ բարեբարներից մինը, արդարապէս հայտնութե

լով մեր լեզուի ամենամեծ և ամենատարանդաւոր
հիմնադիրներէն մինը:

1840-ին, երբ նա գրում էր իր վէպը, նման
մտածողների անշուշտ շատ ունէր, բայց հման ասո-
ղանց և հերշնչու, նման մեծութիւն և թոփշք, ոճի
հման հարստութիւն և փանտազիայի թափ՝ ոչ ոք
Արուսեանն իրեն հարապակեան կրթութիւն ատացած
անձն գիտէր, որ լեզուն պէտք է ունենայ միատե-
տագութիւն և մի պարզ ու որոշ քերականութիւն.
դրա ծածար նա գիտէր իր մայրենի բարբառին Այդ-
քան հետու և այդքան խորը չէին կարող մտածել
նրա քննարակիչները, որնք միևնոյն պահանջն ու
կարիքը արտայայտել են ինք լեզուով ինչ որ իրանք
լսել ու խօսել էին Ներսէս. հարցում: Սյայէս գա-
լուքա Շեքոնպեանը, որ աւարտել էր Արուսեանի հետ
Նպոփոսեան գալոցը, 1848-ին տպել տուաւ՝ քաղմա-
վէպում «Մուգ-դետեր մեծի իշխանի» *) թատերաձև
հասանաւորը, մեր այժարիկ գրողածոների մէջ անդ-
րանկներէն մինը, ուր իշխոյն արեւելեան լեզուն է
լէէ, բայց արեւմտեան ձևերն ու գրաբարն էլ հաւա-
սար չափով կաղք-կողքի աւաջ մն ընթանում, այսինքն
այդտեղ երևում են այն ամեն ձևերն որ գերծածա-
կան էին Ներս. հարցում: Լեզուի այս խառնակ և
ստորոշ պատկերը, ուր միամտմանակ գործ են ա-
ծում լէէ գրաբար թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան
ձևեր, անընայացիւմ է մեզ դարձեալ Ներս. հարցում
անդրանիկ սասնելից մինը. Մտ. քհ. Մանդինեան: «Մե-
ղու Հայաստանի» լրագրի և հայ թատրոնի հիմնադի-

*) Յն Բար. Հայկ. ԴՅԻ երես:

ըը և աշխարհաբարի վետերաններէց մինը: 1859 թ. նա ներս. դպրոցում տպել տուաւ մի գիրք, «Հայեղի գաւառիարակութեան ազայոց», որի միայն երկրորդ կէսն է մեր ձեռը հասել: Դա պարունակում է իրատական պատմութիւններ մանուկների և նրանց դաստիարակութեան համար. թուականը թէպէտ մի քիչ ուշէ, և այդ ժամանակներն արդէն կային շատ մաքուր աշխարհաբարներ, բայց Մանգինեանը երևում է այն մարդկանցից, որոնք ինչ որ լսել ու կարդացել են, առանց ընտրութեան և մշակման ներկայացնում են ընթերցողին, դառնալով իրանց ժամանակի ճշտագոյն հայելին... նա ներսէս Ե-ի քարտուղարն էր:

Արովեանի ընկերներից էր և Գեորգի Մազաթեան Սէյազը, որ վերջը գինուորսական դասու. նա ըստ ցանկութեան, գրում էր և գրաբար և՛ զանազան բարձրաներով. մաքուր գրած աշխարհաբարի մէջն էլ անպակաս չեն արեւմտեան ձևեր, որոնք կամ ոտքի համար են դրուած և կամ սղոցւած են այն լեզուին, որ նա սովորել էր ներս. դպրոցում *):

Սրանց մէջ գերադանց դիքք ստացաւ և յայտնի դարձաւ Ստ. Նազարեանը, որը դպրոցից տարած գաղափարը թէպէտ ուշ, բայց արտայայտել պիտի մտնէից եռանդուն, ամենից աւելի հեղինակորէն: Դեռ իր ուղևերէն և գրաբար գրքերի առաջարկութիւնը էր նա քարոզում աշխարհաբարի անհրաժեշտութիւնը. ապա 1853-ին նա տպեց աշխարհաբար «Լատդասութեան» և «առաջին հոգեգէն կերակուր» — աշխարհա-

*) Նրա ուսանաւորները ապուած են Գնար Հայկականում և մի քանի անգամ հրատարակուած առանձին:

քաղաքապետը, իսկ 1857 հրատարակեց մի բաղ-
մահարուստ ժողովածու, «Հանդէս նոր հայախօսու-
թեան» — ծայր է ի ծայր աշխարհաբար։ Դա լեզուի
կողմից մի քանի քայլ ետ էր մնացել, որովհետեւ Նա-
զարեանը կեանքից կարուած մի թէօրէթիկոս էր։ Հայ-
րենիքից հեռանալով դեռ 30 թուականներին նա հե-
ռուից միայն ստեղծել էր ցանկանում այն լեզուն,
որ արդէն կար, անհամեմատ թեթեւ ու ճկուն, քան իր
գրածներն էին։ Նրա լեզուն գրաբարի թիֆլ. և Արա-
բատեան բարբառի մի անաշուղ խառնուրդն է։ Մեր
լեզուի զարգացման պատմութեան մէջ, սակայն, նրան
է պատկանում ամենափայլուն էջերից մինը, որով-
հետեւ 1858-ից նա սկսաւ հրատարակել «Հիւսիսա-
սիայի» ամսագիրը, որ յայտարարեց ընթացքում իր
բազմաթիւ աշխատակիցներով, իր նիւթով ու ձևով,
իր պարզեանակութեամբ ու գաղափարներով նորանոր
բառերի և արտայայտութիւնների մի շահմարան էր։
Թէպէտ այժմիս անշուղ հայաբան։ Նազարեանն աշ-
խարհիկ լեզուի համար ամենից շատ հրապարակով
մարտնչողն է եղել, ուստի արժանապէս համարուած
է մեր նախ լեզուի ստալին հիմնադիրներից մինը...

Ար չափով նազարեանի լեզուից որ զբոսած է
Հիւսիսասիայից առաջ.

Կայրոս հռոմայեցի տապալը գնացել էր Սերակոս, ու
թէ զործի աղաքաւ, այլ անգործ վաշխութիւն պետան-
լու համար, ինչպէս և ինքը ասում էր։ Այս տեղ և այն-
տեղ ծանուցումն արեց, թէ կամք ունեւ մի փոքր այգի
գնելու, ինչ տեղ կարող էի հրաւիրել եւ բարեկամները
և զուարճանալ առանց խափանարկութեան (հանգ. նոր
հայախ. եր. 50.)

Ընկերակիւնի բլիթները շահմարանք էին կէս մի մեզը

պահելու համար, և զիս մի բոյնեք շինելու ծառքով քան
զապաւ անրուսով: Կարգաւ յայտ 462 թանգութեան քաղաք
ամառան միջոցումը, զնում է 30 մինչև 40 հազար ձու-
նախ և յառաջ դնում է նա այն ձուները, որոնցից յառաջա-
նում են աշխատանքի մեղուք, ապա այն ձուները, որոնցից
պիտոյ է ծնանէին որձամեղուքը... (նոյն 267 երես):

Սրանք այն անհատներն էին, որոնք իրանց առ-
կանդի և ձերքերի շնորհիւ երկան հանեցին իրանց
ընտանի և իրանց ժամանակի ոգին:—Աշխարհաբարբի
քաղաքացիութեան ապին էր նրանց ջանքը և նրա
լնգունսկիլը: Սրանք կռուողներ, կարապետներ էին,
որոնք իրանց յետևն ունէին համեմատաբար մի սը-
տուար բազմութիւն, մինչ 40-ական թուերն անշուշտ
մի քանի հազար հսկի:

Եւ քաղդ ունեցայ տեւեմելու մի արդգիտի մաս
հատ: Այն 1905 թ. տաւոր քաղաք Գորու գաւառի
Արտաքաղաք աւանի, բնակութեայ գիւղի քահանայ
Տէր-Յիսակէս Տէր-Գալստեան Տէր-Աստուածապետի
տանը:—Գալ թիւ համար մի հատարեալ գիւն էր
նա պատմեց, որ անարտել է ներսիստան գալոցն
1905-ին և անմիջապէս ձեռնադրուել է քահանայ հայ-
րենի վերաբառ գիւղում, շատ քիչ անոթաւ առիթ ու-
նենալով նմարկաւելու նոր գաղութացող լեզուի ազ-
դեցութեանը, որովհետեւ խօսելու դարձել է միշտ
գրացելէն: Կայրէն նա առաջին անգամ լսել ու սո-
վորել է ներսիստան գալոցում, իր լեզուով աւան-
դա մի կենդանի վկայ էր 40—50 թուականների լե-
զունին, որ խօսուում էր յիշեալ գալոցում: Այն, ինչ որ
նա էր խօսուում, մեր պարզ ու մաքուր աշխարհապաշտ
էր մի քանի չնչին տարբերութեամբ, նա ասում էր.
առուց (տունց) փարուց (կարեց) բերուց (բերեց) -

ճիշտ պնդէս, ինչպէս իրօտեմ են Աշտարակ գիւղում ուրեմն Առաջնորդ, ներսեւի լեզուն իշխողն է հղեր ներսեւեան դպրոցեւ 50 տական իշխեալն:

Բազմի մի գուգողիպութեամբ մեզ հետ է գտնուի ծերունի Պերճ Պոռնեանը, մեծ ուրախութեան պատճառելով մասնաւորապէս ծերունի քահանային, որի դպրոցական ընկերն է, երկդ Պաօքանը: Այդ ատի թիւ Տէր-Հայրն յիշեց որ պատճառ տանի Պերճի մի ձեռագիր, տեղաւոր, իրան քահանային նուիրած և ուղեց, մեզ ներկայութեամբ կրկին մակագրել ատի պիմ պրպէն հանքածանոթ վարատնի ձեռքով, նախ նի պնդալ մի դպրոցաւարտի գիրը կրկին վաւերացնելու համար:

Բաց անելով տետրակը չենք կարողանում ծածկել մեզ բուռն ժիւղղն ու քրքիջ ամենաթիւնաւոր պոնելով նրա վերին աստիճանի բնորոշ վերնագրերը: Վերնագրից աւելին արդէն թիւ էր նախորդական մասնաւորապէս իր բնակի ու կտր աշխարհաբար լեզուի պատճառով:

Դա այն դատագիրք տետրակներից էր, որոնք գործ էին անում ներսեւեան դպրոցում և որոնցից ոմանք, ինչպէս յետոյ կրտսնենք, ապագրուեցան էլ:

Այդ տետրակը կազմեց է Գալուստ քե. Փափազեանը, յատկապէս ներսեւեան դպրոցի աշակերտներէ համար, ուր նա ուսուցիչ էր: Դա մի քառածուր, մանրատառ տետրակ է, բաղկացած 157 երեսներից. զրաբար վերնագիրն է—Մեկեղեցական Պատմութիւն արարեալ ի Գալուստ քահանայէ Փափազեանց, և արտագրեալ ի Յովնանու. Պրոշեանց. Աշտարակեցապա. Ըրճանագրապա. Յովնանեա քահ. Տէր-Աստուածա-

տրեան նուէր խոնարհական: Ընկալչիք զայս հի հայր
ի յիշատակ անմոռաց ցլաւիտեանս ժամանակաց
1855-ի 18-ի ապրիլի Տփլիս յառաջորդարանի հայոց
Խոնարհագոյն Զեղ ծառայ Յովհ. Պրոշեանց Աշտա-
րակեցիք *):

Կազմի տեղ ծառայող մի քանի տնայաւոր թղթե-
րից յետոյ կայ և հետեւեալ, ժամանակներն և մարդ-
կանց բնորոշ ուսմանքն փերագիրքը. «Церковная ис-
торія Составленная священникомъ Галустомъ Папа-
зовымъ, и переписанная Иваномъ Прошовымъ для
священника Оганеза теръ-Асатурова въ помятъ не-
выразимой любви. Прини достопочитенный отецъ!
этотъ малѣйшій подарокъ изъ глубины сердца мо-
его».

Տնտրակը թէ նիւթի և թէ լեզուի կողմից հէնց
այտօր էլ հնացած չի կարելի համարել. այնքան նա-
լու և կազմուած: Գաղափար տալու համար այդ լե-
զուի մասին գնում ենք արա մի նմուշ:

Գլուխ առաջին. Եկեղեցւոյ հիմնութիւն.

Բա. իւր սիրոյ գործը երկրիս վրայ կատարեց, իր կեան-
քը շատերի փրկութեան համար զոհեց: Նրա մարմինը
գերեզմանի մէջ դրուելով, մահուան կապերը խորտակեց.

Իւր փառաւոր յարութիւնիցը բաւաստեմ օր յետոյ իւր
հօր մօտ գործաւ նրա աշակոզմը նստկոյն համար: «Կնա-
ցէք, ասում է իւր աշակերտներին, սովորեցրէք ամէն ուղ-
գերին, նոցա մկրտելով հօր որդւոյ և հոգւոյ սրբոյ անու-

*) Տնտրակը գործադրուել է արանց աշակերտութեան
Ժամանակի մինչև 1859 թ. քայց արտագրուել է երկու ան-
գամ անգլի. և ռուս. Ուղղադարձ իմէր քաղաքում ենք անդրադա-
րդ:

նորմա։ Ահա այս եղև նորա Աւետարանը՝ որն որ նոքա ժողովրդաց պիտի հաղորդեն, այս եղև նորա խաչը՝ որն որ նոքա կուսակցութեան աւերակների վրայ, սրանցմով ամբողջ աշխարհը ծածկուած էր, պիտի հաստատեն։ Բայց ինչպէս պիտի արդիւնաւորեն նոքա էս տարապայման գործը, բաւական է նոցա լոկ պատուէրը Քրիստոսի։ Կէ պէտք նոցա մին երկնային լոյս, որպէս զի նոցա սիրտը նորոգէ և ճշմարտութիւնը ուսուցանէ, և նոցա ժաշուած գէմ չարչարանաց դէմ արջաւելու կարողանան։ Նա՛ որը որ նոցա ասել էր գնացէ՛ք, նոցա ասել էր նոյպէս, ինձի ամեն իշխանութիւնը տուած է երկնքի մէջ և երկրիս վրայ։

Հայր Յովհաննիսի արխիւիկն ենք պարտական այլ չորս հատ մեծ և փոքր տետրակներ, որոնք աւանդուել են Ներսիսեան դպրոցում մինչև 1853 թ., դրանք բոլորն էլ աշխարհաբար են. երեքը կրօնական բովանդակութեամբ՝ իսկ չորրորդը Ֆիզիքայի տետր է, ուր խօսուում է յատկապէս ջերմութեան մասին։

Բացման հետ, Ներսէսը մատակարարեց իր գրպանը նաև տպարանով, որ առաջին հայ տպարանն էր Թիֆլիզում։ Այդտեղ բացի այլ և այլ գրքերից, տըպւում էին նաև այն դասագրքերը, որոնք հաւանութիւն էին ստացել գործադրուելու Ներսիսեան դպրոցում։ Բարեբաղդաբար մեր ձեռն են հասել այդպիսի երկու դասագիրք, որոնցից առաջինը հետեւեալ վերնագիրն ունի. — «Նոր այբենարան, կամ սկիզբն ընթերցանութեան հայոց. — գիրք առաջին։ Թիֆլիզ 1855 թ.՝ ի տպարանի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի։ Այստեղ աշխարհաբար թեթև վարժութիւններէ յետոյ աստիճանաբար անցնում է գրաբար օգոթքնե-

րին... երկրորդ գիշերն որ աւելի կարևոր ու նշանաւոր, աւելի խնամքով ու հոգածութեամբ է կազմած, հետեւեալ մեծնազիրն ունի. «Բարոյական խրատք և *) հատուածք արձակք և չափաւորք ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց. գիրք երկրորդ. 1855 թ. թիֆլիզ, Ներսիսեան դպրոցի տպարանում»։ Ասա մանուկներէ հետեւ. կազմած մի դասագիրք է, որ աստիճանաբար, աշխարհաբարից տանում է դէպք գրութարը. «Ներսիսի» անուն չիւն, բայց երևում է խնդր և հմտութիւն, ճաշակ և գիտութիւն (Արդեօք Շանշեանի մատը չէ որ մշակել ու դասաւորել է նիւթը)։

Գարնորն այն է, որ սա կոչւում է *Մեկնորդ գիրք*, ուրեմն ունեցել է և *անսպինը*. — Բովանդակութեանը նայելով, սա ուսուցման երրորդ տարուայ նիւթ պիտի եղած լինի։

Աշխարհաբարը, չեմ ծածկում այն ժամանակուայ, այլ նոյն իսկ ներկայիս համար կարող է օրինակելի

*) Սրանից առաջ և անհամեմատ աւելի հմուտ ու մանկավարժօրէն էր կազմուած Ն. Արովկանի Արեւնադանը, փոքրիկ խրատական անեկդոտներով և յօդուածներով. այդ գրքոյնի մի հազուագիւտ օրինակն ամբողջովին մենք տեսնէ ենք մի պարոնի մօտ՝ Սաղաթաւմն, ուր Արովկանը քաջատրուած է դատաւանդման նորոյակը, գրութար է յօդուածներն աշխարհաբար (Արեւնադան բարձրագոյն) կան և մի քանի գրագագ աղբիւրներ։ Լեզուն նայելով, գիրքը գրուած պիտի լինի 1835-ից յետոյ, բայց ոչ ուշ 1840-ից, երբ գրուեց «Վերջ-Հայաստանի»-ն, ինչպէս յայտնի է, այս դասագիրքը գործադրութիւն չգտաւ, որովհետեւ ժամանակի հոգևորականութիւնն արգելեց այն իբրեւ *քանակաբար* նորմաւորութիւն։

համարել, այնքան իսկ կարգաւարձ է խելացի, քերականօրէն և հմտօրէն, որ քննեցողը կը պահանջ հետեւեալ հատուածից:

Ո շ խ ա ր ճ ա ր ա ր ի ն մ ո ղ

«Զարթիր, զարթիր սիրելի մանուկդ իմ, զարթիր և ժողի առաջ գէղի բրկները: Ռհ, թէ՛ գեղեցիկ տեսարան է: մոկիկ առաջ առեցակի ցուլ գլուխն: Ես լուսավառ մարմինը վեհ հսկայի պէս սկսում է իրա քննաքննել:

Մարդս արեգակի դուռ գալիս տեսնելուց՝ կարծում է թէ աշխարհքս նոր է ստեղծուած: Հէնց իրա առաջին ճառագայթները ծագելուց՝ ամեն բանը նորոգուած է, ամեն բանը գեղեցիկանում և պայծառանում է: Երկինքը կբաղ է է կարուած լեռների գլագլները ազուայ ցոյն են դառնում, դնապաները դարձնում են կանաչադէղ ցունեղով, դաշտերը կենցաղահարում են ծաղիկները իրանց կակոնները բանալով սքանչելի անուշահոտութիւն են բոլորում: Եղան վրայ գիշերը վեր (վեր) եկած ցօղի հատերը՝ կարծես թէ մէկ-մէկ անդամանդ ընեն:

Թռչունները իրանց քաղցր և գեղեցիկ երգերով հնչեցնում են օդը: Ռհ, էն ժամանակը թռչալէս սքանչելի է քննութիւնը: Ահա՛ որ կողմն որ դարձնեն՝ ամեն մէկ արտաբան՝ Արաղի վեհ վայելչութիւնն և փառքն է քարոզել և որպէս թէ մեզ էլ հրաւիրում են որ իրանց հետ միանալով՝ Աստուծոն գովենք և փառք տանք»:

Սա մի լեզու է, որ իր նմանը չունի հէնց ներկայում: աշխարհաբարի խնկական գտումն ու բնութագրումն է դա, ուստի և այս դասագիրքը աշխարհաբարի ամենամեծ հիմնաքարերից միւնը: Տարդ մեր լեզուի օրէնքներն ու ոգին ոչ ոք է հասկացել այնպէս հիմնաւոր, ինչպէս այդ հասկացել է այս դասագրքի աշխարհ յօրինողը: Գրաբարի ճնշող ազդեցու-

Թիւնը, արեւմտեան լեզուով երևան եկած մամուլն և արեւմտահայ ուսուցիչները ներսիսեան դպրոցում և այլուր, լեզուից տգէտ, բայց ազդեցիկ ու տաղանդաւոր անձինք չկարողացան ճանաչել այդ նոր-նոր գտնուած ու բիւրեղացած վտակը, որ կարկաչելու վրայ էր ներսիսեան դպրոցում և հէնց այնտեղ, բնում, ամեն ջանք թափեցին այդ վտակը աղտոտելու և խռնակելու, որ ցոյց կարելի է առաջ փաստօրէն. այսպէս մեր ձեռն է հասել և մի պաշտօնական դօկումենտ. «Ակտ կամ տարեկան հանդէս ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հայոց Թիֆլիզոյ»—1853 թ. մարտի 17-ին կապարուած: Առաջին երեք թղթում գրաբար նկարագրում է հանգէսը, ապա գալիս է մի խորոշտ ոճով և առոյգ լեզուով գրած աշխարհաբար ճառ, որ կարդացել է «Վերին դասարանի աշակերտ Յարութիւն Միրիմանեանցը: Սրան յաջորդում է հոգաբարձութեան տուած հաշիւը, նոյնպէս աշխարհաբար: Յարութիւն Միրիմանեանցն իր ճառի մէջ յիշում է, որ ցարի ու կէս առաջ ուրեմն 1851-ին ինքը կեկիմ խօսած է եղել հանդիսականների առաջ, անշուշտ կրկին մի այնպիսի հանդիսի ժամանակ:—Ահա մի հատուած այդ ճառից.

«Աստուածագումար ժողով.

Կարելի է բմանց ականջներին ծանր թուի այս վսեմ աստուածագումար տնունը առաջ ներկայ ժողովոյս: Կարելի է ոճանք այս բառը սեպհական համարեն մի միայն եկեղեցական բուրբ ժողովների, որոնք ժամգնակ ժամանակ հաւաքեցան կամ հաւատոյ մասանց քննութեան համար և կամ եկեղեցական բարեգործութեանց մասին: Այլ ես, որ հաստատ հաւատում եմ Բրիստոսի անսուտ խոստմանցը, իմանալի աօք տեսնում եմ Բրիստոսին մեր մէջ, բա-

տորում ինքը խոստացաւ՝ «Ուր ժողովեացին երկու կամ երեք յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա»։ Թողացէք, տեսաք, Քրիստոս մեր մէջն է։ Զօրացէք, եղբարք, մեզ հետ է նա... Բարձրացուցէք ձեր հոգւոյ աչքը և անկրնութեամբ կը տեսնէք Քրիստոսին բազմեալ այս հանդիսիս գահադուլիս։ Բացէք մարմնոյ և մտաց աչքերդ, և տեսէք Քրիստոսի եկեղեցւոյ աւանդապահը, սրբազնագոյն հայրապետս իր հայրական քաղցր անկարկութեամբը պըսակ այս հանդիսիս։ Ժողով տուէք նորա պատկառելի կերպարանքին, որ իբրև մեծ, բաշմաշխատ երկբազործ, արեւուն քրտինք թափելով, վարել, ցանել, հնձել և այս կաղիս մէջ հաւաքել է իւր պատւական հունձը և ալժմ մին ուրախական հանգստեամբ մտիկ է տալի, թէ՛ սրբան և որպիսի արդիւնք է բերել իրա բազմամեայ անքուն աշխատանքը։ Զեղանից շտաբը, տեսաք, Լաթի ու կէս առաջ այս խոստութեան տաճարիս մէջ հաւաքուած խեցիք այն ճառը, որը որ ես կարդացի բնաբան դնելով Առաքմանի բանը «սկիզբն իմաստութեան երկիւզ տեսան»... Քրիստոնէութիւնը և ազգութիւնը լինելով իմ ներկայ ճառիս նիւթը, ջանացի իմ և Զեր հեշտութեան համար մէկ մէկուց բաժանել և ջոկ-ջոկ խօսել ամէն մին մասին վրայ։ Բայց որչափ աշխատեցայ բաժանել իրարից այս երկու տնաթաժանելի նիւթը, հնար չիլաւ, և գրեթէ, այս նիւթի վրայ խորհելու ժամանակս մին ձայն հասաւ տեղանջ... և այլն»։

Առոյգ, հուժկու և գեղեցիկ լեզու է այս, բայց նախկինի համեմատութեամբ մեծապէս պղտոր, խառնակ, ու շփոթ, որովհետեւ քերականօրէն սա ոչ կանոնաւոր աշխարհաբարէ, ոչ գրաբար, այլ երկուսի մի խառնուրդը։—

Այս հանդէսն աւ հաշուեաւորութիւնն էլ՝ մի նոր առաջոյց է, որ ներսիսեան դպրոցը հասարակու-

Թեան հետ խօսում և հաղորդակցում էր աշխարհա-
բար: Այս գրքի 47-հրեաներից 35-ը աշխարհաբար է
գրուած: Ներսիսեան դպրոցում գտեղծուած էին նոյն
խի լաւագոյն պայժաններ մի ինքնուրոյն լեզու մշա-
կելու և ստեղծելու համար, դա—որդեգրութիւնն էր:
40-ի չափ որդեգիրներ, կիսով չափ կղզիացած, ապ-
րում էին ներսիսեան դպրոցում պրզէն հեռու բն-
տանեկան դամիկ լեզուից, մի տեսակ ժառանգական
համայնքի կեանքով, որ դառարանում խօսած ու լը-
տածը պիտի դարձնէր առօրեայ լեզու: Մի բաղդա-
ւոր հանգամանքի շնորհիւ այդ լեզուն փակ չէր հա-
սարակութեան համար, այլ ճամեն կիրակի ներսի-
սեան դպրոցի ընդունակ սաները քաղաք էին խօսում
Քիֆլիզի գանազան եկեղեցիներում, քարազնութեան
մէջ վարժուելու համար:»

Մեր ձեռնէ հասել այդպիսի մի քարոզի օրինակ,
որ ներսիսեան դպրոցի աշակերտներից մինն ասել
է եկեղեցում տասն պատուիրանների մասին: Դա մի
սևագրութիւն է, որ քարոզողը նախապապարկատէլ է
շատ լաւ աւելացնելով ու ջնջելով, մի թանկագին
նմուշ այն լեզուի, որ ներսիսեան դպրոցի տանը
գործ էր անում հասարակութեան հետ հաղորդակ-
ցելիս: Թէպէտ տետրակի վրայ թուագրութիւն վրայ,
բայց գրուած է 1853-ից առաջ—որովհետև պատկա-
նում է մի աշակերտի, որ աւարտել է ներս. դպրո-
ցը 1853-ին:

Ահա մի նմուշ այդ քարոզից:

«Ահա արձուցան գտնուած տեսան Աստուծոյ քն ի վրայ
անտեսաց, էս պատուիրանքոյ: Աստուծոյ արգելում է, որ
իրա անունը ամէն բանի վրայ չդնենք, և նրանով չերդ-

նուք և ցոյց է տալիս որ Աստուծոյ անունը շատ զփու-
շութեամբ պէտք է մեր բերանից հանել, ինչպէս Աս-
տուածաշնչումը տեսնում ենք օրինակը երբոր խորայնա-
ցիք Աստուծոյ անունը ապրիս էին որչափ դողում և սար-
սափում էին. հրամայում է նոյնպէս նրա անունը տալիս
ժամանակ սրտի մէջ զգալ նրա մեծութիւնը և սրբութիւ-
նը և չծիծաղել. և փուշ բաների վրէն չյիշել նրա անու-
նը...

Թէ Ներսիսեան դպրոցում միայն աշակերտները
չէին աշխարհաբար խօսող, սովորող ու գրող, պարզ
է ինքնին: նրանք անպայման պիտի անգլէին ուսու-
ցիչներէ վրայ և հին սերնդին էլ տանէին իրանց հետ
դա՝ բխում է հէնց իրերի բնական ընթացքից: Լա-
ւազոյն ապացոյցը Ճակոբ վարժապետ Կարինեանն է.
նա էրգրումցի էր և կրթուած Գարապետ եպիսկո-
պոսի դպրոցում: 1838-ին երբ վերջինս առաջնորդ
էր Թիֆլիզում, Ախալցխայից բերաւ իր նախկին
էրգրումցի սաներին Յ. Կարինեանին, Հ. Շահնա-
զախեանին, Դ. Տէր-Աղէքսանդրեանին և Գ. Տէր-Յով-
հաննիսեանին իբրեւ ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցը: *)
Այն Տաճկաստանցի ուսուցիչների, արեւմտեան յուն-
դիւնների և մանաւանդ 1840 թուականից հիւանարա-
կոտի ինքնավէպի անգղեցութեամբ պէտք է բացա-
տրել արեւմտեան ձևերի անգղեցութիւնն ու յամալու-
կի կիրառութիւնը ժամանակակից աշխարհաբարում:—
Այդ ուսուցիչների մէջ ամենից եռանդոտն ու անգղե-
ցիկը Յակոբ վարժապետն էր. գիտուն, խոհուն, ու
ճարտար. նա երկար ժամանակ աւանդում էր հայե-
րէն, թունգ գրաբարիկէս և ինչպէս գիտեմք նրա

*) Մալխասեան. Ներս դպրոցի պատմութ. 57.

աշակերտների վկայութիւններէց, մինը, աղղեցիկ և ամենալաւ ուսուցիչներէց:

Արդ, այդ հասուն ու կազմակերպուած մարդը, որ բացի գրաբարից, ունէր իր սեփական մայրենի արեւմտեան լեզուն, 1853 թ. թարգմանում և տպել է տալիս Ներսիսեան դպրոցի մի այլ ուսուցչի Միքայէլ Պատկանեանի հետ «Ինկուիզիցիայ ի դալուայ» — երկու հատորանոց գործը աշխարհարար, տպուած Ներսիսեան դպրոցի տպարանում: Սա այն մարդն է որ մի տասը տարի առաջ գրաբար պիեսներ էր եղերերգում. «Վ մահն Աբելի և ի զենուճն Իսահակայ» *): Սրանք երկուսով ապա հրատարակեցին Ինկուիզիցիայի պատմութիւնն էլ աշխարհաբար լեզուով: 1857 թ. նա աշխարհիկ լեզուով մի առաջաբան գրեց երեք կաթոլիկ վարդապետների գարձի առթիւ **): այնպէս թեթև ու պարզ, այնքան դողդոր և հոճելի, որ կարծես ներկայի մի ֆելետոնիստը լինի: Այնուհետև նրա հրատարակած դործերը, նոյն իսկ գրաբարի վերաբերեալ՝ աշխարհաբար են, օր. խորենացու բազգատութեան առաջաբանը. 1858 թ. Շուշանիկ թատրերգութիւնը, 1860-ին և այլն...

Կարինեանի գործակից և մտերիմ ընկերն էր Միքայէլ Պատկանեանը, նոյնպէս ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցի, որ հրատարակեց հետեւեալ գերբը. «Պարգև Մանկանց, աշխատասիրեալ ի Միքայել Սերովբեան Պատկանեանց, երկրորդ տպագրութիւն, 1856,

*) Տպուած Մոսկուայում. 1841 թ.

**) Պատմութիւն և պատճառք վերագարձի երից վարդապետաց, կրկին տպագրեալ 1857 ամի Թիֆլիզ:

Թիֆլիզ»։ 110 երեսներից բաղկացած մի գիրք է դա, կարծեմ թարգմանութիւնն հուս. «Друтъ дѣтѣй» գործից, որ աստիճանաբար պատմում է և սովորեցնում, թէ աշակերտն ինչպէս պիտի պահի իրան տանը, ուսումնարանում և այլուր։ Դա մի այնպիսի գեղեցիկ և խրատական գրուածք է, որ նիւթի թէ լեզուի կողմից հէնց այսօր կարող է մեր անպէտք գասագրքերից շատերին փոխաքինել։ Ի նկատի ունենալով որ մեր ձեռը հասածը երկրորդ տպագրութիւնն է, առաջինը առ սակաւը պէտք է ենթադրել մի 5 տարի առաջ տպուած, ուրեմն 1850-ին կամ աւելի վաղ... Ինչ ասել կուզի որ առ նոյնպէս եղել է գասագիրք և ընթերցանութեան գիրք հաւանօրէն ուսման չորրորդ ու հինգերորդ տարիներում և անշուշտ շարունակութիւնն է եղել այն դասագրքերի, որ մենք յիշեցինք վերել։

Այսպէս՝ հիմնադրութեան օրից, ներդիպեան դարձրոցը եղել է մի մկրտութեան աւագան, ուր ամբողջ հայութիւնը անխտիր, Գաբիզից, Գարակաստանից, Աստրախանից ու Մոսկուայից մինչև Պոլս և Հայաստանի խորքերը, կոչ է արել հաւաքելու և ի մի խմբելու այն ամեն մտաւոր օյժերը, որոնք կարող էին ուսուցանել կամ օւսանել։ Թէ օւսուցիչների և թէ աշակերտների խումբը մի հաւաքածու էր ամբողջ հայութեան։ Այդ դպրոցը սովորում էր և սովորեցնում, սպեղծում էր ու տարածում, ունէր տղաքան, աւնէր կենդանի հազարգակցութիւն հասարակութեան հետ, հանդէսներով ու ակտերով, հոգաբարձական ժողովներով և ընտրութիւններով, կուսակցական վէճերով ու կռիւներով, բանաւոր ու ստա-

ւոր, տպած և անտիպ դասագրքերով. ընթերցանութեան գրքերով, հաշուետուութեամբ և ճառերով, մինչև իսկ քարոզներով եկեղեցիներում. նա կամայ-ակամայ ջերմանոցն եղաւ այն ծաղկի, որ յետոյ նրան եկաւ նրա սաների մէջ որպէս նրանց մտքերի և գաղափարների արտայայտիչ. — աշխարհիկ լեզուն էր դա:

Կուլտուրայի պատմութիւնից յայտնի է, որ դադարները զարգանալու, տարածուելու և ընդհանրանալու համար հարկաւոր է առ սակաւը մի 20—25 տարի: Ի նկատի ունենալով որ Ներսիսեան դպրոցը բացուել էր 1824-ին և արեւելեան լեզուի առաջին սերմարանն էր, այդ լեզուն ծլելով ու զարգանալով 1850 թուականներին անհրաժեշտօրէն պիտի յայտնէր իր գոյութեան իրաւունքը: Այն սերունդը որ կրթուել ու մեծացել էր այդ լեզուի հետ, առաջին կարնայետը պիտի հանդիսանար նրա իրաւունքների համար փռուող, և Աբովեան ու Նազարեան, Սէյադ ու Ստ. Մանդլինեան, Կարինեան ու Միքայէլ Պատկանեան, Շերմադանեան ու Միրիմանեան անհրաժեշտօրէն, առանց նախ իսկ իրանց խորին գիտացութեան պիտի հիմնադիր դաժնացին այն լեզուին, աւելի ճիշտ, պնդուող պիտի դառնային այն սերմերի, որոնք ցանուած էին նրանց մէջ Ներսիսեան դպրոցում... Ժամանակի բերմամբ, Ժամանակը և փրերի բերմունքն է որ հետ լուսների ծնում, ոչ ընդհանրապէս: Արդիւմանը, որ իր ներադաշին բնաւորութեամբ և առաջ ու կրակոսա տնայեղածնանոր շնորհիւ մի 10 տարով Ժամանակից առաջ ձգտաւ կուր, ջնայելով որ անդամդի կողմից գրեթէ մրցակից չուէր. ոչ ընդհանրացներին, ոչ էլ մատիկ յաջորդների մէջ, այնպէս տուժեց, որ իր

գործը մի տասը տարով ուշացաւ բուն ժամանակից...

Լեզուն ուրեմն պատրաստ էր, ժամանակը հասունացած և յարմարաւոր: Հարկաւոր էր մի տաղանդ, որ այդ ամենն ի մի հաւաքէր, լուսամփոփ ապակու նման կենդրոնացնելով իր մէջ խտացնէր և դուրս ցայտէր հասարակութիւնից առածը հասարակութեանը մատուցանելու, զօքելով և համախմբելով իր անհատական դրոշմի տակ: Արևելեան լեզուն սպասում էր իր Քանտէին և Պետրարկային, նա ծնեց, ու առաջնութեան դափնին խլեց նոյն իսկ Խ. Սրովեանից. դու Ռ. Պատկանեանն էր:

Յակայն, նրան նախաչելու և նրան առաջ դնլլը հանձնաւորու հատար, ելէտք է նախ բաց անենք մեր պարբերական մամուլի պատմութեան սկիզբը, ապա մի անդ դպրոցի պատմութեան էջերը, որ հիմնուած էր հեռաւոր Հիւսիսում. դա Լազարեան ճեմարանն էր:

19 դարու աչքն ու բերանը, պարբերական մամուլը, չէր կարող առանց ազդեցութեան մնալ հայ կեանքի և մտքի վրայ: Նա վաղուց արդէն գոյութիւն ունէր հայի գաղթավայրերում, թէպէտ գրաբար: 1839 թ. բողոքական միսիօնարներն սկսում են Զմիւռնիայում «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» աշխարհիկ լեզուով թերթը: Դրանից մի տարի յետոյ, նոյն տեղը լուսաւորչական հայերի ձեռքով հրատարակուել է սկսում և «Արշալոյս Արարատեան» նոյնպէս աշխարհիկ, որին մինը միւսի յետևից յաջորդում են «Ազդարար Բիւղանդիան» Պօլսում 1840. «Բաղմավէպ». 1843-ին Վենետիկում, «Հայրենասէր» և այլն... Այս թերթերը չէին կարող առանց ազդեցութեան մնալ արևելեան հայերի վրայ:

1847-ին Թիֆլիզում՝ իշխան Վօրօնցօվի ղերդմամբ լոյս է տեսնում «Кавказ» ռուսերէն թերթը: Իշխանը կամենում էր, որ նոյնը ապուրի նաև հայերէն, վրացերէն ու թուրքերէն լեզուներով: Վրացերէնի և թուրքերէնի համար յարմար խմբագիրներ

չեն գտնուժ, իսկ հայերէնի խմբագրութիւնն յանձնուժ են Ներսիսեան ղալոցի երկու յայտնի ուսուցիչներին—Միքայէլ Պատկանեանին և Ակոբ վարժապետ Կարինեանին։ Սա արեւելահայ առաջին թերթն էր, այն էլ գրաբար. խմբագրուժ էր բաւական չոր ու ցամաք, աշխատակիցներից գլխաւորն էր Գաբր. քհն. Պատկանեանը։ Գծի տակ միայն, երբեմն, լոյս էին տեսնուժ աշխարհիկ լեզուով կամ գաւառաբարբառով բաւական հետաքրքրաշարժ յօդուածներ, ըստ մեծի մասին. Մ. Զոհրաբեանի գրչից, որ հրատարակած ունի նաև մի քանի դրաբար գրքեր (ըստ մեծի մասին ուսանաւոր)։ Սրանք անդրանիկ յօդուածներն էին աշխարհիկ լեզուով։ Այդ թերթի կեանքը, սակայն, երկու տարի տեւելով գաղարեց, մինչև որ դրա ետանդուն աշխատակից Գաբ. քհն. Պատկանեանը, սեփական տպարանուժ հրատարակել սկսաւ «Շրարատ» թերթը 1850-ի սեպտեմբեր ամսից աշխարհաբար լեզուով։ Սա թէ լեզուի և թէ նիւթի կողմից անհամեմատ մատչելի էր ժողովրդին քան գրաբար «Կովկասը»։— Այս թերթի նիւթը կրօնաբարոյական գրոյցներ էին, մատչելի յօդուածներ Հայոց պատմութիւնից, ուսանաւորներ և բանաստեղծութիւններ։

Գաբրիէլ քահանան ծնուել էր Թիֆլիզ 1802 թ. ապա մեծացել և ուսել էր Ասորախանի ուսաց սեմինարիայուժ. քահանայ էր ձեռնադրուել 1832-ին և քահանայագործել է նոր Նախիջևանուժ. 1845-ին եկաւ Թիֆլիզ և ինչպէս տեսանք, աշխատակցուժ էր «Կովկասին»։ 1860-ին նա տեսուչ էր Ներսիսեան ղալոցուժ, արևմտահայ թերթերը, Ներսիսեան ղալոցուժ, գոյութիւն ունեցող աշխարհիկ լեզուն և եղ-

բօր թերթի անաշողոթիւնն, ինչպէս երեւում է, այն համոզմանը բերին Պարբիէլ քահանային, որ հարկաւոր է աշխարհաբար լրագրի հիմնել: Թերթը հիմնադրուելիս՝ նա 48 տարեկան էր: Մի հասակ, որ թոյլ չի տալիս ոգնորոշելու և ոչ էլ դիւրութեամբ նոր համոզումների ենթարկուելու, սակայն, ժերութեան շէնքին հանգնած գրաբարագէտ քահանան խզեց գրաբարի հապերը, ժողովրդին նոր թերթի հետ՝ նոր լեզու տալու համար:

Ահա թէ նա ինչ է գրում լեզուի մասին իր թերթի № 2-ում.

«Արարտեան երկիրն իր համար յատուկ լեզու չունի այժմ. նորա յատուկ լեզուն այն է, որ Երեւնայ դաւաճումն կամ էջմիածնի չորս կողմն կը խօսին: Բայց եթէ փոքր ինչ հեռանաս այս միջակէտն, Վրաստանի հայաց լեզուն կ'լսես, կամ Բիւրդիստանի, կամ Օսմանցոց... Բայց առ ժամանակ հնազանդիցանք հասարակաց կամեցողութեան, և սկսանք այն լեզուաւ գրել, որն որ մեր ձաւոր է Վրաստանի և Ասորիստանայ կամ Ռուսաստանի լեզուին»:

Կարծիքն ու մտադրութիւնն իր կարգին, բայց այս լեզուի նմուշը ցոյց է տալիս, որ սա ոչ Ասորիստանի լեզու է, ոչ էլ Վրաստանի, այլ՝ մի բարձրիկ նեան խառնուրդ գրաբար, արեւմտեան և արեւելեան ձեւերի տոհմաբանի:

Այն Թերթում էի, որ առաջին անգամ գրել սկսաւ խմբագրի որդին, Ռաֆայէլ Գառնաշենեանը, գրաբար և աշխարհաբար ուսանաւորներն և յօդուածներ: Ռաֆայէլը գրուշին էր պանդանում այն պրահար ձօնը, որ պիտած էր Լազարեան տոհմի վերջին արու զաւակի մահուան առթիւ. Այդ ձօնն առանց

Թոյլտուութեան առնուած էր սև շրջանակի մէջ, որ-
պէս խորին սուգի նշան, որի պատճառով և մեր
անդրանիկ աշխարհիկ թերթը դադարման ենթար-
կուեց 1851-ին:—Այդտեղ էր, ի միջի այլոց, որ
Ռաֆայէլը տպեց իր անդրանիկ պօէման «մահ Զար-
մայր նահապետին» և մի քանի այլ ոտանաւորներ:

Այնուհետև բաւական երկար ժամանակով մենք
զրկուում ենք պարբերական մամուլից, որ վերստին
սկսւում է միայն 1858-ին Թիֆլիզում «Մեզու Հա-
յաստանի» և «Կոռնիկ» իսկ Մոսկուայում «Հիւսիսա-
փայլ» և գրաբար «Ճոպօղ» պարբերական թերթե-
րով:

ԳԼ. VIII

Լ Ա Ջ Ա Ր Ե Ա Ն Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն

Դեռ 1815 թ. Լազարեանների փառաւոր տոհմը, որ Ռուսահայոց համար Մեղիչիւնների տոհմն է եղել. Մոսկուայում հիմնել էր Լազարեան ճեմարանը, Հայ մանուկներ կրթելու համար: Լեզուի վերաբերեալ այնտեղ էլ պէտք է լինէին նոյն պայմաններն ու հանգամանքները, ինչ որ Ներսիսեան դպրոցում, եթէ նա այժման հեռու և կտրուած չլինէր մայրենի հողից: Մենք տարաբաղդաբար ծանօթ չենք Լազարեան ճեմարանի պատմութեանը, սակայն, գիտենք, որ նա փոքր ու սահմանափակ չափերով պիտի կարենար անել այն, ինչ որ աշխարհիկ լեզուի վերաբերմամբ կատարում էր Ներսիսեան դպրոցը աւելի լայն ու ընդարձակ չափերով:

Մենք տեսանք, նր Ներսիսեան դպրոցում չէր իշխում որևէ բարբառ, այլ գոյացել էր այդ բարբառներից մի խառնուրդ, այն ինչ, վկայութիւն ունինք, որ Լազարեան ճեմարանում տիրում էր Աստուրախանի բարբառը:

Անկասկած, Լազարեան ճեմարանում կար աւելի

գիտութիւն ու թէօրիա, մինչ ներսիսեան դպրոցուս
աւելի իրականութիւն ու կեանք: Նա օտար հողի և
օտար երկնքի տակ արհեստաբար խնամուող ջերմո-
ցի մի ծաղիկ էր, սա ազատ ու բնական պայմաննե-
րի, իր կլիմայի և իր հողի մէջ աճող մի բոյս: Մի
նոր լեզու այնտեղ չէր կարող աճել ու զարգանալ
հէնց այն պատճառով, որ դասաւանդման լեզուն,
բացի կրօնից և հայերէնից, եղել է ռուսերէն և օ-
տար տարբը միշտ գերիշխող: Եթէ նա չունէր պտեղ-
ծելու պայմանները, սակայն, իր լայն ծրարութիւն և
հիմնաւոր ուսմամբ զարգացնում էր իր սաների միտ-
քը և լայնացնում նրանց աշխարհայեացքը. իսկ մի
զարգացած ու կրթուած մարդ, եթէ նրա մէջ չէր
մեռած հայութեան հոգին, չէր կարող չզգալ աշխար-
հաբարի պահանջը, ի նկատի ունենալով հէնց իրան
ընտանի և սովոր. Ռուսերէն լեզուն: Եթէ Հաղա-
րեան ճեմարանը լեզու չէր տալիս, հող գոնէ պատա-
րաստում էր նոր սերմերի համար իր սաների մէջ և
խնամքը մայրենի լեզուն մշակելով ազնուացնելու,
անպակաս է եղել այդ դպրոցում: Վիայութիւն ու-
նինք, որ

«Վեհազնեայ Ազա Յովակիմի լեզուի և որպատանու-
թեան ձեւերով և հանգուցեալ Ազայ Մարգարայ Խոշկնցի
պարզ հայերէն խօսակցութեամբ՝ այն երկոց մայրաքա-
ղաքաց և մանաւանդ այժմեան ճեմարանի մէջ հատարա-
կեալ հայերէն լեզուի հիմը գրին. և այն լեզուն կարելի
է Արարատեան լեզու անուանել, որ հեռի է կողիս աշ-
խարհաբառէն և շատ մերձաւոր գրոց լեզուին, բայց ա-
ռանց խրթնութեան՝ իւրաքանչիւր բան իւր սահմանա-
ւոր նշանաւորութիւնն ունենալով:

Սւ սրա պատճառն այն էր, որ ամենայն երկիրներէ

այն ճեմարանը աշակերտք հաւաքուեցաւ: Վարժապետը՝ ուշադրութեամբ ականջ էին դնում աշակերտաց խօսակցութեան, և նոցա լեզուէն հեռացնում էին ամենայն խորթ և անհոռի գաւառական բառերն ու արտասանութիւններն. և ոչն որ լինում էր ախարժ և ըստ կանոնի, այն էին թողնում. այս պատճառաւ շատ փամփակէ մէջ պշակերտաց զանազան գաւառակա՞ն պարզ հայերէն խօսակցութիւնիցն կազմուեցաւ մի պարզ հայերէն լեզու, ուր որ այժմ հասկանալի է թէ օսմանցւոց, Քէ պարսից, թէ քրդստանի և թէ վրաստանի հայոց. և իւրեան յասկութեամբն՝ աւելի մերձաւոր լինելով Երևանցւոց հայերէն պարզ լեզուին, արժանապէս կոտուի Արարատեան լեզուն:

Այսպէս է գրում Գաբրիէլ քաննան 1850-ին «Արարատ» թերթի № 2-ում *): Եթէ փաստերը ճիշտ են, ապա այդ լեզուն Արարատեան տնուանելը միամիտ գումայն սխալ էր: Բրդին, Բ. Պատկանեանը, իր յիշողութիւնների մէջ, որ վերաբերւում է 1843—49 թուերին, երբ նա աշակերտել է Լազարեան ճեմարանում, հետեւեալն է գրում.

«Մինչև 1843 թ. ճեմարանի աշակերտաց հայկական բարբառը պահապան պատճառներով անարժանակամ էր. մենք կարծում էինք, թէ շատ սխալն էր, որ է գալիս, երբ որ միամիտ-ասում էինք՝ գնացիմ, բերամ, աւազիկ կերեցիմ, տըւեցիմ, եագուզ, քըթացամ... բիրդան, հուշաթ և այլն... Նէնց որ Մ. Էմինը առաջին անգամ ոտքը կոխեց մեր դասարան, մեր խօսակցութեան լեզուն օրէց օր սկսաւ մաքրուելու, կանոնաւորուելու կոկուելու, շատ կամ օտակա դաշնակաւորութիւն ստանալու, և օտացաւ այն կերպարանքը, որն որ մենք այսօր տեսնում ենք անարարապէս արարատեան կիւրում՝ բարբառում, որ ըստ

*) Հ. Բ. Սարգսեան. Արհեստիւնքային լեզու. Միւլթաթիւն. էր. 157.

ամենայն իրաւանց և արդարութեան պէտք էր ճեմարանական բարբառն անուանելու և որի, եթէ ոչ ստեղծողը, գէթ կերպարանք և շքեղութիւն տուողը Մ. Էմինին ճանաչելու *)

Ինչպէս տեսնում էք, որդին, որ անկասկած հօրից աւելի իրադեկ էր գործին, հերքում է հօր գրածը: Էմինի նշանակութիւնն էլ աշխարհաբարի վերաբերմամբ նա յայտնապէս չափազանցում է. Էմինն էր և միշտ մնաց աշխարհաբարի թշնամի և թունդ գրաբարիկոս. թէպէտ իբրև հայկաբան ուսուցիչ, անկասկած հոգ պիտէ տարած լինէր աշակերտների մաքուր հայախօսութեան վրայ:

Թէ աշխարհաբարի վերաբերմամբ մինչև 40-ական թուերը Լազարեան ճեմարանը, չնայելով մասնաւոր անհատների ցանքերին, որևէ խոշոր հետևանքի չկարողացաւ հասնել, երևում է Գէորգ Ալավերդեանի լեզուից, Սայաթ-Նովայի առաջաբանում: Նա ծնաւ Թիֆլիս 1818-ին. 1830-ին նա արդէն Լազարեան ճեմ. սան էր. 1834-ին աւարտելով, մտաւ համալսարան և 1839-ին ստացաւ զինուորական բժշկի պաշտօն: 1846-ին հաստատուեց Թիֆլիս և 1848-ին նոգաբարձու էր ներս. դպր.:

Այդ ժամանակներն էր, որ նա հաւաքել սկսաւ հայ-աշակերտների երգերը և վորուստից ազատեց Սայաթ-Նովային մի հիանալի հրատարակութեամբ 1852-ին, որ կարելի է ակադեմիական անուանել:

Ալավերդեանն իր ժամանակի ամենախոհեմ և բաղձակողմանի դարգացած անձերից մինն է եղել: Նա

*) Թ. Պատկանեան, Երկասիրութիւններ. III հ. 1903 Ք. Ռատով. հր. 11.

իչ միայն ժառանգէտ բժիշկ, այլև մի բանիբուն և հմուտ լիզուագէտ էր. 1850-ին նա գրում է Սայաթ Նովային առաջաբան, ուր թէպէտ զգալի է Թիֆլիզի բարբառի գերիշխանութիւնը, բայց գերծ չէ գրաբար ու նոյն իսկ արևմտեան ձևերից:

Զարմանալի է նրա լեզուաբանական հմտութիւնը գրաբարի և ներկայ բարբառների մէջ: Հըմտութիւն, որի տակն հէնց այսօր ամեն մի լեզուաբան երկու ձեռքով կստորագրէ: Թիֆլիզի բարբառը նա գիտէ հիմնովին և տալիս է նրա քերականութիւնը, որ կազմուած է հմտօրէն:

Այս գրքով Ախվերդեանն առիթ տրւաւ ուրիշներին էլ հրատարակելու մեր անուանի աշուղների գործերը, որ մենք յետոյ կ'աեսնենք ըստ կարգին:

Լազարեան ճեմարանի երկրորդ սանը, որին վիճակուած էր մեծ դեր խաղալու մեզ լեզուի և գրականութեան պատմութեան մէջ, Մաքայէլ Պատկանեանն էր:

Նա ծնունդ էր մի այնպիսի ընտանիքի, որի նմանը մենք քիչ ենք ունեցել: Նա ծնաւ 1830 թ. Նոր-Նախիջևանում, աշակերտեց իր տաղանդաւոր հօր մօտ, ապա տաճնամեայ ուղևորուեց Լազարեան ճեմարանը, ուր սովորեց մինչև 1849 թ. աշակերտելու հռչակաւոր էմինին:

Նոյն թուին, առանց աւարտելու Լազարեան ճեմարանը, նա գալիս է Թիֆլիզ, Ներսիսեան դպրոցն իբրև ուսուցիչ, ուր տեսուչ էր իր հայրը: 1850-ին, տեսանք, որ սկսաւ աշխատակցել հօր հրատարակած «Արարատ» աշխարհաբար թերթին, ուր երկուսսարդ որդին տպագրեց ուսերէնից թարգմանած տեղիւս:

նիկ ասանաւորք, «Թռչնակ», գրաբար լեզուով Սյդ
ստանաւորի մէջ պէտք է տեսնել. Լազարեան ճեմա-
րանի ազդեցութիւնը, անհաւանական չէ մինչև ան-
գամ, որ դա թարգմանուած լինէր նոյն խոյ աշա-
կերտութեան ժամանակ Լազարեան ճեմարանում:

Թիֆլիզում այդ ժամանակ այլ ճովեր էին տի-
րում. Նեքսիսեան զպրոցում նա գաաւ մի կողմ ու
պատրաստ լեզուի բոլոր աարերը թէ աշակերտների
և թէ ուսուցիչների մէջ: Նա պարտաւորաբար պիտի
սովորէր այդ լեզուն; աւանդելու համար իր գասերը:
Նրան այնպեղ պաշտօնակից էին իր ազգական Մի-
քայէլ Պատկանեանը և Գաեղը Կարինեանը, որոնք
«Կովկաս» գրաբար թերթը թողած, մտածում էին
աշխարհաբար սկսելու և զբաղուած էին աշխարհա-
բար թարգմանութիւններով և դասագրքեր հրատա-
րակելով:

Հայրը, Երեմի գրաբարիկոս, տեսնել սկսել էր
մի աշխարհաբար թերթ. Մաքսիլէրը չէր կարող չեն-
թարկուել նրա ազդեցութեան և թարգմանութիւնն
ու գրաբարը թողած, անմիջապէս յարում է Ուր-գա-
ղափառին, աշխարհիկ լեզուի յաղթանակին:

Ունէր ուղեւոր նա կամք ու արատաւանութիւն,
ապագան և ընդունակութիւն ծառայելու այն գաղա-
փարին, որի առաջ դուրս էր խոնարհել իր արգէն
հասակաւոր ու սիրգատու հայրը:

Այո, նրան ժամանակակից չկող մէկը, որ առանձի
լաւ պայմաններում ծնուած աւագաւորական
լինէր այդ կողմի մէջ յաղթանակով դուրս գալու հա-
մար: Նա ծնունդով արեւմտահայ էր և մայրենի լեզուն
արեւմտեան (Նոր-Նախիջևանի) բարբառ:

Լազարեան ճեմարանում նա լայն աշխարհիկ կրթութեան հետ ստացաւ և հիմնաւոր պիտութիւն գրաբար լեզուի. (մենք այդ տեսանք գրաբար գրած ոտանաւորից) և գործնական ծանօթութիւն Ասորայի լեզուի բարբառի: Թիֆլիզում նա ծանօթացաւ տիրող հովերի հետ և տեղական բարբառին ու նաև Հայաստանի այլ բարբառներին, որոնք միշտ մեծ թուով խօսողներ ունեցել են և ունին այդ կօսման պոլիտ քաղաքում:

Առաջինը և ամենից շատ պիտի աղղէր նրա վրայ հայրը, և այդ աղղեցութիւնն էր պատճառը, որ միափայլէին հինգ այլ ոտանաւոր ապեց հօր թերթում, բոլորն էլ աշխարհաբար:

Ժամանակի ընդհանուր լեզուն մի խառնուրդ էր գրաբար, արեւմտեան և արեւելեան ձեւերի, այս կամ այն բարբառի գերիշխանութեամբ, նայելով գրողի հայրենիքին. հայրն այդ ուղղութեան էր պատկանում, որդին գերծ չէր կարող լինել հօր և միջավայրի ճնշող ազդեցութիւնից, «Զարմայր-Նահապետի» մէջ երևում են հետքերն արեւմտեան լեզուի, այն ինչ, միւս ոտանաւորների մէջ, «Շինականի» աստուծոյան երգը և Շինականի երեկոյան երգը — իշխողը արեւելեան լեզուն է; արեւմտեանի թերթի խառնուրդով 1851—52-ին մենք միափայլէին պիտում ենք Պարսկաստան: Այդ քաղաքն էր իսկապէս, որ վաղ և Կոնստանդնուպոլսի դեռ ևս անորոշ գաղափարները, տալով նրան կոյն ու համոզում:

ԳԼ. IX

Ն Ո Ր Պ Ա Տ

Արտիստներ, Նաղաքեանի, Պատկանեանները և այլոց տնուններն այնպէս սերտ կապուած են այդ հիւսիսային փոքրիկ քաղաքի հետ, որ առանց Դորպաս տնուան անհատկանայի է մնում մեր վերածննդեան կարողութեաների կեանքն ու կոչումը, քանի որ այդ քաղաքն այն եղաւ մեզ համար, ինչ որ Աթէնքն ու Ադէքսանդրիան էին հնումը հայութեան համար։ Ասիական խաւար ու կաշկանդիչ կապերից ազատուած մեր մասաղ սերնդի մարմինն ու հոգին, միայն ու երեւաւայութիւնը գերմանական համալսարանում գտաւ ժա ընդարձակ օվկիան գիտութեամբ յագեցնալու, մի վեհ ու բարոյական միջավայր քաղաքակրթութեաւ և չփշտնալու, մի և նոյն ժամանակ մի շտեմնուած հիւրընկալութիւն և հիւրասիրութիւն, մի անօրինակ աւշադրութիւն ու խնամք, գերմանացի պրօֆեսորները կողմից դէպի հայազգի կիսակիրթ զաւակները։

Այդ համալսարանում ստեղծուած էին ամեն յարմարութիւն կղզիանալու, կենդրանաւալու, դարգանալու մտածելու և գուարճանալու, նորանոր

գաղափարներ իւրացնելու, յղանալու և մշակելու... և այդ ամենը ապա քարոզելու, գրելու կամ երգելու: Այնքան մեծ էր այդ միջավայրի ազդեցութիւնը Դորպատում կրթուածների վրայ գերմանական կուլտուրան տարածելու համար մեր մէջ, որ առաջին աւարտողները գերմանուհի կանայք առան մի աւելի ազնիւ և կուլտուրական սերունդ տալու համար հայ ազգին: Այդ ամենը շատ լաւ էր յայտնի Հազարեաններին, որոնք որոշեցին մի խումբ հայ ուսանողներ ուղարկել Դորպատ կատարեցադործուելու, որ ապա ծառայեն ազգի լուսաւորութեան գործին:

Երբ Հազարեան ճեմարանի սաները հեղեղեցին Դորպատ, այնտեղ էին արդէն Արտիստիկ անդրանիկ աշակերտները և երկու մկրտութեան աւագանները, Ներսիսեան դպրոց ու Հազարեան ճեմարան միացան Դորպատում, դեռ ևս լատիկ գաղափարները հասունացնելու, տարտամ ցնորները կենդանալնելու և ցանկութիւնները կամք, տենչանքներն իրականութիւն դարձնելու: Եւ որովհետեւ ժամանակակից մտքերի մագիստրալը պատուում էր նոր-աշխարհիկ լեզուի շուրջը, Դորպատը ամենալաւ միջավայրն էր այդ մատաղ տունիք հասունացնելու և այնտեղ էր, որ հասունացաւ ու կազմակերպուեց մեր ուրախ ուսանողական և վառվռուն ազգասիրական երգը: Այնտեղից էր որ դուրս եկան մի շարք բանաստեղծներ, հրապարակախօսներ, թարգմանիչներ, ուսուցիչներ և հազարակական գործիչներ, որոնք մի նոր կեանք և մի նոր գրականութիւն ստեղծեցին մեզ համար:

Դորպատի ուսանողներից մինն այսպէս է գրում այդ շրջանի մասին.

«Անչափաւ Արուվեանը և Ասիփաննոս Նազարեանը, որպէս
Դորպատի առաջին ուսանողներ այնպէս էին ներգրծել
հայ երիտասարդների վրայ առաջինը կոպիտաւ, երկ-
րորդը Մոսկովում, այնպէս ոգևորել նոցա գերմանական
ուսում և գիտութիւն ձեռք բերելու, որ դժք գիմնազիա-
ներից և Հազարեան ճեմարանից գուրս գալով գնում էին
Դորպատ... Այդտեղ գերմանացոց ազդեցութեամբ սկսեց
զարդանալ հայ ուսանողութեան մէջ ինքնաճանաչութեան
զգացմունքը և կէնց այդ էր պատճառը, որ օտար լեզու-
ների հետ գոգընթացաբար սկսեցին ուսանել հայերէնը
և մշակել աշխարհագրւոր լեզուն... «Վէրք Հայաստանի»
մի ձեռագիր օրինակը գտնուելով Գ. Աքիմեանի մօտ, որ
Արուվեանի աշակերտներիցն էր, ընթերցանութեան և ոգե-
ւորութեան նիւթ էր տալիս ուսումնասիրելու լեզուն, վա-
ռուել հայրենեաց սիրով: Ամէն մէկը ձգտում էր բանաս-
տեղծական երկեր գրելու մտրձուելու և ով որ տաղանդ
ունէր, զարգացնում էր:

Կապկաձ չկայ, որ այդքան երթաւաարդներ ժողովուած
մի տեղ, միանման գաղափարներով վառուած, պէտք է
օղը թնդացնէին երգելով «ով ջգիտե հայերէն, ոչ ճանաչե-
կա (օրէն)»... Սրանք հիմք էին դրել աշխարհիկ լեզուին
Դորպատում և լայն ծաւալ տուին, ու մի օրինաւոր ոճ
կազմակերպեցին իրանց համար, որով կարողանում էին
մինչև անգամ գիտական հարցերի մասին հայերէն խօսել...
Դրանից մի քանիսը լինելով Խ. Արուվեանի աշակերտնե-
րից, վառ սրտով ոգևորուած էին նրա գաղափարներով:
Հաստատել էին գրական երեկոյթներ և շաբաթը մէկ ան-
գամ ժողովուում էին Գէորգ Աքիմեանի մօտ, կարդում էին
իրանց թարգմանութիւններն, ինքնուրոյն գրուածքներն
և վիճում էին դրանց մասին:

Որովհետև նորեկներից շատերը (Թիֆլիզեցիք) դժուա-
րանում էին հայերէն խօսել, այս պատճառով էլ որոշեցին
հայերէն խօսելը պարտադիր դարձնել, որ և սրբութեամբ
կատարում էին:

Մի նիստում կարդացուեց «Վէրք Հայաստանին», որ

լեզուի և զգացմունքների վերաբերմամբ մի յեղաշրջում առաջ բերեց և մեծ զարկ տուեց ուսանողներէ ևս աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորութեանը...

Այս շրջանն ընկաւ Թափայէլ Պատկանեանը։ Դորապատի հայ ուսանողութեան ոսկէ դարն էր դա. այնտեղ էին Դողոխեանը, Քերորէ Պատկանեանը, Փափագեանը, Միրիմանեանը և այլն... Շրջանի ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որ դրանք բոլորն էլ յայտնի գաբձան գրեթէ ուսանողական նրատարանից և Ռափայէլն ընկնելով այդտեղ իր հասակի ամենավառովուն շրջանում, երբ նա հաղիւ թեւակոխել էր 20—22 տարիքը, պիտի վերցնէր այն ամենն, ինչոր հնարաւոր էր, և պիտի արտայայտէր այն ամենից շնորհալի կերպով, եթէ զուրկ չէր տաղանգից ու եռանդից։ «Վէրք-Հայաստանի» *) ընթերցումն անշուշտ մեծ տպաւորութիւն պիտի թողնէր նրա վրայ տալով աշխարհիկ կենդանի լեզուի լաւագոյն ճաշակը։

Այսպէս ուրեմն, Ռափայէլն ի ծնէ, դատարարականութեամբ և թափառական կեանքի շնորհիւ ծանօթ էր հին ու նոր հայերէնին և արեւելեան ու արեւմտեան բարբառներին հիմնովին։

Ոչ ոք տւելի պատրաստութիւն և աւելի յարմարութիւն չունէր մի հարուածով փիլիսո գրաբարի արդէն քայքայուած շէնքը և նորածին մանկանն ազատելու տասնեակ տարիների երկունքից։

*) Թէ Ռափայէլը ծանօթ էր այդ գրքին տպագրութեանից առաջ, փաստ է, որովհետեւ գեղ. 1856-ին նա հրատարակեց «Աղասու երգը» «Ազգային երգարանում» այն ինչ «Վէրք Հայաստանին» Լոյս տեսաւ 1858-ին։

Մի փոքրիկ տաղանդ էր հարկաւոր գրա համար և այդ տաղանդն ի բնէ կար Ռաֆայէլի արեւան մէջ։ Նա, սակայն, համարձակութիւն չունեցաւ կամ աւելի ճիշտ, խոհեմութիւն տանեցաւ փութա գալու ոչ մեն-մենակ այլ խմբովին և այն էլ կեղծ անունով։

Աշխարհաբարով հարցաւորուած անձերին յայտնի էր, որ լեզուն չիմացն ու հիմնօր բանաստեղծ պիտի լինի։ 40 — 50 թուերէն սրտնում էին տնա այդ բանաստեղծին։ 50 թուականին էր, որ երկու հոգի միա-ժամանակ և միմեանցից անկախ հին հայկական վէպի նմուշները գտան-էմին և Փաթընեան։ Դրանից երկու տարի յետոյ լոյս տեսաւ Մայաթ-Նովան, որ թէպէտ մեծ ժողովրդական բանաստեղծ էր, բայց լինելով գաւառաբան, չէր կարող ազգային բանաստեղծի կոչման արժանանալ։ Ազգային բանաստեղծին սպասում էին և սրտնում։

Եւ տնա, 1856-ին Պետերբուրգում լոյս է տեսնում մի այսպիսի գիրք։ «Ազգային եղանակն Հայոց» ծաղկաքաղ հին և նոր գործածական երգերու կամ տաղերու։»

Հեղինակի անուն չկայ, որին փոխարինում է մի նոր ու անորոշինակ, անհասկանալի և անծանօթ «Գաւառ-Քաթիկոս» անունը։ Այդ երգերի հետ կային նաեւ եղանակները, եւրոպական նօտաներով։

Այս երգերունը պարունակում է մօտ հարիւր բանաստեղծ երգ։ Երգերին սակաւածանօթ անհատն անդամ՝ աչքէ անցկացնելով պիտի նկատէ, որ դա զանազան անհատների և անձերի ստեղծագործութիւն է և պարունակում է այնպիսի երգեր, որ թէև այն ժամանակուայ համար նոր, բայց մինչև այսօր նրանք կեն-

զանի և ամենաժողովրդական՝ երգերից են: Այդտեղ էր Միքենոնակը, Հայոց աղջիկները, Արաբու երգը, Արաբսի արտասուքը, և Մեզնից շատ անաջը, Գոռնիկը, Ասոււմ եւ դիմացիւրը և այլն. թւով 189 երգ:

Սա այն երգիչ-բանաստեղծն էր, որին սպասոււմ էր ժողովուրդը որպէս աշխաբհարարի հիմնադիր. սա մի անհատ չէր, այլ ընդհակառակը, ի մի հաւաքած, միասին փնջած ծաղիկների մի հաւաքածու, բուրուէտ ու զեղեցիկ եղանակներով զարդարուն երգերի մի փունջ:

Այստեղ ի մի էին հաւաքուած աշխարհիկ լիզուի գոհարները՝ սկսած ժողովրդական ու աշուղայինից, մինչև ուսանողական և խորին անհատական տաղանդների արդիւնքը:

Գամառ Քաթիպա կեզծ անուան աակ ուրեմն այս զիրքը հասարակութեանը ներկայացնում էր հայտադոնդի ամբողջութիւնը, ուր աշուղն ու ժողովուրդը, ուսանողն ու բանաստեղծը, ձեռք-ձեռքի տուած գայիս էին ներկայացնելու ամենից անհրաժեշտն ու ամենից կարևորը, ժամանակակից հայութեան աշխարհիկ լիզուի ծաղկի փունջը:

Գամառ Քաթիպա ասելով, ուրեմն, յիսունական թուերին պէճ էր հասկանալ հայ ջաղանդի հաւաքական եւ միացեալ ամբողջութիւնը, որի մէջ անհատաբար վերեւ էին խոյանում երկու փառահեղ գրութիւն—Խաչատուր Աբովեանն ու Ռաֆայէլը:

Այդ երգերի լեզուն զարգ ու մատչելի էր. նիւթըն ուրախ-ուսանողական և կամ վաւախուն հայրենասիրական եղանակները՝ գեղեցիկ և հաճելի: Հասարակութիւնն այն ընդունեց հիացմունքով: Լեզուն օ-

դից իջաւ կեանքի մէջ, ազնոյններից մտաւ արտերի մէջ, նա դառաւ արտայայտիչ զգացմունքի, նա ըստեանք երգութիւնք և յաղթանակին արգէն տարել էր:

Հարց է, ով էր այդ Գաթաւ-Բաթիպախ:— Հասարակութիւնը շատ ուշ, տաննեակ տօրիներ յետոյ միայն իմացաւ, որ դա մի հաւաքական անուն է, Ռափայէլի և իր ընկերների աղգ-անուան տառերից կազմուած *) և որովհետեւ այդ ընկերների մէջ ամենից եռանդունն ու ընդունակը, ամենից աւելի գործին նուիրուածն ու տաղանդաւորը Ռափայէլն էր, իրաւամբ, նա վերջն իրան հեգհականեց այդ անունը. անուն, որի հիմնողը, կազմակերպողն ինքը Ռափայէլն էր, որի շուրջը նա հաճախմբել իմացաւ ժամանակի գրեթէ բոլոր յայտնի ուժերը, գլխին կանգնած լինելով ինքը, որպէս ամենից տաղանդաւորն, ընդունակն ու եռանդուոր: Հարցը լուծուած էր հիմանալի կերպով և 30-ական թուերին սկսուած երկունքն ազատուեց մի բաւական տարօրինակ մանուկով:

Յիշեցե՛ք երգերի մէջ ամենից լաւերը ներշնչման խո-

*) Այդ ընկերներն էին. Գ-էորգ ԲԱ-նանեան,
Բժիշկ Մ-ինաս Թի-մուրեան,
Ռափայէլ ՊԱ-տկանեան.

Անունների ինիցիալների մէջ աւելացրին մի-մի աս և դուքս եկաւ Գաթաւ. իսկ ազգանուններից վերջինն առաջին վանկերը, որից կազմուեց ԳԱ-ԹԻ-ՊԱ.— Բանանեանն ու Թիմուրեանը մէջ էին բերուած գլխաւորապէս նիւթական օգնութեան և գրքերը տարածելու համար: Աչքի ընկնողն այն է, որ Ռափայէլի անունն տառերը վերջին տեղն են բռնած երկու բառումն էլ:

թութեամբ, պատկերների պայծառութեամբ և հայրենասիրական թափով պատկանում էին Ռափայելի գրչին, որոնցից մէկն արգէն բաւական էր ինչպէս անմահացներու Ռափայելի անունը: Դա «Այլը Արաքսին» էր. որի մէջ ի մի ձուլեց Ռափայելը մեր ներկայ լեզուի քերականութիւնն ամբողջովին իր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով:

Լեզուի կողմից դա չի ներկայացնում անհասկանալի ոչ մի խոշոր գիծ. ինչպէս. երգերի մէջ Ռափայելը մի հաւաքող էր, լեզուի մէջ էլ, նա 'ի մանկութենէ լսածն ու որոնածը, տեսածն ու ապրածը, արեւմտեան ու արեւելեան ձևեր խառն գրգռարի հետ, ի մի փնջեց, վարպետօրէն ի մի պազադեց: Նա իր տաղանդի աւելնով հիւսեց այդ ամենը «Արաքսի արցունք»ների մէջ, հեշտ ու սահուն, թեթեւ ու գութեկան, մինչ այն չը տեսնուած պարզութեամբ, և ներկայացրեց հոսարակութեամբ:

Նա արժանացաւ ժամանակակից հայագէտ Բրոսսէի և Դիւլօրէի ուշադրութեանը, Փարիզում անմիջապէս թարգմանուեց ֆրանսերէն և չնանդիպեց որ-կէ գիմադրութեան: Հոգն ուրեմն պատրաստ էր, ժամանակը նպաստաւոր, և աշողութիւնն ապահովւած:

Ռափայելը կոխն սկսեց խմբով և յաղթութիւնը տարաւ մենակ խլելով առաջնութեան դափնին այն անհատներից, որոնք նրանից առաջ և նրա հետ հող էին պատրաստել աշխարհաբարի յաղթանակն ապահովելու:

Նա արժանացաւ «Ազգային երգիչ» փառաւոր տիտղոսին, որին մեր մէջ դեռ ոչ ոք չի արժանացել:

Թէ «Արաքսի Արտասուքը» ժամանակի խառնած

ազեկութեան արդիւնք էր և ոչ անհատական մի արժանիք, երբեւեմ է նրանից, որ 24 տարեկան գրեւ լով այդ երգը, Ռափայէլն այնուհետեւ քառասուն տարեկների ընթացքում շարտադրեց մի այլ բան, որ ներշնչմամբ ու ոճով, զգացումների խորութեամբ ու թափով գերազանցէր «Արաքսին»:

Եթէ վերլուծենք և անդամաճատենք այդ երգը նիւթի և լեզուի կողմից, կ'տեսնենք, որ շատ քիչ բան է մնում Ռափայէլի անհատական տաղանդին յատուկ ընդդէմ Աքովեանի, որ ծայրէ ի ծայր օրիգինալ է և ինքնուրոյն: «Ծայր Արաքսի ափերով» արտայայտութիւնը, նմանութիւն է ռուս ժողովրդական երգին «Вднѣ по Матускѣ по Волгѣ». Երկրորդ այնպիսի փոփոխ փնտլ կայ, որ չի կարելի բանաստեղծական չափադասնութեամբ ներելի դարձնել, «Մշտադալար ուռիներ». հսկիւ երբէք մշտադալար չէ:

Վեգուի կողմից տաքսիւք դա մի խառնուրդ է այն ամենին, ինչոր Ռափայէլը լսել ու սովորել էր թ մանկութիւնէ. իր կրած բոլոր ազդեցութիւնները, որ քնդհանուր էր ժամանակակիցների համար, նա ամփոփեց Արաքսի մէջ առանց որեւէ հետևանքաւթութեան: Բառերի մեծ մասը ք ստուգաբանութիւնը զրարար է, իսկ քերականութիւնը զրարար, արեւելեան և արևմտեան աչխարհաբար միամտամանակ:

Աւերից առաջ Արաքսի ալիւր ընդհանրացած և սովորական դարձած տեսնել, հայերէն չէ, այլ իւր քրտական կոչումն է, որ Ռափայէլի ընդդիմ դիմադրութեան հին հնչիւնական վերադարձ կամ հնչիւնայ ժողովր-

դական «Արագ» անունը, ի պատիւ Ռաֆայէլի պէտք է ասենք, որ դա մի ճաշակաւոր փոխադրութիւն էր հին—«Երասխ» անուան առի, որի ծողովրդական աւելի դուրեկան ու փափակ կոչումը, «Արագ» երեխանձանօթ էր նրան:

Լեզուն մի կատարեալ մոզայիկ է, որ կարելի է տեսնել հետեւեալ համեմատութիւններէր:

Այսպէս՝ «Հին-հին դարոց», (գրաբար) պիտի լինէր՝ դարերից

«Այեաց»—գրաբար — ալիքների. պարտւեմ եմ— փնտրում եմ, որոնում եմ:

«Դարիւ-դարիւ», Ազգամեզեղանից փոքրած մի օճէ. պիտի լինէր—դարերով. Ձկանց—ձկների:

«Այդ հարազատ ապերից» «Փառչում էի անհրէս», —(արեւմտեան ձև)—ապերիցս:

Սուրբ Աղբի աղբիւրքն (արեւմտեան)—աղբիւրքիմ առելի օտարին (արեւմտեան)—օտարի:

Իւր նամագը կատարէ (գրաբար) իր նամագն է կատարում:

Իր սուրբ ծոցէն Արարած (արեւմտեան) ծոցիցս

«Իր զարդերով, իւր նամագը» Եւսիս խօսեց յատակից, Այսպէս կուսման, սլանդախօս: Հոյիւք հոյիւներ, գարեւոր—գարեւոր, ունցուց (արեւմտ.)—ուցրեց:

Ըստ վերջրի միայն մէ քանի բնութիւն չեմ ասուի թէ գրեմք փայտ են, մի քանիսը մինչև անգամ, կեղեցիկ են, բայց չեն բխում ասանակաբաններու հոգեւորութիւնից, այսինքն չեն կազմուած: անխորհման փոքր հարկաբ, այլ լոկ քանակաբան կամ ասելի ճիշտ անկա-

մայր Իր կրած ազդեցութիւններէց նա կազմել է մի գեղեցիկ մոզայիկ և տաւել հասարակութեանը:

Քերականօրէն նա շատ յեռէ Արովեանից ևս առաւել այն լեզուից որ տեսանք Ներսիսեան դպր. դասագրքերում:

Լեզուի կողմից այս գրքում Արաքսին գերազանցում է Դոգմիեանի «Թիծեռնակը» — թէպէտ նա էլ, ազատ չէ տաքօրինակութիւններից, օր. աւելի որ չի բացուած թաղամեցայ», այն ինչ մի քանի տաւել վերելք գործ է ածուած «Անն», թող նստի լին և այլն: — Նթէ Դոգմիեանը շարունակէր քանտատեղծութիւններ գրել և մի քիչ ետանգ փոխ անէր. Ռափայէլից, անշուշտ մեր լեզուի պատմութեան մէջ առաջնակարգ տեղերից մինը պիտի դրաւէր:

Ինչ էլ լինէր այս կամ այն երգի պակասութիւնը, ամբողջովին առած, «Ազգային երգատանն» աշխարհաբար լեզուի անսարքին ամենամեծ կտթողն է, ուր միաժամանակ հանդէս է դրուած կենդանի հայերգը: Կարիք չկար որ նա կարդացուէր, այդ երգերը կրգւում ու տարածւում էին բերնէ բերան, ամառ գիշերներից, լրագիրներից ու դատադրքերից շատ աւելի դիւրին և աջող: Զարմանալին այն է, որ յիսուն և արդաւայ քնթացքում գորդաւորեան երգերը ոչ մոռացուել են, ոչ էլ հնացել, այլ հէնց այսօր ամենից աւելի են կրգւում և ամենամանրանալ են մեր երգերի մէջ:

Ինչպէս որ Ներսիսեան դպրոցում Արովեանն ու Նազարեանը մեծակ չեին, այնպէս էլ Լազարեան ճեմարանից Ռափայէլը մեծակ չէր, այլ տնէր ընկեր-

ներ, որոնք տոգորուած էին նոյն գաղափարներով. նրանցից առաջինը հէնց իր հօրեղբօր որդին էր. Քերթէն, որ 1851 թ. Գորպարտում գրեց «Անճօն» դողալը ու գեղեցիկ ոտանաւորը մի կսկի և սահուն լեզուով: Սրանց ընկերներէից էին և գաղուստ քհ. ապա վարդապետ Փափագեանը (պօլսեցի) որ Գորպարտն աւարտելուց յետոյ Եւրոպայի դառաւ Ներսիսեան և ապա Շաւշու դպրոցներում: Սրա ձեռագիր դասագիրքն էր, սրի մատին մենք խօսեցանք նախօրէն: Միրիմանեանը (Թիֆլիզցի) որ երգեց Հայոց աղջիկները, Միանաարեանը, որ հրատարակեց «Քրտար-Հայկական», Միմէօնեանը, որ վերջը խմբագրեց «Մեղու Հայաստանին» և երկար ժամանակ տեսուչ էր Ներսիսեան դպրոցում: Զեմ յիշում այլևս միւսներին, որոնք եթէ ոչ դրածոն, գոնէ հասարակային և գաղփողական ասպարէզներում գործելով՝ մեծապէս նպաստել են մեր վերածննդեան, հետեւաբար և լեզուի զարգացմանը:

Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ Լազարեան ձեմարանի սփերը վամ հաւաքող են չափազանքանաստեղծութիւնների: Ախվերդեան, Քաթիպա, Ռական Յովհաննիսեան Միանաարեան և կրտ բանաստեղծներ մի քանի սերունդ շարունակ. այսպէս՝ Գափառ Քաթիպայից յետոյ գալիս են Սատարթան, Շահադիդ ապա Յովն. Յովհաննիսեան մինչև Լ. Մանուէլեան: Դրանց ամենի վարժապետն էր հոգով բանաստեղծ Էմինը, որ հին հայ վէպի առաջին գտնողն էր:

Ներսիսեան դպրոցի սաներն ու աշակերտներն ընդհանրապէս կամ հրաշարաւախօս են, Նազարեան, Ստեփ. քհ. Մանդինեան և կամ վիպասաններ. Արո-

վեան, Պոռշեան, Աղայեան: Յովհ. Թումանեանը կար-
ծեմ առաջին բանաստեղծն է Ներսիսեան դպրոցից:

Թատրոնն էլ, արևելեան հայոց մէջ սկսուել է
Ներսիսեան դպրոցի սաների կամ ուսուցիչների ձեռ-
քով. Աբովեան (Ֆէօդօրա.) Ստ. քհ. Մանդինեան, Յա-
կոբ. վարժ. Կարինեան և այլն...

Այս համեմատութիւնից անմիջապէս աչքի է
ընկնում այն հանգամանքը, որ Լազարեան ճեմարանն
աւելի զբաղուած էր արուեստով, այնինչ Ներս. դպ-
րոցը կեանքի առօրեայ պահանջով: Այնտեղ մշակուեց
չափականը, այստեղ կենդանի և զրաւոր պրօզան թատ-
րոնի, քարոզի, դասագրքերի և կենդանի խօսակցու-
թեան շնորհիւ:

ԳԼ. X

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Տպուած գրքերից ու յօդուածներէց շնա առաջ աշխարհիկ լեզուն պիտի գործադրուէր ու մշակուէր նամակագրութեամբ:

Հասարակ ժողովուրդն իր առօրեայ պէտքերի համար ոչ գրաբար պիտի կարենար դրել, ոչ էլ եթէ նոյն իսկ գրէր, հասկանալի պիտի դառնար: Սա այնքան պարզ է, որ բացատրութեան կարիք անգամ չ'կայ: Մենք տեսանք Զաքարիա Ազուլեցու օրագիրը 17 դարուց, տեսանք մի նմուշ Թադիաթեանի նամակից. մի նմուշ էլ վեր առնենք Ռափայէլ Պատկանեանի նամակներից, որոնք մեր ներկայ պրօզայի գեղեցիկ նախորդներն են և վերին աստիճանի հարցասիրական հէնց նիւթի կողմից, որովհետեւ կենդանօրէն ներկայացնում են այն հայեացքներն ու գաղափարները, որոնցով առաջնորդւում էր Ռափայէլը լեզու մշակելիս: Նրա նամակները գրուած են 1854 թուից *):

*) Տես «Մուրճ» 1905 թ. Ռափայէլ Պատկանեանի նամակները:

«Քու իլլիւզիաները արտաքոյ քու կարծեացը, ինձ խիստ սովորական և հնարաւոր, և եթէ կամենում ես, կարելոր երևեցան, գրում էր Ռափայէլը Գէորգ Քանանեանին.— Գամառ-Քաթիպան պիտի լինի ճիշտ պարբերական, պիտի ունենայ արդիւնք, պիտի լինի պատճառ մեծ հետեւանքներու: Գամառ Քաթիպան անպատճառ պիտի ունենայ ուղղութիւն ներքին պարունակութեան կողմանէ: Նա պիտի լինի մեր օրերու, սեպհական մեր կարծիքների և մեր նուիրական խորհուրդների արձագանքը. նորա կարգացողները թող չի գտնեն մէջը այնպիսի հատուածներ, որոնք կարող են պատճառ լինել Հային անդորր կենցաղ սիրող լինել, թող չի անեն նոցա կրօնասէր քրիստոնեայ, զաւակասէր կամ ընտանեւէր ծնող, այլ ամեն մի դուռ մէջ պարունակած յօդուածը թող կարողանայ արծարծել նոցա սրտի մէջ: Եթէ ոչ ուղղակի կերպով հայրենասիրութիւնը, գոնէ թող յիշեցնեն նոցա կորցրած երջանկութիւնը. թող կաժաց-կամաց սովորի պաղարիւն նայել այն մահուան վրայ, որ նա կարող է ստանալ զոհելով անձը ազգի ազատութեանը: Մէկ խօսքով այն զգացմունքները, որոնք խորը տպաւորուել են մեր մէջ, որ մենք չենք համարձակում հրապարակաւ քարոզել և որնոր հային ըստ մեծի մասին առայտ է, թող անզգամ կերպով սերմանուի նոցա սրտի և հոգւոյ մէջ: Ուստի՝ մենք պիտի աշխատենք մոռժանել Գամառ-Քաթիպայի մէջ վարք երևելի արանց ինչպէս որ էին Գուստաւ Ադօլֆը, Վիլհելմ Թէլը, Բօցարիսը, Դիմիտրի Դօնսկոյը և շատ ուրիշները, որոնք փառք են իրանց հայրենեացը»:

«Ընդհակառակն եթէ մենք կտեղաւորենք այնպի-

սի շարադրութիւններ, որտեղ որ ապստամբութիւնը (ազգասիրական) համարվում է յանցանք, կսովորացնենք հային խաղաղ, առտնին կեանք վայելել՝ այն ժամանակ ինչի պիտի նմանին նոքա. ոչ ապաքէն այն ատելի հայերուն, որոնցմով առատ են մանաւանդ ներկայ դարումս Մոսկով, Պետերբուրգ, Ղզլար, Յաշտարխան: Իմ կարծիքով՝ աւել լաւ է նկարագրել ապստամբ աւազակների կեանքը, զոր օրինակ Պուգաչովի, Ստենկա-Ռազինի, Օտրեպիւկի, քան թէ գերմանական կեանքից առած մեղր ու կարագով ծեփած և սիրով կոկած էռնէստներու, Վոյլդէմառներու և Դիւվայներու: Երգերս թող պարունակեն իրանց մէջ յուսահատութիւն, կասկածանք (սկեպտիցիզմ) կեանքից զզվումն՝ քան թէ բնութեան և Աստուծոյ ողորմութիւնը, բարոյականութեան յաղթանակը: ... Տեսա՛ր, իմ օղակառոյց ամրոցները աւել խելացնոր են, քան թէ քոները: Եթէ երեք հոգի ինձ համաձայնել են, կարեկից են եղել կարդալով Ազգասէրը, հայ և հայութիւնը, Արաքսի արտասուները, Հայրենիքը, Օրօրոցի երգը Հայաստանին՝ *) ես կիսով չափ հասել եմ նպատակիս:»

Այսպէս շարունակելով իր պլաններն ու ծրագիրները, Ռափայէն առաջարկում է ձեռք բերել մի անկախ տպարան, ծրագիրներն իրագործելու և ազգի մէջ տարածելու համար:

Հարցասիրական է Ռափայէլի կարծիքը լեզուի մշակման մասին: «Դու կուր գկուրայն հետեւում ես

*) Այս բոլորը Ռափայէլի երգերն են, որ տպուած էին Գամառ Քաթիպայի առաջին դրժումով.

ստորկանում ես պր. Նազարեանցի քերականութեանը, որ միանգամայն հակառակ է հայոց աշխարհաբան լեզուի օրէնքներուն, որ գուցէ մօտի սովորութիւնն և ստանայ քաղաքականութիւն, բայց դորա վնասները խիստ մեծ են. Նազարեանցը լեզուագէտ է, կամ աւել լաւ ասել՝ բառագէտ է, բայց մեծ սխալ կլինի անուանել նորան լեզուաշէն կամ հեղինակ. նորա լեզուն դժուարաշարժ ֆօրուկ է. կենդանութիւն, խաղ, գարմոնիա մի պահանջիլ նորա անարուեստ և կոպտատառ գրիչից։... Եթէ ուզում ես իմ խորհուրդը լսել, ես քեզ կասեմ, որ թարգմանելու կամ գրելու ժամանակ դու երեւակայէ, որ առաջդ կանգնած կամ նստած է մի անուսում հայ վաճառական, որին պէտքէ յայտնել մտքիդ խորհուրդները. եթէ այդ կանոնին ճիշտ հետևէիր՝ հաւանական է, որ այս պարբերութիւնը այսպէս չէիր յայտնիր։

Ապա Ռափայէլը մի քանի գեղեցիկ օրինակներով կոկում և ուղղում է իր ընկերոջ սխալ թարգմանութիւնը և շարունակում է. «Մենք պէ՛տք չենք լեզու, լեզուն կայ եւ այնքան պարսրւսած եւ կոկած է ազգի քերականը, որ առանց դժուարութեան կարող է մեր գաղափարները յայտնելու. ինչպէս որ ճարտարապետի գործն է, պատրաստ նիւթերից մի շինուած կանգնեցնել, և ոչ նոր ի նորոյ քար տաշել, ծառ տնկել, որ բռնի և ատաղձ ստացուի, այնպէս էլ մենք գործներս ջանք պիտի դնենք հաւաքել ծակ ու ծուկերից, ազգային, կենդանի, խաղարկուն պարբերութիւնները և նոցանով կամ նոցա կազմութեանը հետևելով շինել ամբողջ յօդուածներ, գրքեր։ Զգիտեմ ո՞վ, բայց խիստ լաւ ասաց մինը, աւել հեշտ է

երեսի վրայ ձգած սեպհական պարտէզը վերանորոգել, քան թէ անարատ դաշտումը նոր պարտէզ շինել...

Այսպէս էր դատում և այսպէս էր գրում Ռափայէլը 1855 թ.:

Մի տարի դորանից յետոյ, 1856-ին, տպարան հաստատելու, Գամառ-ի միւս գրքոյկներն հրատարակելու, տպածը տարածելու, ուսանելու, թարգմանելու և իր ու ընկերների թարգմանածները սրբագրելու և տպագրելու հոգսերի մէջ, առանց որևէ նիւթական ապահովութեան, առանց նոյն խսկ ուսանողական համագգեստ ունենալու հնարաւորութեան, նա մի նախանձելի եռանդով և առանց յուսահատութեան աշխատում է և գրում... «Գէորգ ջան, մի՛ մոռանալ որ միմեանց ապսպրած խօսքը պիտի անհրաժեշտ օրէնք լինի իրեքաց համար. մի՛ մոռանալ, որ գրած նամակը պատասխան է պահանջում, ապա թէ ոչ՝ զօրութիւնը ակնկալութեան մէջ ի զուր կորցնում է իւր էներգիան, սխալում եմ: 2 Շաբաթից կստանաս մեր գեղեցիկ Ռօբինզօնը, որի издание-ն հազարապատիկ սուսել գերազանց է ոչ թէ ռուսից այլ և գաղղիացիից և գերմանացուց. կգարձնեն արդեօք հայերը իւրեանց ուշքը գրքի գեղեցկութեան վրայ. ներքին պարունակութեան եւ դատաւոր լինել չեմ կարող, բայց այնքան միայն կասեմ, որ ես ամեն տողը գրելիս առաջին ունէի ясность изложения, простота безъ приторной наготы և այլն. ես թարգմանութեան ժամանակ և առհասարակ հայերէն շարագրելու ժամանակ մի գաղտնիք ունեմ. կամ собо́ст-метода, որին ես կարծում եմ միակ հնար պարզ հայ-

երէն գրելու. այսինքն ես միշտ երևակայում եմ առաջիս մի թիֆլիզեցի, մի նախնականցի, և մի յաժտարխանցի իբր թէ ամենս միասին մի հարկաւոր առարկայի վրայ խօսում ենք կամ թէ ես նոցա պատմում եմ, բոլոր գաղտնիքն *сочтёмъ въ томъ чмъ ны нрнскатъ таткн фразы, которн въ одно н-може время հասկանալի լինէին այդ երեխն։ Ի հարկէ որ այդպիսի գրութիւնը խիստ դանդաղ է առաջանում, բայց բարոյական օգուտը այն է, որ ամենին հասկանալի է լինում։ Այս օրէնքը ոչ ես եմ հնարել և ոչ ոք մեզանից. այդ վաղուցվայ օրէնք է, բայց մեր հայը, խոստովանելով և բարոզելով ինչպէս և ինքը նազարեանցը ամենեւին չէ հետևում և... շատ կորցնում է։ Նորա կարծիքով գրելը կնշանակէ բարձրաձայն աղաղակով ամենին յայտնել, յիմարներ, էջեր, լսեցէք ինչպէս ես *кудряво* հնարել գիտեմ *вычурныя* փразы, ես ձեզանից մինը չեմ, այդ պատճառաւ ինձ խիստ ամօթ է այնպէս խօսել, ինչպէս որ դուք էք խօսում. դուք ասում էք ձի, ես կասեմ նժոյգ, դուք կասէք՝ ես գնացի տուն եւ կերայ ինձ համար պատրաստած ճաշը, ես կասեմ. ես ի կողմն իմ տան ոտնաշարժութիւն արարի եւ իմ մարմնակեղէն գործարանը չցուցի մարմնակազդուարի միւթերով, և կարծում է թէ խիստ ազնիւ կերպով բանաստեղծեց։ Ահա եղբայր սիրական, հանգէս հայախօսութեան *)»։*

*) Ահնարելում է Ս. Նազարեանի «Հանգէս նոր հայախօսութեան», որի մասին մենք վերևը խօսեցանք։

ԳԼ. XI

Ա Շ ՈՒ Ղ Ն Ս Ր

Հայ կեանքը իր դառնութիւններն արձանագրելու համար գրականութեան մէջ միշտ ունեցել է իր պատմիչը, իսկ ժողովրդի մէջ իր երգիչը, որ յայտնի է «աշուղ» համեստ անունով: Խնտելիզենա ի բնէ, միշտ մի քանի աստիճանով բարձր ժողովրդի միջին խաւերից, զգայուն ու դիտող, այգ «աշուղը» միշտ եղել է ժամանակի հոսանքներն արտայայտող մարդկանց առաջին շարքերում: Նա, դուրս գալով ժողովրդի միջից և մնալով ժողովրդի դաւակ, միայն նրա ցաւն ու ուրախութիւնը չէ, որ երգել ու մտիթարել, ծիծաղացրել կամ զուարճացրել է, այլ շատ անգամ նա եղել է խրատաբան ու քարոզիչ պրօպագանդիստ և առաջնորդող ժողովրդի:

Ժամանակի ձախորդ բերմունքով երբեմն մայրենի լեզուն թողած օտար լեզուով երգելիս անգամ, չի մոռացել գովել ս. Կարապետը, էջմիածինը և Լուսաւորչի սուրբ հաւատը: Նրա հայերէն երգածներն էլ, մնալով էութեամբ հաւատարիմ ժողովրդական հենդանի լեզուին, միշտ եղել են նրանից մի աստի-

ճան բարձր, գոեհկութիւնից խուսափող, գրաբարին մի աստիճան մօտիկ, կատարելութեան հետքերով մի քիչ աւելի զարդարուն, քան ռամիկ ժողովրդի լեզուն:

Այդպիսի մի ինտելիգենտ տարր չէր կարող անմասն մնալ նոր լեզուի ծագման մէջ. իրօք, նա այդ լեզուի կարապետներից մինն էր, իսկական հիմնադիրն ու կենդանացնողը, մաքուր և անարատ հայերէնի ժողովրդական դարձնողը, ազգի ամեն խաւերին անխտիր հաղորդողն ու տարածողը:

Բաղդի արդեօք պատահական բերմամբ, թէ իրերի բնական ընթացքով այդ երգիչներից յայտնիները Սրարատեան բարբառի հաբազատներն էին, որ լոյս տեսան Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանի ձեռով:

Ներկայիս ծերունազարդ այդ Ոսկանը, աշխարհաբարի կենդանի մնացած վետերաններից կարծեմ միակն է: Նրան մենք գտանք Թիֆլիզի Սաղ կոչուած Թաղում (Пески) մի խղճուկ և աղքատիկ բնակարանում: Նա հետեւեալն հաղորդեց. ծնել է Ջրվէժ գիւղում 1828-ին (Երեանի դաւառ). շուտով, քահանայ հօր հետ տեղափոխուել է Երեան. 1842-ին ուղևորւել է Լազարեան ճեմարանը, ուր և աւարտել է 1847-ին, աշակերտելով Էմինին, Ռափայէլ և Քերորէ Պատկանեանների հետ: 1848-ին Լազարեանների յանձնարարով գալիս է Թիֆլիզ և ապա Էջմիածին, հին հայ ձեռագիրներ արտագրելու Լազարեան ճեմարանի համար: Նոյն ճեմարանի միջոցներով ուղևորուում է Պարսկաստան պարսկերէն ուսանելու: Երկու տարի Թէհրան մնալուց յետոյ վերադառնում է Մոսկուա,

հետը տանելով մեծ քանակութեամբ հայերէն և պարսկերէն գրքեր, Լազարեան ճեմարանի համար: Հայրենիք վերադարձին, Երևանում ժողովում է աշուղների այն երգերը, որոնք ապա հրատարակեց ծանօթութիւններով եօթը գրքերում: Անհնարին եղաւ ձեռք բերել այդ գրքերից որևէ մէկը, նոյն իսկ ինքը հաւաքողը չունէր և ոչ մի օրինակ այդ գրքերից, որոնք ինչպէս հաղորդեց, նա հրատարակել է ժողովրդի մէջ ընթերցանութիւն տարածելու դիտաւորութեամբ: Դրանք կարգով հետևեալներն են:

ա). «Զանազան երգք հանգուցեալ Ազամայ Երևանցոյ-Ազբար մականուանելոյ. ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեան երևանեցի. Մոսկվա 1855 թ. 12 ծ. 28 եր»: Ազբարը ծնաւ Երևան 1816 թ. և մեռաւ 1846-ին. մի ժամանակ ուրեմն, երբ գրական լեզուն դեռ երկունքի մէջ էր: Մանուկ հասակում կարդալ-գրել սովորելուց յետոյ, նա իրան նուիրեց կօշկակարութեան և վերջը այդ արհեստի դուքանունէր Երևանում: Ազատ ժամերը նա պարապում էր աշըղութեամբ և բանաստեղծութեամբ, որով շատ սիրելի էր դարձել իր հայրենակիցներին: Բացի հայերէնից նա երգում էր թաթարերէն ու պարսկերէն:

Նրա երգերին մենք ծանօթ ենք «Քնար Հայկականից»: Այդ երգերը մեծ մասով կարող են գրական լեզուի մաքուր և ընտիր նմուշներ համարուիլ: Նրանից մինը դեռ այսօր կենդանի է երգող ժողովրդի բերանում և անշուշտ շատերին ծանօթ.

«Ասում ես դիմացիր, ոնց դիմանամ, միթէ ես
եմ քար, դարգիս արա մէկ ճար

«Կեանքս մաշել ես բոլորովին ամենը խաղառ, էս ցաւն է դժուար:

«Էսքան նեղութիւնը ինձ մի տար անողորմաբար, ով իմ սիրահար» և այլն... Հրատարակուելուց մի տարի Ռետոյ այս երգը մտաւ Գամառ-Քաթիպայի երգարանի մէջ:

բ) «Զանաղան երգք պարոն Յովհաննիսի Շահ-բամանեանց Նիրանի մականուանելոյ: Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց. Մոսկվա. 1856 թ. 22 եր.»

Նիրանին ծնաւ Վաղարշապատ. 1822 թ. աշակերտեց հռչակաւոր Թաղիաթեանին և ապա Յովհ. Շահխաթունեանին: Նա ոսկերիչ էր. 1835 թ. ուսաւ սազ ածել և սկսաւ բանաստեղծել հայերէն ու թուրքերէն:

գ) Նոյն վերնագրով և նոյն 1856-ին Ոսկանը հրատարակում է Շիրինի երգերը: Յովհաննէս Կարապետեան-Շիրին—ծնաւ 1827-ին Կողբ, ժողովրդական երգերի բնավայրը. երկու տարեկան կուրացաւ ծաղկից, վեց տարեկան՝ որբացաւ մօրից: Աշղղութիւն սովորեց Ալեքսանդրօպօլ, աշուղների հայրենիքում, և ապա Կարին: Այնտեղից եկաւ Թիֆլիզ 1839 թ. Այստեղ Գ. Ախլերդեանի և Բերոյեանի յորդորով նա սկսաւ երգել հայերէն և դարձաւ մինն իր ժամանակի հռչակաւոր աշուղներից: Ցարդ չի մոռացուել նրա անուներ:

Շիրին աւելի խրատաբան, բարոյախօս է, քան բանաստեղծ: Լեզուի վերաբերեալ նրա նշանակութիւնը շատ մեծ է: Կինելով կոյր, նա կարդալ չէր կարող, ուրեմն իր բառերի պաշարը ամբողջովին պիտի քաղէր կենդանի շուրթերից, այնպէս որ Շիրինի լե-

գուն ժամանակակից 40-ական թուերի մեր կրթուած դասի ճիշտ ցոլապատկերն է, լեզուի կողմից:

Որքան էլ մեծ տեղ տալու լինինք նրա անհատական տաղանդին, անկասկած է, որ նա իր գործածած բոլոր բառերը լսելով պիտի սովորէր. իսկ Շիրինի լեզուի մաքրութիւնը և բառերի հարուստ պաշարը, որ հասնում է շատ անդամ ճոռումութեան, գերազանցել է գուցէ միայն Սեյադը, կրթուած և աւարտած Ներսիսեան գպրոցը, պետական պաշտօնեայ և բեղմնաւոր—բանաստեղծ—աշուղ:

դ) Սեյադի երգերն էլ լոյս տեսան 1857-ին Ոսկանի ձեռով, դարձեալ Մոսկուա: 87 եր. 12 ծ. Սեյադի մասին՝ (Պետրոս Տէր-Յովսեփեան Մատադեանց) մենք արդէն խօսեցանք, որպէս Ներս. գպր. աշակերտի մասին:

ե) «Նրկասիրութիւնք ազգային երգչաց. ի լոյս ընծայեաց Ոսկան. Տ. Գ. Յովհաննիսեան Մոսկվա 1858 թ. 117 եր. 12 ծ.»—Ոսկանի մնացեալ երկու հրատարակութիւնների մասին մենք ճիշտ տեղեկութիւն չունինք:—Յիշեալ աշուղների երգերի մասին տեղեկանալ կամեցողը թող կարգայ Միանսարեանի «Քնար-Հայկականը» որ ազգային հին ու նոր, ժողովրդական, աշուղային, անհատ-բանաստեղծների ստեղծագործութեան ստուար ու լիակատար մի հատոր է, տպւած 1868-ին. Ս. Պետերբուրգ:

Ախվերդեանի, Գամառի, Ոսկանի և Միանսարեանի, որոնք չորսն էլ Լազարեան ճեմ. սան էին, հրատարակութիւններից երեւում է, որ այդ ճեմարանում որոնում էին ազգային բանաստեղծութիւն ու բանաստեղծ: Յիրաւի նրանք թէ՛ գտան ու հրատա-

րակեցին և թէ՛ իրանց միջից ծնան ու առաջ բերին
իսկական բանաստեղծութիւններ և բանաստեղծներ։—
Թէ որքան գիտակցութիւն կար այդ ձգտումի մէջ,
այդ այլ հարցէ։ Խնչպէս երևաց իմ հարց ու փորձից,
Ոսկանն իսկի չի էլ հասկացել ու գիտակցել իր հրա-
տարակութիւնների արժէքն ու նշանակութիւնը։ Մի
զարմանալի օրինակ այն երևոյթի, որ մարդիկ գոր-
ծիք են ժամանակակից հոսանքների, գաղափարների
և իգէալների, առանց խորապէս գիտակցելու իրանց
գործիք լինելը։—

ԳԼ. XII

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ընթերցողը կարող է երևակայել մեր զարմանքը, երբ այս ամենը գրելուց յետոյ, մենք ստիպուած ենք լինում գրիթէ տալն ու վրայ անել մեր աշխատութիւնը մի անակնկալ գիւտով. մեր ձեռն է ընկնում մի գրքոյկ, որ տպուած է 1840-ին, պարզ ու մաքուր աշխարհիկ լեզուով: Այդ զարմանքն էլ աւելի մեծանում է, երբ կարդում ենք գրքի վրայ երկրորդ տպագրութիւն: Յետագայ խուզարկութեամբ այդպիսի գրքերի թիւն հասնում է երեֆի, բոլորն էլ երկրորդ տպագրութեամբ: Մի աչքի զարնոգ հանգամանքն էլ այն է, որ ոչ մինի վրայ հեզինակի կամ թարգմանչի անուն չկայ, որ գրքերին տալիս է աւելի խորհրդաւորութիւն. գրքեր, որոնց մասին մեր գրականութեան մէջ ոչինչ չկայ և որոնք աշխարհիկ լեզուի անպրանհիկ երկերն են, Աբովեանի ու Պատկահեանի դափնին խլող:

Երեքն էլ տպուած են Մոսկուա, Լազարեան ճեմարանի տպարանում 1840-ին. երեքն էլ արևելեան աշխարհիկ լեզուով: Առաջինի վերնագիրն է: «Երեք խօսակցութիւնք սին քահանայի սին աշխարհական

մարդոյ հետն: Փրկութեան ճանապարհի համար. թարգմանութիւն: *երկրորդ սպագրութիւն*»:

Երկրորդինը. «Աւետարանի զօրութիւն կամ մին Արաբ ծառայի պատմութիւն, որ Քրիստոսի հաւատքովն երանելի էլաւ: Թարգմանութիւն. *երկրորդ սպագրութիւն*»:

Երրորդ. «Ժամանակի վերջն. թարգմանութիւն: *երկրորդ սպագրութիւն*»: Սրանք տպագրուած հնագոյն աշխարհաբար գրքերն են արեւելեան լեզուով: Սրանց լեզուն մաքուր և անխառն. հետեական ու մտածուած, բուն արեւելեան առանց ռամկանալու և առանց արեւմտեան ձևերի. գաւառական թուրք թաթար բառերի տեղ գրաբարից բառեր միայն, առանց գրաբար ձևերի:

Թէպէտ լեզուն մի քիչ պաղ ու սառն, գուրկ գոյներից ու բուրմունքից, բայց երևում է մի լուրջ ու խոհեմ գլուխ, որ այն խառնակ և շփոթ ժամանակներում պիտեցել է ընտրել, ջոկել և հաստատել մի պարզ ու հասկանալի, մաքուր ու գեղեցիկ լեզու, քերականօրէն լիովին կանոնաւոր ու հետեական, հաւատարիմ աշխարհաբարի օրէնքներին: Նա այն ժամանակներում չեմ ճանաչում մի հայ, որին պատկանէր այդ լեզուն ստեղծելու պատիւը: Ինչպէս. ասացինք, գրքերի հեղինակ չկայ. կան սակայն մի քանի բնորոշ կէտեր, որոնք անմիջապէս մատնում են հեղինակին. առաջին, երեքն էլ թարգմանութիւն է. ինչ լեզուից, անյայտ է: Երեքի բովանդակութիւնն էլ կրօնական, երեքն էլ *երկրորդ սպագրութեանը*: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ այն ժամանակներն այնքան էլ հեշտ չէին կարող գրքերը տարածուել և ըս-

պառուել, դրանց առաջին տպագրութիւնը պիտի ենթադրենք քիչը-քիչ մի 10—15 տարի առաջ, ուրեմն 1825 թ.: Այդ թուականներին արգէն ոչ մի հայ, այն էլ կրօնաւոր, չէր թարգմանի աշխատհարար կրօնական գրքեր մի օտար լեզուից և թարգմանելուց յետոյ էլ չէր թագցնի իր անունը և առանց հայրապետական թոյլտուութեան չէր տըպի որևէ գիրք:—Սըրանք անպայման օտարազգի—եւրոպացու գործեր են, յատկապէս բողոքական միսիօնարների, որ իրանց անունը և նպատակները թագցրել են հայ ժողովրդին և կրօնաւորներին չխրտնացնելու համար:

Միայն եւրոպացի ուսումնականը կարող էր այդ աստիճան ճիշտ և հմտօրէն ուսումնասիրել աշխարհաբարի քերականութիւնը և մի լեզու ստեղծել, որ ժամանակից մի 20—30 տարի առաջ է ծնել: Եթէ հայի մատն էլ կայ այդ գրքերի մէջ, եւրոպացու աշակցութիւնն և օգնութիւնն անկասկած է:

Մենք ձեռք բերինք բարեբաղդաբար այս գրքերի նախատիպը. մի փոքրիկ ութածալ գրքոյկ, բաղկացած 58 երեսներից, հետեւեալ վերնագրով: «Կարճանոս աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին հաւատ. քարգմանութիւնն ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննու Կարբեցւոյ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն հայոց: Հրամանաւ տեառն Բաղդասարայ իշխանազնի Զալալեան սրբազան արքեպիսկոպոսի և մետրապօլիտի հայոց համայն Աղուանից ի Շուշի յամի տեառն 1822»: Սրա ձևը, լեզուն, և ուղղագրութիւնն ու տառերը, նոյնն են, ինչոր վերևի գրքերինը իրանց բնորոշ յատկանիշներով. այն է՝ սեռականը վերջանում է միշտ ի (օրի, շաբաթի) մին (փոխ. մէկ կամ մի),

և Եկի, Եկին (եկայ, եկան) Զաքարայի բարբառից առած:

Այս գրքայի բնականից երևում է, որ վերայիշեալ գրքերի առաջին տպագրութիւնն էլ հաւանորէն նոյն 1822—25 թուին պիտի լինի եղած և անկասկած Շուշի:

Թէ արանք բողոքական միախօնարք գործ են, երևում է հետևեալից.

«Թէև էս աղօթքներո, որ էս գրքիս մէջն գրւած են, էնպէս են կարգւած՝ որ խնդրոյն ոչ թէ մենակ, բայց ընկերութեան մէջ աղօթէ. բայց նորանք էն անձին որ մենակ է՝ օգտակար կը լինեն, միայն թէ քիչ փոփոխութիւն անէ. ինչպէս որ ես՝ ղընելով մննի բառի տեղակ: և ինձ դնելով մեզ բառի տեղակ»: Ահա և մի այլ նմուշ 1822-ին տպած գրքոյկից».

«Կիրակի առաւօտուն համար. (աղօթք)»

«Ո՛ր Տէր, որ դու երկինքն և երկիրս ստեղծեցուցն ետև եօթերորդ օրունն քո ամեն գործերիցն հանգիստ առիր և մեզ էլ, քո ստեղծվածներէ՛ր աշտուիքանք տուիր, որ մեր ժամանակի եօթներորդ մասըն մանաւանդ ջովենք և սուրբ պահենք, քեզ յատուկ պաշտօն կարծրելոյ համար. խոնարհութեամբ աղաչում ենք քեզ, օգնիր մեզ, որ քո էս սուրբ աշտուիքանքին հնազանդվենք և էս օրն քո փառաց համար սուրբ պահենք»:

Այսպէս ընկերաբար աղօթում են միայն բողոքականները և այն էլ է յայտնի, որ անցեալ դարում, Ռուսաց տիեապետութիւնից անմիջապէս չետոյ բո-

դրձակահաճախներն հաստատուեցան (Շուշթ*), բաց արին դպրոց ու տպարան և դրով ու խտրով սկսեցին «Առաւելոյ քանք» տարածել հայոց մէջ՝ Սարգսիս Գալստիսի անապիւս գրիչով եւ՝ նրանք առջնայն լեզուով թարգմանեցին և նոր կտակարանը, որ լոյս տեսաւ 1834-ին, Մոսկուա, հետեւեալ վերնագրով. — «Նոր կտակարան Տեառն ժերոյ Յ. Ի. Գ. սի. աշխարհաբար. Ի Հայրապետութեան Տեառն Յովնանու Արժանիւնովը կաթողիկոսի Կոնստանտին Հայոց և Առաքելոյ Յովնանու Մոսկովի միջոց տարածելու համար. Տեառն Ներսիսի սրբ. տրքեալ, և Առաքելոյ Հրամայեաց տպագրեւ հաստատունիչ գրոց Միքայէլ ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանոս Նուիրակ սրբոյ Էջմիածնի 1833 Մոսկով»։

Այս և նման գրքերի թիւը փոքր չէր. բողոքական միսիոնարներն, ինչպէս երևում է, սկսել էին մի այնպիսի եռանդուն գործունէութիւն, որ պիտի յերաժեշտէին մեր կեանքը, մեր սեփական ինքնուրոյն շարժումից շատ առաջ, եթէ հայ հոգևորականութիւնը ռուս կաթողիկոսութեան աջակցութեամբ նրանց առաջը չառնէր և հաղածելով չհեռացնէր Շուշուց 1830-ին նրանց ունեցած և հրատարակած հայերէն գրքերի թիւը հասնում էր 11,670 գրիչակի։ Պատկառելի մի քանակ և սկսած գործն էլ խելօք հիմքերի վրայ՝ Գալստիս նրանց լազնեցութիւնն հայ գրականութեան և լեզուի վրայ հաւատարմ է գրեթէ զէրօի, որովհետեւ դա չի երևում ոչ մի տեղ և ոչ

*) Հ. Դուրանեան «Բողոքականութիւնը Պատկառն Հայոց մէջ»։ Թիֆլիզ, 1886 թ.

մի հայ գրողի վրայ: Իբրև օտար ազգիւրի արդիւնք, բնորոշականների մշակած լեզուն, չնայելով իր մաքրութեանն ու կանոնաւորութեանը, անայ խորթ և առանց հրէէ ազդեցութեան մեր ժողովուրդ շրջանների վրայ, նոյնիսկ չկարաց առաջ բերել մրցում և հակառակ հրատարակութիւն: Պատճառն այն էր երեւի, որ հայ հոգեւորականութեան դրամադր ուսու կառավարութիւնը 1831-ին արդելեց նրանց քարոզչութիւնը, որ տեւեց հազիւ 8—9 տարի և նրանք ասիպուած էին փաղկաւ իրանց տպարանը, գալրոցները և հեռանալ Եւրոպա:

Ապարդիւն անցնելուց դատ, նրանց գործունէութիւնն հայ գրականութեան և լեզուի համար եղաւ յայտնապէս փաստակար, որովհետեւ հայ հասարակութիւնն ու կղերն այնուհետեւ աճեց մի աշխարհաբար գրքի և գերմանական ուսում ստացած անձի վրայ սկսած նայիլ կանկածանքով: Այդ կանկածին էր, որ զոհ գնաց Աբովեանը, մերժուելով հայ գալրոցներից, զոհ գնաց նրա աշխարհաբար այբենարանը, և ինչպէս տեսանք, մասամբ նաեւ «Վէճը-Հայաստանին», գրուելուց յետոյ անալով անտիպ ամբողջ 18 տարի:

Մի այլ պատճառ, որ արգելք եղաւ միսիօնարների ազդեցութիւնը տարածելու, նրանց ընտրած նիւթն էր. — կրօնական պրօպագանդան:

Կեանքի նոր հոսանքը նոր խղիւղ է նոր գաղափարներ էր տարածում, որ ոչ մի գէպքում կրօնական չէր կարող լինել:

Սա երկրորդ գէպքն էր մեր պատմութեան մէջ ունիթորներից յետոյ, որ կրօնացիների ջանքերով հիմնուած մի կրօնա-կուլտուրական գործ անաշտողու-

Թեան էր հանդիպում ի դերև հանելով նոյնիսկ այնպիսի անհրաժեշտ և կարևոր մի հանգամանք, որպիսին էր աշխարհիկ լեզուի հիմնելն ու տարածելը:

Կրօնական հողը և հոգևոր ասպարէզը, որի վրայ յենած նրանք գործում էին, շատ էր ուժասուղա և յողնած: Հայի հոգին ու միտքը հազարաւոր տարիների աղօթքներից էլ յուխացած ու լիցքած էր. հարկաւոր էր այլ հոսանք, այլ իդէալ... Բողոքականութիւնն այդ չէր կարող տալ. և թէպէտ նա արտայայտութեան նոր ձևը, լեզուն, ստեղծեց, բայց այդ անօթը հայի համար մի խորթ նիւթով լեցուն էր թւում, ուստի նրանց մի անգամ արդէն հարթած ճամբան հայն ինքնին, նորէն և անկախօրէն քանալու էր հարկադրուած...

Բողոքական պրօպագանդան Շուշում շատ կարճատև եղաւ. աւելի ճարտար և աւելի երկարատև նա քարոզուեցաւ Շամախի, արգէն հայերի ձեռով և Շուշում մշակուած լեզուն, էլ տեղափոխուեց Շամախի: Նրանց գրաւոր լեզուի մասին գաղափար կարող է տալ հետևեալ նմուշը, գրուած 1855 թ.

«Զէ՛ որ հաւատը լսելիցն է, և լսելն Աստուծոյ խօսքերից. իրանք չունին տեղեկութիւն Ս. Գրքից և սէր խօսելուց, խօսողների վերայ էլ չար նախանձով լցուած բամբաստում են... մենք մից ենք, որ Աստուծոյ սուրբ խօսքը մեզանից լսուի. աւետարանի պաշտօնեայ չէն սոքա. ինչո՞ւ չեն մեզ իրանց Թեքերի տակն ասնում, իրանք սովորացնում մեզ՝ թէ ինչ է բարին և հաճելին և կատարեալն» *)...

Սա արդէն մեր գրական լեզուն է. բուն բողո-

*) Բողոքականութիւն Կովկ. հայոց մէջ. հր. ՃԼ...

խոկան լեզուն որ ստեղծեցին աւետարանական հայերը, գեղեցիկ երևում այն հոգևոր երգերի մէջ, որ նրանք մշակեցին ինքնաւրոյն կամ թարգմանաբար մինչև 1860 թուականները, մի փոքրիկ ու բնորոշ նմուշ այդ երգերի, ապիս է մեզ Ղուկասեանը իր գրքի 96 երեսումս.

Օրհնեալ լինես դու,

Սիրելի Փրկիչ,

Բո առնուիդ փառք,

Որ մեղաց համար,

Երկնաւոր Հօրդ

Եղար պատարագ

Այս եկաւ Յուդան,

Կորստի որդին

Բեզ՝ Տէրիդ մասնեց.

Անուն և Տէր հռովմած են առնուի եւ Տէրի, փոխանակ անուան և տիրոջ... Ճշտութեան ու կանոնաւորութեան հետ այս լեզուն մի զարմանալի պաղ, սառն և կենսագուրկ արտայայտութիւն ունի, նման մի բոյսի, որ աճել է սառուերի մէջ առանց արևի երես տեսնելու:

Թէպէտ բողոքականները իրանց լեզուին հիմք ունէին Ղարաբաղի բաբբառը, իհարկէ, գրաբարի մաղով անցրած, բայց արգիւնքը գրեթէ այն դուրս եկաւ, ինչ որ ներսիսեան դպրոցում: Բողոքականներն էլ իրանց գործունէութեան առաջին շրջանում կանգնած էին այն առողջ հիմքերի վրայ, աշխարհաբարի էական իրաւունքները ճանաչելու վերաբերմամբ, — ինչպէս և ներսիսեան դպրոցը: Տեսանք, որ Երևանեան աշուգների լեզուն էլ էական գծերով նոյն այս հե-

տիանցին հասաւ։ Լազարեան ճեմարանն, ու Գորգատի ուսանողութիւնը, սակայն, կարգաւ ժողովողից աւելանցից, բանը մի քիչ անկեղծ էին հասկանում, որ և առաւելութիւն ստանալով, գորգատի խաւանքները բանեցին, ի վրաս աշխարհիկ լեզուի։

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս՝ մինը միւրից անկախ, բայց գրեթէ միաժամանակ, մենք տեսնում ենք լեզուի կազմուելուն և զարգանալուն նպաստող մի քանի խոշոր տարրեր, որոնք ապա խտանում են այս կամ այն տաղանդաւոր անհատների մէջ։

Բուն ինքը, այդ լեզուն պոեզիոյն ու կազմողը ժողովուրդն է, ազգի կենդանի լուսնաբերներ, որովհետեւ պահնց այդ ժողովուրդին չի կարելի երկակայել որեւէ լեզու։

Արեւելահայ լեզուն, ուրեմն, արդիւնք էր արեւելեան հայերի մտաւոր շարժման, որ իր հերթին ներշնչւեալ է նոր քաղաքական ու քաղաքական պայմանների—(ոռասց սիրապետքիւնք եւ հայերի զարթն ու խնայումը Կովկասի սահմաններում)։

Եթէ այնուհետեւ ժողովուրդին ներկայացնենք որպէս արմատ, ապա աշուղները, դպրոցները, եկեղեցին, վաճառականութիւնն ու նամակագրութիւնը, միսիօնարական քաղաքութիւնն ու քրեկո, երոպական համալսարանն ու օտարազգի ազգեցութիւնները, մեր արեւմտեան լեզուով, նրա աշխարհայեցող պարզութեան ներքն ու գրգռող ան տարրերն էին, որոնք անհրաժեշտ էին պիտի որդիներէին նոր լեզուի երևան գալն

ու հաստատուին այդ արժանի վրայ անխնայակ, որ
մենք տեսանք իրականօրէն առաջ հեղած Քրիստոսի,
Եւսեփ, Երեան, Եամանի, մինչև իսկ Աստուծաւ
Քրիստոս:

Սա մի քննարկ հանդամանք է. ժամանակներն
պայտէս էին, որ մի նոր լեզու պիտի ստեղծուէր:
Տէրէ զգործները չկանէին, ինքը հասարակութիւնը,
իսկ երբեք առ ել ուշանար, Եւրոպայի պիտի ստեղծուէր
ու մշակէր մեզ համար լեզու: Արեւմտեան հայերէնի
նորագոյն վերածնունդն էլ նախ հայ-կաթողիկոսների, ա-
պա ամերիկացի միաբնակների ձեռով սկսուեց. և
մաքուր ու ընտիր գործը, առաջինն իր տեսակի մէջ,
կատարածանքի թարգմանութիւնն այդ լեզուով կա-
թողիկ հայերի, ապա բողոքական միաբնակների գոր-
ծին էր:

Մեր լեզուի կազմն էլ, ազդող տարրերի շնորհիւ
մի քանի ուղղութիւն ստացաւ. ուրնք այդ լեզուն
որպէս հիմք ուղտւ էին ճանաչել միայն Աքադա-
ստեան բարբառը (Արաբեան, մայրամբ Բական), ուրիշ-
ները մշտմշտում էին Մշու բարբառի վաճին, միայն
զրաբարի մազգով անցըրած. բողոքականներն այդ լե-
զուն հիմք ընդունեցին Լաւրաբառի բարբառը. նա-
զորեանն աւտւմ էր հիմք ընդունել Թատարեանի
բարբառը, զրաբառով ոսկեջրած: Այլը գործ էին ա-
ծում արևմտեան, արևելեան և զրաբառ ձեւեր միա-
ժամանակ և խառն: Այս դեգուսթեան ներկայացուն
էր Պատկանեան տոմար: Յաղթանակով դուրս եկաւ
մի միջին ձև, երբ լեզուն մի կողմից սկսաւ աւելի
և աւելի մօտենալ զրաբարին և Արաբատեան բար-

բառին, միւս կողմից զգալի կերպով հետանալ արեւմտեան ձևերից:

Այս լեզուին իբրեւ նիւթ ծառայել են գրաբարն իր ստուգաբանութեամբ և բառերի ահադին քանակով. արևմտեան լեզուն սրան ազդել է չոր շեշտը, արևելեան գրեթէ բոլոր բաբբառները (բացի գծկերէնից). եռանդուն մազանկցութիւն են աւանդել սրա շինութեան մէջ, ուրախ միտել ճիշտ և արժանաւոր փոխան այս լեզուի այն է, որ մենք գործ ենք ածել շարունակ արեւելասեայ թեզո *): Կենդանի բարբառներից արեւմտեանից աւելի երբ մագափաւարող եւ ամենամօտե է Արարեսեանը, որ արդարապէս այս լեզուի հիմք է ճանաչուում: Իրա շօշափելի պղծոյցոյն են սեռահայն և բացառական հոլովները, որոնք ընդունւած են մեր գրականութեան մէջ այս բարբառի բացառիկ յատկանիշներով:

Ներսիսեան դպրոցը այդ լեզուի առաջին շերմանոցն ու սերմարանն էր. նրա սաներն ու վարժապետներն առաջիկին էին, որ գրի ուռան, մշակեցին ու տարածեցին այդ լեզուն, իրանց յետեից տանելով նաեւ միւս դպրոցներն ու նրանց սաներին:

Կենդանի խօսակցութիւն և գրաւոր-պրօզա-ըստեղծողը Ներսիսեան դպրոցն էր: Նրան աջակից հանդիսացաւ Լազարեան ճեմարանը, որ ստեղծեց երգի և ոտանաւորի լեզուն:

Մասնաւոր անհատներից առաջին դասին պատ-

*) Թէ զարգացման ընթացքում ուրիշ ինչ տարրեր են ազդել սրա վրայ յետագայում, կը տեսնենք սրա համաձայնութիւնը ուսումնասիրելիս:

կանում է Աբովեանին և ապա Պատկանեան ընտանիքին, որ չորս տաղանդաւոր անգամներ (երկուսերունդ. Գաբրիէլ ու Միքայէլ, ապա Քերոբէ և Ռափայէլ) միջոցով կոխ է մղել և տաղանդ է մաշել նոր լեզուի յաղթանակի համար:

Մամուլը լրացրեց ու վերջացրեց այն, որ սկսել էին հիմնարկութիւններն ու մասնաւոր անհատները: 1820—1840 թ. արևելահայ լեզուի յղացման շրջանն էր. 1840—1850 երկունքը. 1850—1858 ծնունդը: Այդ ծննդեան իսկական վկանքն են. Ներսիսեան դպրոցի դասագիրքը 1855 թ. «Ազգային երգարանը» 1856-ին, Ոսկանի հրատարակութիւնները 1855—58 թ. Աբովեանի Վէրք Հայաստանին (1858), «Հիւսիսօսիայլը» և «Մեղու Հայաստանին» (1858):

1860 թ. մեր լեզուի մկրտութեան և անուանակոչման տարին պէտք է համարել, որովհետեւ այդ թուականից նրա յաղթանակն ապահովուած և ամեն տեղ բաղաբացիութիւն ստացած մի լեզու է ճանաչուում:

ԳԼ. XIII

ԳՐԱՌԱՐԱՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Դրաբարի ծագումից առաջ մենք արեւելահայ լեզուի ծագման պատմութիւնը տուինք, որովհետեւ ներկայ իրականութեամբ պարզուում է նաեւ չափ տեսակէտներով անցեալի մշուշը: Մենք տեսա՞նք այն ազգականներն ու գործօնները, որոնք առաջ բերին աշխարհիկ լեզուն: Ժողովրդի տնտեսական և մտաւոր շարժում առնապարհակ, դպրոցներ, դպրեր, մամուլ, համալսարան, միսիօնար քարոզչութիւն և օտարազգի ազդեցութիւններ: Կարո՞ղ ենք արդեօք առնասարակ նոյն տարրերը ենթադրել գրաբարի ծագման ժամանակ. նոյնն էին արդեօք լեզուի պայմանները մեզանից 1500 տարիներ առաջ:

Եթէ պատճառներն ու պայմանները հանել կամենանք արդիւնքից, պիտի այդ պատճառները դերազանցօրէն նպաստաւոր համարենք գրաբարի ծագման ժամանակ, որովհետեւ նրանք արդիւնեցին մի պերճ ու կլասիկ լեզու:

Ներկայի մեր պայմաններն անասելի աննպաստ են եղել մեր զոյգ լեզուների զարգացման համար:

նիւն մի ազգի լեզուն կոպտած պիտի լինի նոյն
ազգի հոգի և հայրենիքի հետ, ապա զարմանալի է
մեր ժողովոյի հոգեկան կորովք մաւաղ ճիգն ու
ջանքը, կուսութեան ետեւի թափն ու թռիչքը,
որ խորատկելով ամեն արգելք, կարողացել է
չեզու ստեղծել Լեւոպայի հեռաւոր անկիւններում
Վենետիկ, Վեննա, Դորպատ, Մոսկուա, հեա-
զհեա՛ն կենդանաւորով և ամբանաւորով մի կազմից Պա-
լիս, միւս կողմից Թիֆլիզ, գարձնալ հայրենիքից
գաւրս։ Եթէ կայ ամաստաքակ մի գաղմանալու բան
մեր ազգի կեանքում, գա այն երկու յեզաւների քա-
ժեղծագործութիւնն է հայրենիքից դուրս։

Չկայ մի այլ ազգ, որ այդպիսի պայմաններում
իրան համար լեզու լինէր ստեղծած, այն էլ հայտարարեալ
անկումից յետոյ կուրդուքաւէս և հազարամեայ բա-
ւականութեանց յետոյ քաղաքականապէս։

Թէ դու, այլ մասաւոր վերածնունդը էապէս պա-
ղիւնք է մեր հոգեկան կորովի և ի՛նչ որտաքին ազ-
գանիկի, պարտուցւում է մեր յեզուների երկու-
քեակ լինելուց, որոնցից մինը ծագելի պէտք հարա-
ւում, Իստիլայի զեղանիւնազ երկնի տակ, միւսն
ընդհակառակը, հրաւիրի ցոգրաւ և սեռանաւանդի
մէջ։ Մոսկուա, Դորպատ։

Պայմանների այս ծայրահեղ տարբերութեան մէջ
ազնաւորող ճաշի տառապող հոգին էր, կուրդուքայի
ծարսաւ, որ Միլիթայ Սերաստացուն տարագրում էր
Աստիլայի ճաշը, Սաշապուր Արովեանին, Բայթիկ
ձովի եզերքը և Մեքսոպ Թաղիաթեանին, Հնգիկ ու-
կիւնտի և Գաղգէկի սրբազան սուրբը, հայի համար
բեզու ստեղծելու։

Մեր լեզուի ստեղծման մի բնորոշ հանգամանքն էլ այն է, որ նա առաջ եկաւ ծագումով մի բուն գիւղացիների, քահանաների և կամ քահանայների որոշոց ջանքերի շնորհիւ: Կիրթ ու ճաշակաւոր արխատոնըստեա, պերճ ու փարթաթ ազնուականութիւն, կամ մի սղուար ու խիտ բազաքացի դասակարգ յեւ նաեւտ չէ եղել այդ լեզուին: Մի Արովեան իր տաղանդի ամբողջ թոփշքով ու թափով աստուածնայնիւ ճաշակի կողմից մի գիւղացի է:

Նրբորդ բացասական ու պակասաւոր կողմը մեր ներկայ լեզունների այն է եղել, որ մեր վերածննդեան ջանքերը առաջ են գնացել ցան ու ցրիւ ճանապարհով: Վերջին երկու հարիւր տարիների ընթացքում, սկսած Մխիթարից, մենք աշխատել և առեղծել ենք իսկապէս ոչ թէ երկու, այլ երեք լեզու:

18 դարն ամբողջովին մինչև 19-ի երկրորդ կէսը մեր բոլոր ջանքերը նուիրուած են եղել գրաբարը վերականգնելու նանիր ցնորքին: և Զամշեանների, Բազրասունիների, Ալիշանների ու մինչև իսկ Գէշիկթաշեանների հոյակապ գործերը գրուել են Վեդեկլասիկ գրաբարով, որ թռեղծել էինք մենք սեփական աշխարհիկը ետ մղելու, նոյն իսկ մոռոտաղու յաւակնութեամբ...

Այս ամենը թուեցինք նրա համար, որ ցոյց տանք թէ որքան նպաստաւոր պայմաններում առաջ եկաւ գրաբարը մեր ներկայ լեզունների համեմատութեամբ: Նա ծլեց ու ծաղկեց սեփական հոգի, սեփական հայրենիքի մէջ, ամբողջ ազգը, մի կառ և ճոծ բազմութիւն, իր բոլոր դասակարգերով մասնակից էր այդ միակ լեզուի կազմակերպութեանը: Մեր լեզուն

ստեղծելու, էին աշխատում մի երկու պաշտօնագուրակ վարժապետ և մի խումբ աւագուկ ուսանողներ, գրաբարի համար աշխատողներն էին Վռամշապուհ քաղաքորդ, Սահակի Պարթևի պէս կաթողիկոսը և Մեսրոպի պէս պալատի դիւանաւանը։ Ասելի ծայրահեղ տարբերութիւն լեզու զարգացնելու և ստեղծելու համար չի կարելի երևակայել, թէկուզ աշխատողների տաղանդն ու եռանդը ենթադրենք հաւասար։

Թէպէտ Մեսրոպի, Սահակի և Վռամշապուհի ջանքերն ուղղուած են երևում գլխաւորապէս գրերի գիւտին, որ համապատասխանում է մեր ներկայի լեզուին, բայց իրողութիւնն այն է, որ Աբովեանի դասագիրքը հալածուեց ու չընդունուեց ժամանակակիցների կողմից, մինչ գրերի գիւտի լոկ խորհուրդը համակրանքի և խորխուսանքի հանդիպեց թէ պալատի և թէ վեհարանի կողմից։

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, հարկ է մի քիչ մօտից քննել գրաբարի ծագման հանգամանքները։

Որպէս զի մի ազգ հասնի զոք գործածութեանը և ստեղծէ լեզու, հարկաւոր են կողտուրական որոշ պայմաններ։ Մենք ստիպուած ենք երկու խօսքով յիշել այն կողտուրական մղիչները, որոնք արդիւնեցին գրաբարի ծագումն ու զարգացումը։

Հայաստանն իր աշխարհագրական գիրքով մի միջազգային կամուրջ է եղել շարունակ թէ մեծ կուլտուրական և թէ բարբարոս արշաւանքների առաջ։ Թէպէտ ինքը ժամանակ ու յարմարութիւն չէ ունեցել լիովին վայելելու կուլտուրայի պտուղները, սակայն առիթ է ունեցել միշտ իրազեկ մնալու համաշ-

խարհային դէպքերին և ճաղորդակից լինելու ամեն մի խոշոր կուլտուրական շարժման: Պատերազմներով ու դաշնակցութեամբ, յաղթութիւններով ու պարտութեամբ, նա միշտ յարաբերութեան մէջ է եղել ժամանակակից առաջնակարգ քաղաքակիրթ պետութիւններին հետ, ուստի զարմանալու բան չէ, և շատ հասկանալի է, որ հայ պալատը գրեթէ յունացած էր, և դեռ Քրիստոսից առաջ, ըստ Պլուտարքի՝ հեղինակաւոր վկայութեան, Արտաւազդ իշխանը յունարէն ողբերգութիւններ էր գրում: Այդ յունացման լաւագոյն օրինակներից միմեան էն Արշակունի դրամները, որոնք յոյն տառերով էին տպւում: Պալատի հետ եթէ ոչ համահաւասար, գէթ զուգահեռաբար ընթանալու էր ազնուականութիւնն ու նախարարութիւնները, հարկաւ, աւելի պարսիկ ռովորոյթով ու կենցաղով: Քրիստոնէութիւնից առաջ և յետոյ Հայաստանում իշխող տարրը մի որոշ աստիճանի կուլտուրայի հասած էր արդէն: Այդ կուլտուրան ոչ պարծենալու չափ բարձր էր, ոչ արհամարհելու չափ ստոր *):

Այս ամենն այնքան մշակել ու տաշել էր մըտքերը, այն աստիճան մեղմել բարքերը, որ չորրորդ

*) Ե. դարու կիսից մեզ է հասել այդ նախարարական տներէ կանանց նկարագիրը Յգիշէի ձեռքով, ուր կենցաղի այնպիսի նրբութիւն ու նազանք է երևում, պահանջների այնպիսի առնուառթիւն ու պերճանք, որ անհրժաշակ է ներկայ Հայաստանում:

Պակաս կարելի է Արարատեան դաշտի նկարագիրը, որ տալիս է Փարպեցին: Այնտեղ մի այնպիսի ճարտութիւն ենք տեսնում բուսական, հանքային, կենդանական,

դարձաւ ինչոք անդրից հետարածալի վարձրեց քրիստոնէա-
թեան մասեքը Հայաստանս...

Քրիստոնէութիւնը մտաւորից առաջ անկարող էր
հայ ժողովրդի վրայ ազդել, այդ պիտի լինէր՝ աղա-
ղայեմէ մինչև այդ թարձք առ մարդասիրական կրօն
լմբումնէր՝ հոյը արատրաստեալն և մտաւոր ու բա-
րոյական վիճակը հայ ժողովրդի բաւականաչափ հա-
տուացցանք էր մի այդպիսի կրօն թմբուղ վեր ի վերոյ
հասկանալու և քմբանելու։ Սա հայ-կուրաւորական
վիճակն և նրա համեմատական բարձրութեան լաւա-
դայն ապացոյցն է։

Հիմանոս Հայաստանը, դիտենք, ունէր թաղա-
ւոր, ուստան և մեծ ու փոքր թաղ ազնուականութիւն։
Պալատն անկատարած ունէր իր դիւանը, ինչպէս և
մեծ նախնարարական տները։ Միւնեաց, Արծրունեաց,
Բաղրատունեաց, Մամիկոնեան և այլն *)։

Ինչ լեզուով էր կատարուում գրութիւնը, — հա-
տաւ չգիտենք։ ճաւանքէն յաւանքէն կամ պարսկե-
րէն և կամ երկուսն էլ միաժամանակ Սաղայն, երբ

ջրային թէ ցամաքային, թոյուն թէ չորքտանն, դեղորայքի
և արտի, անհատներն և տերնութեան, որի հետք անցած
հազիւ կարելի է գտնել ներկայ Արարատեան տաշտում։

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ Վրաստանն ու Ադու-
նից աշխարհը թէ միսիօնարութիւն և թէ դպրութիւն Հա-
յաստանից ստացան, որ երևում է վրացերէնում փոխ առած
բաղմաթիւ կուլտուրական հայ բառերից. ապա հայերի քա-
ղաքակրթութեան աստիճանը ոչ մի դէպքում արհամարհելի
չի կարելի համարել։

*) Գիտենք, որ թէպէտ մի քիչ ուշ, Մեսրոպը Թաղա-
ւորի քարտուղարն էր, իսկ Եղիշէն Վարդան Մամիկոնեանի։

գրագրութիւնը հայերի հիմն էր և հայերի համար, պարտադիր չէր անպատճառ օտար լեզուներով լինել, այլ ծանօթ գրերով, նրանք շատ յաճախ առիթ պիտի ունենային գործածելու *) նաև հայ լեզուն, թէկուզ թարգմանութիւնների, մասնաւոր նամակների, և պետական թղթերն ու գաղտնիքն ուղիղներին չմատնելու համար:

Այսպիսով հիմք էր դրուած և կազմակերպուած էր մի գրական լեզուի նախնական պայմանները:

Մի շատ կարեւոր հանգամանք, որ գրաբարի ծագման խնդրում երբեք ի նկատի չէ՝ առնուած, դա քուրմերի դասակարգն է:

Քրմութիւնը Հայաստանում թէպէտ Հասարակար-
ծրը զարգացման, բայց այնքան էլ աննշան չէր, որ
շունենար իր դերն և ազդեցութիւնը, գրա- հետ միա-
սին իր դասային լեզուն, որ իբրեւ մատուր դասա-
կարգ աւելի մշակած և աւելի կոկած պիտի լինէր
քան նոյն իսկ պալատն ու ազնուականութիւնը, որի
հետ նա շատ անգամ արեւնակից, ամենամօտ յարա-
բերութեան մէջ էր: Ի՞նչ լեզու էր գործածում նա
աղօթելիս և ինչ կրօնական գրքեր ունէր, — հասարակ
ոչինչ չգիտենք, սակայն նրա առօրեայ լեզուն հայե-
րէն էր և անկասկած նրբացած և բաւականաչափ մշա-
կուած: Այնպէս որ Խարենացու խօսքերը Ուղիւս

*) Հէնց այսօր մի ամբողջ գրականութիւն և լրա-
գրութիւն կայ հայ տառերով և թուրք բառերով: Գ. Բս.
Յարութիւնեանը գրեթէ ապացուցանում է, որ Մեսրոպից
առաջ էլ հայերը գրեր են ունեցել: Տես նրա «Հայոց
գիրը»:

քուրմի մասին, որ գրեց Արտաշէսի և Դարեհի պատմութիւնը, հազիւ թէ դատարկ բառեր լինին: *)

Քրմութիւնը ամուրի դասակարգ չէր, այլ կային և քրմուհիներ, որոնք կամ քրմերի կանայք էին և կամ կրօնուհի:—Դա մի ամբողջ դասակարգ էր, բաւական բազմաթիւ, բաւականաչափ հարուստ և լիովին նուիրուած կրօնական գործերի, համախմբուած մեհեանքների շուրջը: Այդ մեհեանքներն էին որ տարեց տարի գրաւում էին «աշխարհաժողով» բաղմութիւնն ամբողջ Հայաստանից, ուր գալիս էր թագաւորն իր «չորս բիւր» (40,000) և նախարարներն իրանց «ութ բիւր» (80,000 զօրքով). «300 գաւառատեարք և 400 գահակալ իշխանք», գուարձանալու «ծխանի ծխով և նաւասարդի առաւօտեան եղնիկների վագելով և եղջերուների վագելով»... Այդ «նաւաշխարհակալն» տօներին, ուր բազմութիւնն հասնում էր մի քանի հարիւր հազար հոգու, որ կատարւում էր ամեն տարի, ուր երգը, ուրախութիւնը, ծէսը, կրօնական և ղինուորական հանդէսները միախառնուած գուարձացնում էին ժողովրդին, չէր կարող չըգոյանալ մի լեզու և այդ լեզուի ղեկն անկասկած պիտի հանդէսէր այն դասակարգի ձեռին, որ այդ հանդէսների կազմողն և նրանցից օգտուողն էր—քրմութիւնը:

Ազատ որեւէ պարապմունքից, ղինուորական կամ քաղաքացիական, նա տնտեսապէս ապահոված էր

*) Այս ամենը մեզ պատմում է Անիի Ուղիւս քուրմը, մեհեանական պատմութեանց գրողը և ուրիշ շատ քաներ, որ առաջիկայում պիտի ասենք, որ վկայում են պարսից մատեաններն ու հայ վիպասանաց երգերը... Խարենացի

լիովին և կամաց կամաց պիտի նուիրուէր մտաւոր զբաղման ու պիտի մշակէր մի լեզու:

Իրանք քրմերը և նրանց որդիք յամառ դիմադրութիւնից յետոյ, խելօք ու հեռատես Լուսաւորչի ձեռքով դարձան քրիստոնեայ պաշտօնեաներ. «Ոմանց քուրմերի որդիներէց վերցնելով, Լուսաւորիչը առաջին խնամքի առարկան էր դարձնում. *) և որոնք եպիսկոպոսութեան էին արժանի, ձեռնադրութիւն էին ստանում նրանից. առաջինը, Աղբիւնոս անուսով Եփրատ գետի կողմերն էր լինում. վերակացու. երկրորդը, Նւտաղիոս, Բասենի կողմերը, երրորդը՝ Բասոս, չորրորդը Մովսէս **), և այլն այսպէս 12 հոգի յայտնիններից, քուրմերի որդիք կարգւում են «աճեցնելու քարոզութիւնը»:—Սրանց հետ միասին Լուսաւորիչը կարգեց չորս-հարիւր եպիսկոպոս և անհամար բազմութիւն քահանաների ու սարկաւազների:

Տրդատ Թագաւորն անգամ, հարկաւ Լուսաւորչի զրդմամբ, դպրոցներ է բաց անում և հրաման տալիս «ի գաւառաց բազմութիւն մանկըտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան... ագաւել զազգս պղծագործ քրմացն, զմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս-դասս և դարման ոռճկաց կարգել: Եւ զնոսս յերկուս բաժանեալ, զոմանս՝ յասորի դպրութիւն կարգեալ և զոմանս ի հելլեն»...

Հոգեւորականների այս ստուար բազմութիւնը նոր կրօնը պիտի քարոզէր հայ ժողովրդին և կամայ

*) «Ձառաջառունս ձերբասունս առնէր:»

**) Ագաթանագեղոս. այս անունները քրիստոնէական կնիք են կրում. հաւանօրէն հները փոխուած են ձեռնադրութեան ժամանակ:

ակամայ պիտի մշակէր ու գարգացնէր մի լեզու, եթէ
չունէր արգէն, փոխ առնելով պալատից, դիւաններից
և կամ ամենահաւանականն է, քուրմերից: Այս վեր-
ջիներէ լեզուն ամենից աւելի պիտի լինէր մշա-
կուած և սրանց սերունդն էր, որ դառնալով քրիս-
տոնեայ եկեղեցու պաշտօնեայ, իր հետ պիտի տա-
նէր իր արգէն կոկ ու պատրաստ, կրօնական ծէսե-
րին և արտայայտութիւններին բաջածանօթ մի լե-
զու: Եթէ Լուսաւորիչը հեթանոս տօներն ու մեհեան-
ները փոխարինեց քրիստոնէական տօների ու եկե-
ղեցիների՝ քուրմերին ձեռնադրեց քահանայ, բայց
հեթանոս լեզուն ու գաղափարները նա չէր կարող
խալառ. ջնջել, որ նրանից մի երկու դար յետոյ այն-
պէս գեղեցիկ և ինքնաբերական գուրս ցոլացին շա-
րականների մէջ. «արեգակն արդար», «ճառագայթ
ճշմարիտ», «լոյս ի լուսոյ» և այլն համեմատու-
թիւններով, որոնք հեթանոս մտքի և հեթանոս երե-
ւակայութեան ու լեզուի ցոլքերն էին, քրիստոնէու-
թեանը պատճառաւորաբար:

Ինչպէս ներկայում, այնպէս էլ հեռաւոր առ-
ցեալում հայերը մենակ չէին իրանց մտաւոր շարժ-
ման մէջ. այն ժամանակ օտարազգի քարոզչութիւնը
կարելի է ասել աւելի զօրաւոր էր քան հիմա: Քրիստո-
նէութեան ազդիւրները երկուս էին այն ժամանակ.
ա. Ասորիքը, որ անկասկած առաջնութեան առաջին
կազմակերպողն էր դէպի Հայաստան և մեր եկեղեցական
աւանգուծիւնն էլ, Թադէոս ու Բարդուղիմէոս առա-
քեալների մասին, պարզ ապացոյց են դրան. Ասորի
Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ էր, որ Մեսրոպն առաջին
անգամ ուսաւ հայ տառերը, որ միսիօնարների ձե-

դով էր հնարւած՝ Հայաստանում քրիստոնէութիւն տարածելու համար... Մեր ձեռն է հասել Ասորի դպրոցի երկերից Զենոր-Գլաի և Ղերուքնա կամ Արգարի թուղթը: Դրանք երկուսն էլ թէպէտ հեղծած ու խմբագրուած վերջերը, սակայն են սահայն իրանց մէջ հին միսիօնար դպրոցի խմորը բացայայտ:

Երկրորդ միսիօնարական դպրոցը յունականն էր, որ վերջնապէս հաստատեց քրիստոնէութիւնն Հայաստանում:

Սա հակադիր էր առաջինին և կռիւ էր մղում նրա դէմ: Այս միսիօնարութեան գրաւոր երկը Ագաթանգեղոսն է և կամ նրա նախնական աղբիւրը. «Գրիգորի վկայութիւնը»: Յայտնի է, որ Ագաթանգեղոսի հայ կամ յոյն լեզուով գրուած լինելը մեծ վէճերի առարկայ էր, չնայելով նրա ընտիր հայկաբանութեանը:

Այս երկու դպրոցներն էլ տնէին մի քնդհանուր թշնամի, — հեթանոսութիւնը, որի հետ նրանք պիտի կռուէին նախնի քրիստոնէութեան միակ գէնքով, որ խօսքն էր և քարոզը: Տեսանք, ներկայ լեզուի կազմակերպութեան մէջ ներս. դպրոցի աշակերտների քաղաքները. նոյնը չորրորդ դարում տեղի պիտի ունենար գերագոյնցօրէն, հեթանոս ուղեղները համոզելու և քրիստ. տարածելու համար ամբողջ Հայաստանում:

Յոյն միսիօնարութիւնն ունէր և յոյն քաղաքականութեան աջակցութիւնը. հեթանոսութիւնն ամենազօրեղ օգնութիւն և աջակցութիւն գտնում էր Պարսկաստանից: Այդ մրցման մէջ հայ միաքը մի ամբողջ դար դեգերելուց յետոյ, հասունացաւ, զարգացաւ և ժողովեց սեփական դպրոց ունենալ, կամ

գնել սեփական, ոտերի վրայ: Դրա համար նա պիտի
աւնենար սեփական գիր: Յոյներին դա դուր չեկաւ
և իրանց բաժնում արգելեցին հայ-գաղութներ բանա-
լը, առարկելով թէ ինչու Աեարուպր գիմել էր ասո-
բիներին: Հարկ եղաւ հաւատացնելու, որ գրերը զրո-
նուած էին Աստուածային շնորհով: Պարսիկներն
սուրբն էին մասամբ, որ հայ գրերի շնորհիւ կրթու-
լանար յայն ազդեցութիւնն Հայաստանում: Շուտով
սակայն երևան եկաւ, որ սեփական ասերի վրայ
կանգնած այս մանուկը մի անընկճելի ներքին ոյժ
ուներ, որ ջախջախեց և՛ ասորի, և՛ յոյն դպրոցները,
և՛ պարսիկ ու ներքին հեթանոս տարրերը, ազդայնաց-
նելով եկեղեցին, ստեղծելով սեփական գիր ու
դպրութիւն և քաղաքական մեղի ու թոյլ իշխանու-
թեան անկման հետ հաստատելով մի մտաւոր և բա-
րոյական իդէալ, որ գրեթէ յաւիտենաբար թափան-
ցեց հայի արեան և հոգու մէջ: Դա հայացած, աղ-
գայնացած քրիստոնէութիւնն էր:

Հազարեան ճեմարանը հիմնուելով 1815 թ. մի
որևէ 35 տարուայ ընթացքում այն է 1850-ին ստեղ-
ծել էր իր լեզուն. ներսիսեան դպրոցը նոյնն ստեղ-
ծեց 25 տարիների ընթացքում:

Եթէ մեր ասածները հայ պալատի և քրմութեան,
հայ նախարարութիւնների և ազնուականութեան
մասին, իբրեւ լեզու ստեղծողների լակ ենթադրու-
թիւններ են, ապա միսիօնարական դպրոցները Հա-
յաստանում և հայ ժողովրդի մէջ 100 և աւելի տա-
րիների ընթացքում անհնարին է որ չստեղծէին մի
լեզու:

Ինչպէս ներկայում աշուղները, այնպէս էլ ան-

ցեալում ազնուականութեան ականջը շոյող «գունահասկան» երգեր կային, որոնց մեզ հասած մի քանի բեկորները նուրբ նաշակ, բարձր գեղարուեստական արտայայտութիւն և հոմերական երգերին զուգահեռաօտար արժանիք ունին։ Ըստ իս, ապացուցուած է, որ «Մնացորդաց» գրքի հնագոյն թարգմանութիւնը կատարել է Քորենցին *) և շատ ոճեր ու ձևեր այնտեղ առնուած են ուղղակի Գողթան երգերից (Աղեղ-կոփել, համն առնուլ և այլն)։ Բէ հեթանոս աւանդութիւններն իսպառ մոռացութեան չէր մատնուում, կարելի է տեսնել և «Հայկի» անունից, որ Աստուածաշնչում դրուած է Օրիոն համաստեղութեան տեղ։

Այսպէս ուրեմն, քրմութիւնը, պալատը և ազնուականութիւնը, գողթան երգիչները քրիստոնէութիւնից առաջ, ասորի, յոյն և հայ միսիօնարութիւնը գրեթէ գիւտից առաջ, մանտանդ միսիօնարական դպրոցներն ու մրցումը միմեանց հետ, ստեղծել էին մի լեզու, որ մեզ հասել է հինգերորդ դարուց և յայտնի է զրաքաւ անունով։ Գրերը գտնելու ժամանակ այդ լեզուն կար արդէն։ Վերեր շօշափելի օրինակներով մենք ցոյց տուինք, որ շատ ձևերով նա վերին աստիճանի նրբացած ու մաշուած, կանխել է հէնց ներկայ կենդանի ձևերին հազարաւոր տարիներով, ուրեմն նա մի շինովի, գրի ու կարիներտի լեզու չէ եղել, այլ արգիւնք կենդանի խօսակցութեան։ Նա ծլեց ու ծաղկեց սեփական հողի վրայ, խօսողների

*) Քորենացին է «Մնացորդաց» գրքի առաջին թարգմանողը ասորերէնից. «Տարագ» № 10. 1905 թ. Բարդ. եպ. Գէորգեան։

ու մտածողների մի ստուգար բազմութեան մէջ. նա ազատ էր այն բոլոր խոչընդոտներից, որոնց պիտի յաղթէր օտար հողի վրայ բուսած մեր ներկայ լեզուն:

Հինգերորդ դարու մեր գրականութիւնն ահագին գլուխներ ունի նուիրած գրերի դիւտի պատմութեան և ոչ մի խօսք, կամ գրեթէ ոչ մի ջանք չենք տեսնում, որ նուիրուած լինէր Վեգուի մշակութեանը: Լեզուն երևում է կազմ ու պատրաստ մի աղբիւր, որ գրերը գտնելուն պէս ծառայում է այնպիսի հրաշալի թարգմանութիւնների, որպիսին էր Աստուածաշունչը, Ռսկեբեդանի ճառերը և կամ Եգիպտի ու Բուղանդի ինքնուրոյն գործերը: Ներկայի ուսոյթներով Մեսրոպի և նրա անմիջական աշակերտների լեզուն համարւում է աւելի մաքուր, բնական ու դեղեցիկ, քան յետագայ հեղինակներինը, որոնք յունարէնի ազդեցութեան տակ պղտորեցին Մեսրոպեան լեզուի իստակութիւնը: Այդ լեզուն ուրեմն կար և Մեսրոպ-Սահակեան դպրոցը Վաղարշապատում եղաւ այդ լեզուի ոչ թէ ստեղծողը, այլ մշակողն ու զարգացնողը:

Հարց է հիմա. ո՞րն էր այդ լեզուի գաւառական հիմքը և կամ աւելի ճիշտ՝ ներկայ բարբառներից ո՞րն է ամենամօտը գրաբարին:

Երկու կարծիք կայ. մէկը պնդում է, որ գրաբարի հիմքն Արարատեան բարբառն էր, որովհետեւ Ռատանն այնտեղ էր գտնւում ինչպէս Վեհարանը և նա էր բնագաւառն ամբողջ հայութեան: Իսկ միւս կողմը պնդում է, որ Տարօնի բարբառն էր գրաբարի հիմքը, քանի որ Մեսրոպը Տարօնեցի էր:

Ոչ մէջ կողմը ցարդ անհերքելի ապացոյցներ չի բերել: Արարատեան բարբառի համար այն կարելի է ասել, որ գեռ չի ապացուցուած, թէ նա ուսմանի լեզուն էր. Գերմանիան այսօր մի քանի տասնեակ դաստան և երկու հաս էլ կայսերական տներ ունի (Վեննա, Բերլին), որոնցից և ոչ մինը տեղական լեզուն չեն դործածում իբրև ուսմանի լեզու: Նրանց ներկայ դրական լեզուն ծագում է Սաքսոնիայի դիւանատանից, Լիւտերի թարգմանած Աստուածաշունչի շնորհիւ (Hochdeutsch): Բազրատունի տունը, Արշակունեաց ամենամերձ նախարարական տներից մինն էր. հին ականդութիւններն ու լեզուն անշուշտ նրանք փոխ պիտի առնէին Արշակունիներից և հին ուսմանի լեզուն պիտի անցնէր նոր-ուսմանին: Յայտնի է սակայն, որ Անիի լեզուն մի արևմտեան բարբառ էր, թէպէտ Անին—Վաղարշապատից հազիւ մէկ օրուայ ճանապարհ է և Շիրակն էլ Արարատեան նահանգի մի գաւառը: Սա մի կողմնակի հերքումն է այն կարծիքի, թէ Արարատեան բարբառը չէր գրաբարի հիմքը. ուղղակի ապացոյց մենք վերել տեսանք, որ Արարատեան բարբառը չէր կարող գրաբարի հիմքը լինել: Տաքօնի բարբառի վերաբերեալ ևս հաստատ փաստ և ապացոյց ոչ ոք չի բերել. թէ նա Մեսրոպի մայրենի լեզուն էր, դա մի իսկական ապացոյց չէ: Ռ. Պատկանեսնի մայրենի լեզուն մի արևմտեան բարբառ էր, այն ինչ նա հիմնադիր եղաւ արևելեան լեզուի. նոյնը կարող էր պատահել և Մեսրոպին: Արարատեան բարբառի կողմնակիցներն էլ Մեսրոպին իրանց կուսակից են համարում ի նկատի ունենալով այն, որ նա թագաւորի ատենադպիրն էր, ուրեմն Ոստա-

նի լեզուին, հետևաբար և Արարատեան բարբառին քաջածանօթ:

Այս փաստերը հօրաւոր են միմեանց ջնջելու, բայց ոչ ենթադրածը ապացուցանելու համար: Տարօնի կուսակիցները մոռանում են, որ լեզուն մի անհատ, լինի նա մինչև անդամ Մեսրոպ, ստեղծել անկարող է, այն էլ գրաբարի նման մի կոկ ու հարուստ լեզու, չէր կարող մի վայրկեանում կազմ ու պատրաստ դուրս թուշել Մեսրոպի գլխից:

Այսպիսի կասկածելի ենթադրութիւններէց միանգամ ընդ միշտ դուրս գալու և հաստատ գիտական հիմերի վրայ կանգնելու համար, լաւագոյնն է համեմատութեան առնել գրաբարը, Տարօնի ու Արարատեան բարբառները: Տարօնի բարբառից չունենալով փստահելի և հաւատարիմ բնագիր, մենք առայժմ օգտւում ենք արեւմտեան ձեւերով առհասարակ, որոնք ընդհանուր և յատուկ են նաև Տարօնին: Ներկայում, երբ այս բարբառների և գրաբարի մէջ 1500 ամեայ մի վիհ կայ. չի էլ կարելի կանգ առնել մասնակի երեւոյթների վրայ, ուստի մենք մատնանիշ պիտի անենք էականն ու հիմնաւորը. համեմատենք օրինակի համար այս երեք լեզուների հոլովմունքը, յատկապէս նրանց սեռական հոլովների վերջոյթները:

Արսէն Բագրատունին հետեւեալն է տալիս իբրև սեռականի կազմիչ գրաբարում, իր քերականութեան մէջ:

Նգ.	Յոգ.	Նգ.	Յոգ.
1) ալ	աց	6) ու	ուց
2) ան	անց	7) ու	ունց

Նգ. Յոգ. Նգ. Յոգ.

3) եր	երց	8) ի	աց
4) ի	ից	9) ին	անց
5) ոյ	ոց	10)ւոյ	եաց

Նգակի Յոգնակի

Արևմտեան՝ ու. և ի.	ո
Արևելեան՝ ի. և ու.	ի.

Գիտենալով, որ ոյ աւելի դիւրութեամբ ու կը գառնար, քան ի, արևմտեան հոլովիչն իբրեւ նախորդ կունենար, 5, 6, 7, և 10. հոլովումները գրաբարից, իսկ արևելեանը միայն 4-րորդը և մասամբ 8, 9 հոլովմունքները: Պարզ է, որ առաջինը աւելի մօտ է գրաբարին:

Ինչոր սեռականն է հոլովմունքի՝ նայնը կատարեալն է խոնարհման մէջ.

Գրաբար	Արևմտեան	Արևելեան
տանջեցայ	տանջուեցայ	տանջուեցի
տանջեցար	տանջուեցար	տանջուեցիր
տանջեցաւ	տանջուեցաւ	տանջուեց

Արևմտեանը թէպէտ բռնում է գրաբարի և արևելեանի միջին տեղը, բայց աւելի մօտ է գրաբարին, քան արևելեան ձեին. այսպէս և յոգնակի՝

տանջեցանի	տանջուեցանի	տանջուեցինի
տանջեցայի	տանջուեցայի	տանջուեցիի
տանջեցան	տանջուեցան	տանջուեցին

Այսպէս նաեւ անցողական բայերը:

ապրեցուցի ապրեցուցի ապրեցըրեցի ապրեցըրի
ապրեցուցն ապրեցուցիր ապրեցըրեցիր ապրեցըրիր
ապրեցոյց ապրեցուց ապրեցըրեց ապրեցըրեց

Կարելի է առարկել, որ այս արևելեան ձևերն աւելի նոր ժամանակի արդիւնք են, բայց այդ իբրև յարգումենդ ծառայեցնելու համար հարկաւոր է ապացուցանել սրանց նոր լինելը:

Անկախ այդ ամենից, մենք վերիւր հիմնաւոր փաստերով տեսանք, որ Երարատեան կամ որևէ մի նրն արևելեան բարբառներից չէր կարող լինել գրաբարի հիմքը *):

Այնինչ, շեշտով, հոյովմունքով, խոնարհմունքով, սղոմներով և այլ յատկանիշներով ներկայ արեւմտեան բարբառները հոգեհարազատ զաւակներն են զրաբարի՝ ուրեմն ի բնէ աւելի նրան մօտ ազգակից: Ուստի գուր չէ Այտրնեանը կարծում, որ ներկայ բարբառներում (արեւմտեան) չկայ մի ձև, որ կարելի չլինէր հանել զրաբարից. նոյնը սակայն չի կարելի ասել արևելեան բարբառների մասին:

Այստեղից եզրակացութիւնը պարզ է:

Գրաբարի գոյացման ժամանակ, երբ նա մօտիկ խնամութեան մէջ էր հաբաւարեւմտեան բարբառների հետ, գոյութիւն ունէր Արարատեան (նրա հետ միասին և միւս հիւսիսարևելեան) բարբառներն իր բնորոշ տարրերով և բաւականաչափ հեռու զրաբարից: Չի երևում թէ այս բարբառն առանձնապէս ազգած:

*) Այդ մասին մենք գրել ենք դեռ 1899-ին «Հանդէս Ամսօրիայում»:

լինի զբարբարի վրայ, բացի գուցէ բառերէ և ոճերի որոշ պաշար տալուց:

Այս բարբառի զարգացման ընթացքն էլ, ինչպէս կարելի է եզրակացնել նրա նորագոյն հետեանքներից, եղել է ինքնուրոյն և անկախ արեւմտեան բարբառներից:

Բացի այս անհերքելի քերականական ձևերից, նախնեաց ռամկօրէնից մեզ հասած այլ և այլ ձևեր ու ոճեր էլ կան, որոնք մեծ մասամբ արեւմտեան են:

Թէպէտ ներկայում դժուար է ստուգապէս մատնանիշ անել այս կամ այն երևոյթն որպէս արդիւնք այս կամ այն բարբառի, որովհետեւ նրանք մեզ հասած են մեծամեծ ձևափոխութիւններով, ինչպէս որ մի հազար կամ աւելի տարիներ յետոյ, բանասէրի համար դժուար պիտի լինի մեր լեզուի մէջ որոշել այս կամ այն բարբառի տարրերը, որ մինք կատարում ենք այսօր դիւրութեամբ, քանի որ ծանօթ ենք կենդանի բարբառներին:

Նախնեաց ռամկօրէնից մեր ձեռն հասած մի քանի ձևեր միայն պարզապէս կարելի է մատնանիշ անել որպէս արեւմտեան. օրինակ մի վերջադասանհով. Շքոտմբ մի ալիւր, պատշոռի մի կապերտոյ, մատամբ մի, սուտ եղբօր մի, քարի մի, քանի մի», (Այսորնեան—քննակ. երես 83),—մի հանգամանք, որ հէնց այսօր էլ արեւմտեան է, բայց ոչ երբէք արեւելեան, երկրորդ՝ շէշտի ազդեցութեամբ սղուած բառերը արեւմտեան բարբառների օրէնքով է ընթացել եկեղեց' պան, տեղ' տարնալի. Շատախ—Շատ'խոյ. Ամուլըն Ող'կան (Ողական), Ձիւնկերտ (Ձիւնակերտ),

Վաղարշի երտ և այլն... Արևելեան շեշտի ազդեցութեամբ տղու մէջ ալ է, որ մենք ներքեւ կտեսնենք:

Արարատեան բարբառի մի ընտրող երևոյթն այն է, որ տեւականը դիմորդ յօդ չի վերցնում հակառակ տրտմանի, ուստի նախնեաց ռամկօրէնից մեզ հասած մի քանի օրինակները պարզապէս ցոյց են տալիս արեւմտեան գոյն և ծագումն. «Վամ եղև աշխարհին զնախնեաց ժամանակին հարանց եպիսկոպոսաց գայս տեղիս պատուել (պատուել նախնեաց ժամանակի հայր եպիսկոպոսների այս տեղը). Այս խորհուրդ հայոց թագաւորին (հայոց թագաւորի խորհուրդն է). Մենք յորժամ ի կռուոյն տեղին կամք (կռուի տեղը). Ետպատմբացն գնդէն եմ. դրան եւրէցն շիրանին (իշխանի). որ և է ալ բարբառով եթէ թարգմանելու լինենք, այս-ն-դիմորդը բաց թողնելու կարիք չի գգացուի:

Այտրեանի հաւաքած ամբողջ ռամկաբանութիւնն առհասարակ, սկսած Ն. դարուց, այն, ինչ որ ընհանուր չէ բոլոր բարբառներին, կրում է մի անուրանալի կնիք արեւմտեան բարբառների և շեշտի: Կարծես արեւելեան հայութիւնը վախեցել, կամ գիտակցօրէն խուսափել է իր բարբառի այս կամ այն ընտրող գիծը մտցնելու գրականութեան մէջ:

Դրա պատճառն էլ մի քանիս կարող է լինել: Այն, որ արեւելեան կամ Արարատեան բարբառը շատ էր խորթ աւ հետու գրաբարից. ուստի նրա այս կամ այն ձևը խիստ անհարազատ պիտի թուար գրաբարում: Ներկայ գօկերէնի պէս, որ սչ մի կերպ չի համարձակուում գրականութեան մէջ որևէ մասնակ-

ցութիւն ունենալ: Եւ կամ այն, որ զբարարն արդէն շատ էր հպարտ, կուտուրական և Արարատեան բարբառը շատ ուսմիկ ու կոշտ և անարժան զբարարի մէջ երեան գալու:

Մի բան ակնեքե է, որ արեւմտեան բառերն ու ձեւերն աւելի հարապատ և ընտանի են զգուժ իրանց զբարարի մէջ և խիստ էլ բազմաթիւ են. միակ ուսմիկ ձեւը անուրանալի Արարատեան, որ հառեղ է մեզ Ե դարուց. դա հետեւեալն է. «ընդգէմ ամենայն ընչի, այնր ընչի, փոքր ընչի, յամենայն ընչէ, ի տարեք ընչի». և այս ձեւի վրայ էլ զարմացած Այտնեանը բացականչում է. «ոչ հին գրաւորին համաձայն կը հնչէ և ոչ նոր լեզուին» (85 եր. ծանօթ):

Քերականութիւնից Արարատեան բարբառը կարծեմ միակն է, որ մասամբ պահել է զբարարի պարառականը, թէպէտ աննախգիր. ում ձեռնովն ընկնեմ (գոյք պարանոցաւ). ոսկերոյք փաթաթուել, գլխովդ ման տանք (զգլխովդ) և այլն:

Արեւմտեան բարբառներէ մօտեկութիւնը գրաբարին ցոյց տալուց յետոյ, հարկ է ապացուցանել թէ ո՞րը նրանցից ամենամօտն է զբարարին: Եթէ մեր ասածները քրմութեան մասին ճիշտ են, ապա զբարարի հիմքը պիտի լինէր կամ Բագրևանդի (ներկայ Ալաշկերտ) և կամ Տարօնի լեզուն: Երկուսն էլ արեւմտեան: Բագրևանդի բարբառի մասին մենք մօտիկ տեղեկութիւն չունինք, ինչ վերաբերում է Տարօնի բարբառին, ներկայում չկայ մէկը, որ աւելի մօտ լինի զբարարին իր հնչմունքով, համաձայնութիւնով և նախգիրներով, ինչպէս այդ ցոյց է տուել

Լևոն Մսերեանը *): Հին «Աշտիշատն» կամ «Յաշտից տեղին» — ամեն յարմարութիւն ունէր կազմակերպելու ամենաբնական լեզու, քանի որ նա հայ հեթանոսութեան ամենամեծ կենսարոնն էր և ամենամեծ գիմադրութիւն ցոյց տուաւ քրիստոնէութեան:

Աշտիշատը գտնուում էր նիքրատի ափին, որ Հայաստանի կուլտուրական ամենամեծ և ամենահին ուղին էր հարաւային-ասորա-բաբելական երկիրներէ հետ կապող:

Կարևորն այն է, որ իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցի, Աշտիշատն համարւում էր «առաջին» և «մայր նկնդեցի», ուր կաթողիկոսներն պարտական էին զնալու և պատարագելու թաղաւորների, նախարարների, մեծամեծների և ազնաւորնախումբ բազմութեան ուղեկցութեամբ:

«Զայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Կրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու... Սա երթեալ «կատարէր անդ, ըստ հանապազ սովորութեան... զպատարագն գոհութեան... Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին «եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանդերձ քաղաւորօքն եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ բազմութեամբ, պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք «պատկերաց կոոցն, և ապա յանուն Աստուածութեանն «սրբեցան և եղին տուն աղօթից և ուխտից»: (Փաւստոս Բուզանդացի. զարութիւն Գ. գլուխ Գ.)

Թէ հին Հայաստանի մտաւոր-կուլտուրական

*) Л. Мсерянцъ. «Армянская Діалектологія. Мущскій діалектъ».

կենդրոնը Աշտիշատն էր, ապացոյց հէնց մօտիկ ան-
ցեալում կատարւող աշխատանքացութիւնները։ Հայաս-
տանի ամեն կողմերից կարաւաններով ու անազին
խմբերով։ Ներկայ հայ աշուղը, աբհաստաւորը, լա-
րախաղացը և առհասարակ ամեն մի հայ հաւատում
է, որ «շնորհք ու մուրազ» տուողը Մշու սուլթան
մուրազատու Ծ. Կարապետն է։ Ս. Կարապետի կուլ-
տը ամենահինն ու ամենամեծն է Հայաստանում
շնորհիւ ի հարկէ, հեթանոս աւանդութեան և հեթանոս
հաւատալիքների, մինչ այն աստիճան, որ սովորա-
կան պատերից դուրս, շատերը ժողովրդից, առանձին
«ս. Կարապետի պաս» են զօհում կամաւոր, եօթ
շաբաթ շարունակ, իրանց «մուրազին» հասնե-
լու համար, որ տւում է 7—31 տարի։ Սյդաեղ էր
ահա հայ քրմութեան ամենազօրեղ բունը, ուր ամեն
յարմարութիւն կար մի ընտիր լեզու մշակելու և
զարգացնելու. որը, բազմի մի զուգագիպութեամբ հա-
րազուտ ու ծանօթ էր Մեթրոպին, որպէս մայրենի
լեզու։

ԳԼ. XIV

ԿԵՆԴԱՆԻ ԼԵՋՈՒ ԷՐ ԱՐԴԵՑՔ ԳՐԱԲԱՐԸ

Այս ժամին հաստատելու համար պէտք է ապացուցանել, որ գրաբարը մի կաբինետի լեզու չէր, ուրեմն խօսւում էր: Այդ արդէն տեսանք գրաբար, զօկերէն և Արարտաեան որոշ ձևեր համեմատելուց: Կան և այլ հանգամանքներ նոյնն ապացուցանող: Այսօր կենդանի լեզուի արդիւնք է այն, որ դ. հնչիւնը բառերի մէջը և վերջը հնչւում է ք. Վարթան, զարթ կարթալ, մարթ և այլն... Եթէ նոյնը մենք ցոյց տալ կարենանք գրաբարում, հաստատած կլինենք այն, որ նա էլ խօսւում էր: Այսպիսի երկու բառ միայն հասել է մեզ հինգերորդ դարուց ա. Վրթանէս: Եթէ էս յունական մասնիկը հեռացնենք, կմնայ Վրթան,—որ Վարդան բառի ամփոփն է, և դ. փոխարինուած ք. Բ. տօթ. 8—այստեղ բացասող մասնիկ է. տգեղ. ազէտ բառերի նման, որի հեռացնելուց կմնայ. օթ, — օղ:

Ներկայ բարբառներում փաղաքշականի վերջին Կ. յաճախ ընկնում է. պապիկ, մամիկ, տատիկ մին-

չև անգամ աղջիկ, գառնում են. պապի, մամի, տատի և աղջի:

Գրաբարում այդպէս կորած է կ. արծուի (կ) մի—մէկ «պատառի (կ) մի հաց». նոյնը և բառի սկզբին. գաւառակ. կեղծ—գրաբ. ախս: Յատուկ անուններէց մի քանիսն էլ յայտնի հետքեր են կրում ընտանի լեզուի. օր. գողթան երգերի Տիգրան ու Վահագն անունները չորրորդ գարուց այսկողմը չեն անցնում, այլ այնուհետեւ երևան են գալիս աւելի ընտանեկան—Տիրան և Վահան ձևերով: —Առասպելական Արմենակ, Արամ և Արա անուններն էլ, լեզուաբանօրէն ներկայացնում են ժամանակի որոշ հետեւականութիւն, որովհետեւ դրանք պարզօրէն ծագում են միմեանցից, մանուկ ձևերն աւելի նոր են: Հայկ—նոյն օրէնքով դառել է հայ:

Գաւառական շատ բառերի սկզբում այսօր լսում ենք հ, Արարատեան բարբառում Ք, և Վանի բարբառում խ, ուր գրաբարը ոչինչ ունի նրանց տեղակ:

Գրաբ.	Էրզիրում.	Արարատ	Վան	Ղարաբ.
ալևոր	հալևոր	—	խալևոր	—
ամոլ	համոլ	—	—	—
արբել	հարբել	—	—	—
ով	—	—	—	հոլ
որս	—	Ֆորս	—	հորս
ընկեր	—	հընկեր	—	—
երբ	—	—	—	հիբ

Ո՛չ մի հնար չկայ ապացուցանելու, որ գաւառական ձևերի հ, խ և Ք, նոր ժամանակներումն է աւելացած և պատճառ էլ չկար այդ աւելացումներին.

(կարելի է միայն ցոյց տալ, որ նախնի հ. գաւառականներում խտացել է դառնալով ժ և խ) իսկ նոյն հնչիւնների բացակայութիւնը գրաբարում յիշեցնում է ներկայ ֆրանսերէնի խուլ հ որ գլոււմ է, բայց արդէն դադարել է հնչուելուց: Հետեւաբար հ գաւառական բառերի սկզբին անհետացած էր գրաբարում դեռ 1500 տարիներ առաջ, որ ապացոյց է գրաբարի կենդանի լինելուն:

Մենք տեսանք, որ մձ մաշուելով դառնում է զ Մնձուր—Մզուր, նախանձ—նախազ և այլն. այդ օրէնքով «իմձ» պիտի դառնար իզ. որ գրաբար յիրաւի դառել է. առ—իս, (զիս): Զ ես-ի աղղեցութեան առի խտացել դառել է ս. զիս=զիզ: Մի շատ առօրեայ և գործածական ձև, «իմձ», այսօր աւելի հին է քան գրաբար «զիս», որ նուրբ ու կենդանի շրթունքների արդիւնք է: Ներքեւ մենք դարձեալ առիթ կու-նենանք նորանոր ապացոյցներ բերելու այս մասին:

Այդ կարելի է ցոյց տալ և գրաբար ու աշխարհաբար համեմատութիւններով. եթէ մի հազար տարի յետոյ մէկը վերցնի համեմատելու այսպիսի երկու նախադասութիւն աւետարանից.

Գրաբար՝ «զի աւասիկ տուպար առ արմին ծառոց դնի»

Աշխարհաբար՝ «որովհետեւ ահա կացինը ծառերի արմատների մօտ է տրւում»:

Անկասկած, պիտի ասի, որ առաջինը եղել է մի խօսուող, երկրորդը լոկ գրաւոր մի լեզու: Վասնզի դառել է զի. ահաւասիկ=աւասիկ. արմահին=արմին. դա միմիայն արդիւնք է կենդանի շրթունքների: Թէպէտ գրաբարը զրի առնուեց 406 թուականից,

ներա հիմքը, քերականութիւնն ու ձևերը չորրորդ, մինչև անգամ անկասկած երրորդ դարու ընդու էր, որովհետև մի լեզուի որոշակի փոփոխութիւնը տարիներով չէ որ կատարւում է, այլ դարերով: Այնպէս որ գրաբարի հնութիւնը անկասկած հասնում է մօտ 2000 տարուայ:

Որպէսզի մի լեզու աճի և դարգանայ, հարկաւոր են կուտուրական շատ գործօններ. քաղաքական տնկախ կեանք, տնտեսական ապահովութիւն և երկարատև խաղաղութիւն: Գրաբարը չունեցաւ այդ պայմաններից գրեթէ ոչ մինը: Գրերը գտնելուց յետոյ չանցած մի որևէ 40 տարի, Արշակունեաց թագաւորութիւնն ընկաւ և Հայաստանը դարձաւ մի անընդհատ պատերազմավայր: Քանի որ գրերը գտնուել էին կրօնական գրողներով, քաղաքական կեանքի անկման հետ ոյժն ու բարոյական տիրապետութիւնն Հայաստանում անցաւ կրօնաւորների ձեռք, նորածիլ գրական լեզուն դարձաւ կրօնի ձեռնառունն ու եկեղեցու զէնքը, որ ծառայում էր մի կողմից ոչնչացնելու հինն և հեթանոսականը, միւս կողմից զարգացնելու նորն ու քրիստոնէականը:—Զնայելով արտաքին ու ներքին աննպաստ հանգամանքներին, գրաբարը մի որևէ 100 տարուայ ընթացքում հալաւ համեմատաբար բարձր զարգացման, ձևերի ճշգրտութեան, բառերի հարստութեան և ընտրութեան, առանց սակայն ձախնել կարենալու կատարելութեան, որովհետև նախ արտաքին ու ներքին պայմաններն էին աննպաստ, երկրորդ իր ընտրած ասպարէզն էր նեղ ու սահմանափակ: Լինելով նեղ կրօնականների օրգան, նա ոչ միայն չաքտագործեց մի որևէ խոշոր աշ-

խարհիկ երկ, այլ և մինչև 12, 13 դարը չխնայեց ոչ մի ճիճ ու ջանք խեղդելու ամեն մի աշխարհիկ արտայայտութիւն լինէր դա մի երգ, մի առակ, մի ուսման պատմութիւն: — Մինչև որ, Ռուբինեանց ժամանակ, արդէն մոռացւած ու հնացած, իբրև դպրոցի և սովորածի լեզու, իրան հետ գուգրնթաց, առանց ճանաչելու նրա գոյութեան իրաւունքը, թոյլ պիտի տար երևան գալու մի նոր լեզուի, որ երբէք գրական կոչուելու պատուին չարժանացաւ և ցարդ յայտնի է «նախնեաց ռամկօրէն» անունով: Այդ ուսման պարզ ու անպաճոյճ է նիւթով, ձևով և արտայայտութիւններով: Լինելով գրաբարի չափ հին, նա ազատ էր իբրև կենդանի լեզու յեղաշրջուելու, ձևափոխուելու և պարզուելու, խօսող ժողովրդի պիտոյքների և պահանջների հասեմատ: Ուստի նրա բառարանը հարստացաւ օտար բառերով սեփականի մոռացմամբ, քերականութիւնը պարզուեց, բառերը սղուեցան ու կարճացան լինելով առօրեայ ու սովորական: Այդ ուսման շունչը չունեցաւ մէկը, որ մշակէր ու գարգացներ, ընդհակառակը ճանաչուեց որպէս ապօրինի դաւակ և միշտ արհամարհուեց: Մնալով լոկ ուսման պահանջներին բաւարարութիւն տուող, այդ լեզունով սկսուեցին գրուել ու թարգմանուիլ բուժարաններ, օրինապրքեր, պետական թղթեր ու դաշնագիրներ և կեանքի առօրեայ պիտոյքներին վերաբերեալ այլ իրադրութիւններ: Այդ լեզուով էր, որ ժողովուրդը պատմում էր իր հեքեաթներն ու առակները և աշուղը երգում էր իր սէրն ու նորա գեղեցկութիւնը*):

*) Թէ որքան փափուկ ու գիւրեկան էր այդ լեզուն, ընթերցողը կարող է դատել Քուչակի հետեւեալ հատուածից.

Այդ լեզուով մենք մի ամբողջ գրականութիւն ունինք հին ձեռագիրների և փոշիների մէջ կորած ու անյայտ, որ նոր-նոր երևան գալով, առաջին անգամ աշխարհի ստեղծումից յետոյ, բաց են անում մեք առաջ հայ ժողովրդի սիրտն ու հոգին իր քնական անկեղծութեամբ, նրա պէրը, փշտը, ուրախութիւնն ու արտաբերումը, պանդխտի դարձն ու վշտաբեկ երգերը ժողովրդի լեզուով, ժողովրդի արտայայտութիւններով *):

Այս միջնադարեան ուսմիօրէնն էր, որ հետզհետէ մաշուելով և աղճատուելով թուրջ ազդեցութեան տակ, աասնութերորդ դարուց սկսած՝ նախ Մխիթարեանների, ապա 19-րդ դարու սկզբին բողոքականների, ի վերջոյ նաև լուսաւորչական հայերի ձեռով Պօլիս և Զմիւռնիա դպրոցներում և մամուլի մէջ մշակուեց, զարգացաւ, հարստացաւ ու նորացաւ—դիմելով մեծամեծ փոխառութիւնների շարունակ գրաբարին և դարձաւ մեր ներկայի արեւմտահայ լեզուն,—հիմք ունենալով արեւմտեան բարբառներին ընդհ. մի քերականութիւն և Պօլսի հրնչմունքը, շեշտը և համաձայնութիւնը:

«Զուր-գըլգըլայէն կուգաս, գետի թոր ակնէն կուգաս, Ենթաս այդ ձորերդ ի զայր, ձայնդ կայ, ու գուն չերևաս, Եթեան, սիրու տէր ես դուն, ի տար աշխարհ կու գնաս. Ենթաս ու սիրող հասնիս, գիշերը քուն չի լինաս»

**) Գ. Կ. Կոստանեանի և Զօրանեանի շնորհիւ այդ երգիչներն արդէն ազատուում են դարաւոր մոռացումից:

ԳԼ. XV

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆԻ ԳԻՐ

Մարդկային թոքերի, կոկորդի, կապիկի (kehlkopf) և բերանի միջոցով, օդի արտաշնչմամբ որոշ ձայներ են առաջանում, որոնք հնչիւններ են կոչւում և ծառայում են որպէս տարրեր բանաւոր լեզուի։ Առանձին հնչիւններ լեզուի մէջ շատ հազիւ են պատահում։ Նրանք սովորաբար երևան են գալիս փոխադարձ հանրակցութեամբ — բառերի և նախադասութիւնների մէջ, և հասարակ մարդը, որ վարժ չէ ընթերցանութեան, մեծ գոռաւորութեամբ պիտի կարողանայ բառը վերլուծել հնչիւնների, այն էլ ոչ միշտ աջողութեամբ։

Մարդկային կոկտուրայի մեծագոյն քայլերից մինն էր, գտնել լեզուի այս էական տարրերը, որ գրեթէ հաւասար էր գրերի գիւտին, որովհետև այն օրից, երբ մարդը հնչիւնների համար առանձին նշաններ հնարեց, նշանակում է նա տարրալուծել ազգաւ բառերը և ձանաչեց նրանց բաղկաբար մասուհքը։ Այդ պատճառով ահա, մի լեզուի հնչիւններ

և գրեթէ գիւտը համարեա միաժամանակ են ընկնում, առանց սակայն նոյնանալու, որովհետեւ մինը ձայն է, միւսը միայն նրա պայմանական նշանը:

Սակայն, սխալ կըլինէր կարծել, թէ մի որ և է լեզուի գրերը, որքան էլ նրանք կատարեալ լինին, ամբողջովին արտայայտել կամ փոխարինել կարող էին նոյն լեզուի հնչիւններին: Հէնց գրերի և հնչիւնների էութիւնը անկարելի է դարձնում այդ հանգամանքը: Հնչիւնը մի ձայն է. օդի տատանում, որ մեզ մատչելի է ականջի միջոցով. նա լսողութեան մտապատկեր է: Այդ հնչիւնը յիշելու համար մենք հնարել ենք մի նշան, որ այլ ևս ականջի հետ գործ չունի, այլ մեզ մատչելի է մեր աչքի միջոցով, լսողութեան մտապատկերը մենք արտայայտել ենք տեսողութեան մասպատկերով. այն՝ ինչ որ պատկերէնք՝ հիմա գրերի միջոցով տեսնում ենք: Հոգեբանօրէն ղա մի անկարելիութիւն է, որովհետեւ չի կարելի երբէք աչքով լսել կամ ականջով տեսնել. աչքը երբէք չի կարող փոխարինել ականջին. ուստի և գրերի ու հնչիւնների յարաբերութիւնը. ոչ արարելաւորական ոչ էլ հոգեբանական հիմք ունի: Դա, մի արհեստական և պայմանական ընդունելութիւն է, խափուտ և անկայուն իր էութեամբ: Այդ է ահա պարզապէս, որ տգէտն ու վայրենին, որ անտեղեակ են կարգալուարութեան, չեն կարողանում ըմբռնել, թէ ինչպէս քանական մարդը մի որ և է բան է կարողանում հապկանալ անձայն գրից և մանուկը, որ այնքան դժուարութեամբ է ընտելանում հնչիւնը կապել գրի հետ, որոնց մէջ ըստ էութեան, իսկապէս և ոչ մի կապ կայ:

Ագալիքով գիրք և նշխունք քառ էութեան ներմ-
նալին ստորեւեր երկայնութիւն կապուած են՝ միացնալ ար-
հեստաբար, որ աչքի է ընկնում և լազուկիւ ամ-
յարեարութիւններէ աւելի ապրիտ, իսկ աչք ներկայ
դիտում ենք իրանց կեանքի և գործարարական ընթաց-
քում, որոնք, բնականօրէն համընկեալ չեն կարող
լինել, որովհետեւ, մինը կայուն և հաստատուն է,
միւսը յարաշարժ և փոփոխական... Եւտի՛ գրեթէ հա-
տասեղոց մի քանի դպր յետոյ այդ տարիքի ըն-
թացքներն իսկոյն գգալի են գտնուած: Յրեան այլ
ևս այն չեն, ինչ որ նշխունքերը մէկը շարժուել ու
փոփոխուել է, միւսը զանգա՞գէր ու յետ մնացել: Այն
պայմանական համաձայնութիւնը, որ կայացրել էինք
աչքի ու տեղանքի մէջ, այլ ևս ներդաշնակ չէ:

Մենք պայմանական նշաններ ենք հնարել ըն-
դուն ծառայեցնելու ժամանակի ընկերացում, ըն-
դուն, հեռակեով իր գարգացման ճոտանքին, մտաւմ
է իր տարրերը, կորցնում, ալլափոխում, նորերն է
աւելացնում, ջարժում է շարունակ: Յիրը չունի
կենդանի հնչժոնքի այդ շարժելիք: Նա գաղաղ ու
պահպանողական է իր եութեամբ և խառ գալիս է
մի ժամանակ, որ նա այլ ևս համաձայնութիւն չէ
լեզուի փոփոխուած նշխունքին: Սակայն մտապաշ-
իւր ծառայական գերը պահանջներ է կնում վեր ա-
ռաջ, որոնք ուղղագրական կանոններ են կոչուած...
Այս հանգամանքը ճնեցնում է պայքար: Մտածողի երբ
այն մասը, որ աւելի իր տեղանքին է ուղում հաշիւ
տալ քան աչքին, պահանջում է փոփոխել զրու-
թիւնը, ջարժել, տալ տանել և դարձեալ համաձայ-
նեցնել լեզուի փոփոխուած ձևերին... Նրանք

մտածում են, որ փենդանի լեզուն ան մի կտակ, ոչ մի առնչութիւն չունի գրի և ուղղագրութեան հետ։ Նա լիովին անկախ երևոյի է, որ ունի իր գրէնքը, իր ընթացքը և զարգացումը։ Կան բազմաթիւ լեզուներ, որոնք պիւր առանձին բանը իսկի չեն էլ նանդաշում, գիր կայ թէ չկայ, լեզուի գոյութեան համար մի և նոյն է։

Մարդկային կուլտուրայի պահանջն է, որ անեղծել է գիրը և փաթաթել լեզուի գիրն, որպէս մի հագուստ, որ չունենալով լեզուի առանձին և շարժաւն յատկութիւնները, գուրկ լինելով անելու, տուազելու և կամ ձեւափոխութեան ընդունակութիւններից, ժամանակի ընթացքում, նա կամ փոքր է գուրս գալիս, կամ լայն և կամ անճոռնի կերպով էին ու նեղ, լեզուի վերաբերմամբ։ Գրի պաշտօնն է լեզուին ծառայելը և հէնց նրա զարգացման պատճառիւնը ցոյց է տալիս, որ նա շարունակ ձգտել է կարելոյն չափ լիութեամբ կատարել իր գերը։ Նուխի պատկերագիրը (երոզիֆ) դառնում է վանկագիր (սեպագիր), այս վերջինը դառնում է բաղաձայնների գիր (արաբերէն)։ սա էլ կատարելագործուելով դառնում է հնչիւնագիր։ Այստեղ էլ, որքան մի գիր նոր է և լու է ձեւաւոր լեզուի վրայ, այնքան էլ նա կատարեալ ու ընտիր է։ Այդպիսի դէպքում ուղղագրութիւն առանձին բանը չկայ, որովհետեւ գիրն այնքան կատարեալ և այնչափ յարմար է իր պաշտօնին, որ գայթելուտեղ չի մնում։ Ինչպէս որ լեզուն է արտասանում, այնպէս էլ գրում է։ Այնտեղ արդէն ամեն բան ուղիղ է ի բնէ, ծուռ գրելու առիթ չկայ, որովհետեւ այդ դէպքում նա համապատասխան չէր լինի բնական

հնչեմանը։ Այս տեսակետով այն, ինչ որ մենք և բո-
լոր պզգէրը ուղղագրութիւն ենք կոչում, ողորակի
կերպով հակադրում է արամայրանութեանը... որինքան,
մեր ներկայ լեզուի տեսակետով վարդ, մարդ, վրայ,
նորա գրելը ուղիղ չէ, այլ ծուռ-սխալ։ Ենտեպար,
որ ուղղագրութիւն չէ, այլ ծաղրութիւն։ Ժողովն
է վարթ, մարթ, վրա, նորա և այլն, որ այսօր ծուռ
կամ սխալ է համարւում։

Այդ իսկ տեսակետով, այսօրուայ մեր հնչումն
ու տառերը շատ ու շատ հեռու են միմեանցից։ Այս-
պէս, մենք բառերի սկզբին աջևս յ չունինք։ Նրա
հնչումը պահուած է Ալեքսանդրօպօլում և Էջմիած-
նի գաւառում, որ մեզ, գրական մարդկանց համար
անմատչելի և անհասկանալի է։ Զունինք նոյնպէս
ոտի իտիական հնչումը, քանի որ բառերի մեջ նա
օ-է, իսկ բառերի սկիզբը ջօ։ Անդամալի Գերպով
կորցրել ենք ռ, որ այսօր պարզ վ-է։ Ոյ երկարաբա-
ռն այսօր բառերի մեջ հնչւում է ոյ)։ (յն) իսկ բա-
ռերի վերջը որպէս պարզ օ. ապացոյց, որ մենք լիո-
վին կորցրել ենք նախնական հնչումն անդառնալի
կերպով։ Այդ տառերը Մեդրսպի ժամանակ անշուշտ
ունէին որոշ և հաստատ հնչիւններ, որ ժամանակի
ընթացքում մաշուելով անյայտացան և այսօր մեծա-
մեծ վէճերի և թիւրիմացոյթների առիթ են լի-
նում մեր ազիտութեան խորհիւ, քանի որ ոչ մի
ցաւելու բան չկայ այդ կորուստը ողբալու, որ լի-
զուի զարգացման մի պարզ երեւոյթ է։ Առւանդէն
էլ որ մեք լեզուի համեմատութեամբ մի մանուկ է,
այսօր կորցրել է Ե, Ե, Փրանսերէնը բազմաթիւ հնչ-
չիւններ, որոնք թէպէտ գրւում են, բայց չեն կար-

դաջւումք... Այդ կորուստների փոխանակ մեր լեզուն հարգուածել է նոր և հաստատուն հնչւածներով, որոնք առաջ անորոշ և փոփոխական էին. այսպէս աւելորդարդաւոր այսօր դարձել է մի պարզ և հաստատուն օր իշ, (10) գրեթէ նոյնպէս դառել է մի հնչիւն, տարբարողաբար դեռ մնում է նախկին երկրարդաւոր ուղղագրութեամբ: Մի գիւրին, անհրաժեշտ և ընթերցումն հեշտացնող նորմուծութիւն կը լինէր, եթէ այսօրուայ իւրի փոխանակ մի առաւ ժխայն հնարէինք, ինչպէս այդ ամում եւքեւ ի նկատմամբ: Նոյնը կարելի էր անել և ուրիշ մասին, որ այսօր մի երկրարդաւ չէ այլեւ այլ մի պարզ հնչիւն (y): Յակայն, մեր ուղեղները դեռ նախահնացած չեն այդ տարրական ճշմարտութիւններն ըմբռնելու... Կորցնելով երեք անհաստատ հնչիւն, մեր ներկայ լեզուն հնի վրայ աւելացրել է օ, իւ և ու, պարզ ու գեղեցիկ ձայնաւորները, որ մեծ հարգատեւիւն է լեզուի համար: Այսպէս որ ներկայ լեզուի խոհական հնչիւններն են.

Զայնաւոր. ա, ե, է, ը, ի, օ, ու, իւ.

Նայ. յ բառերի մեջը և միավանկերի վերջը. ք, ու, նրկըտըրտու. եա, եօ, այ, ույ,

Բաղաձայն. բ, գ, դ, թ, ժ, լ, լա, ծ, փ, հ, ձ, ղ, ճ, ժ, ն, շ, չ, պ, ջ, ու, ս, վ, տ, ց, փ, ք, ֆ.

Այս հնչիւնները արեւելեան հայերէսինն է, որովհետեւ միևնոյն հնչիւնները արեւմտահայն (պօլսեցին) արծաւաւում է լիօզին հակադասիլ. մեր «պանիր»-ը նրանք հնչում են «բանիր» և ընդհանգուակը: Այս էլ մի լաւ ասպացոյց է այն բանի, որ զանազանք է մերոպեան հնչմունքը վերականգ-

նելու ջանքերը: Եթէ այսօր, կենդանի հայաբնիկներ կու մզա քաժմարած միկնոյն տաւելը հնչած է միմեանց լիովին հակառակ, չկայ որեւէ յեռակէտ 1500 տարիների վրայից պանայով Մեսրոպի հնչմունքը գտնելու և ոչ էլ հնարաւոր է, որեւէ դատած հնչիւն կենդանացնել, եթէ նա հիմ չունի կենդանի շրթունքներու մէջ: Լեզուների փոփոխութիւնն ու զարգացումը դաբէ դար, իրօք արդիւնք է հնչիւնների փոփոխմանն ու զարգացմանը, որովհետեւ մի որեւէ բառ մէկէն չի կարող աշխարհաբար, ու նոր ձև բնականաւ, այլ նախ աստիճանաբար, թելթեւանում կամ թուլանում և կամ ընդհակառակը զօրեղանում և բնականաւորաբար են որոշ հնչիւններ, որոնք անպարտաւորով ապա իրանց հետք են տանում նման հնչիւններ նախ նման բառերից, ապա նման հնչիւններ նաև աննման բառերից, որ հետզհետէ դառնում է կանոն, երբեմն ընդհանրանալով միևնույն անգամ օրէնք: Այսպէս Մեսրոպեան հին հնչմունքը հետզհետէ արեւմտեան հայրենում առաջ բերաւ մի փոփոխումը, որով բ, գ, դ, ձ, ջ, փոխեցին իրանց դերերը ա, կ, տ, ծ և ճ հնչիւնների հետ, որ լեզուաբանութեան մէջ յայտնի մի օրէնք է, «Laut verschiebung» հնչիւնների թաւալումն անունով:

Դիտելով այս արմատական տարբերութիւնը զրաբար, արևելեան և արևմտահայ հնչիւնների, մնում է զարմանալ, թէ ինչպէս կարելով մեր կապերը զրաբարից, մենք այնուամենայնիւ, երբեքով միասին, տարբեր հնչմունքով ու քերականութեամբ մնացել ենք կաշկանդուած միևնոյն ուղղագրութեամբ: Այսպէս, Աստուած, Աստուծոյ, քարի—քարոյ, պառ,

պատիւ. այլ ենք հնչում մենք, այլ՝ պօլսեցին, անպայման այլ կը հնչէր նաեւ Մեսրոպը: Մեր փոփոխուած ու այլազանեալ լեզուի մէջ այս տարօրինակ ուղղադրութիւնն է, որ պահել է միատեսակութիւնը միեւնոյն ծագումն ունեցող բարբառների մէջ:

Այդ է գուցէ պատճառը, որ շատերի փորձերը, առաջ բերելու նոր ուղղադրութիւն մեր հնչման համեմատ, շարունակ հանգիպել է անաշտողութեան, անշուշտ շնորհիւ գրեթէ մէկ տարօրինակ յատկութեան, որ նրանք պահպանելով իրանց ձեւերն անփոփոխ, շարունակ փոխում են իրանց հնչումը, ինչպէս այդ երեւում է մեր վերևի համեմատութիւնից: — Այս աշխատութեան նպատակից դուրս է շօշափել մեր օւղղագրութեան պակասութիւնները: Հետևելով մեր բունած համեմատական ընթացքին, բերենք մի նախադասութիւն միայն, ցոյց տալու համար, թէ որքան գովաւորին մի երեւոյթ է ուղղադրութիւն ասած բանը: Մեր հնչումով գրած մի այսպիսի նախադասութիւն, «քաղը պանիւրը յետանին, թռաւ դէպի Պօլիս, պօլսեցին կհնչէր. պատը թանիւր պետանին, թռաւ Տեքի Քօլիս»:

Այդ ծանր հետեանքներն են գուցէ պատճառը և գրաբարի անյաղթելի հեղինակութիւնը, որ մենք թօթափել չենք կարողանում հին ուղղադրութեան բեռը մեր լեզուից. գրելիս մենք յարմարուելով նրան, կարգալիս նրան յարմարեցնելով մեզ, առաջ ենք գնում խորտ ու բորտ, այն միամիտ գիտակցութեամբ, թէ հետեւում ենք մեր պատուական ապուպոպերի հնչմունքին:

ԳԼ. XVI

Լ Ե Ջ Ա Ռ Ի Է Ս Տ Ս Տ Ի Դ Ա Ն

Լեզուն մի հոգեբանական երևոյթ է, որ ծառայում է մարդկային մտքի փոխանակութեանը։ Չընայելով որ հոգեկան երևոյթները համամարդկային են, մարդու մտածութեան կերպը ամեն տեղ կատարում է նոյն օրէնքներով, — տրամաբանութիւնն ամենուրեք նոյնն է։ սակայն, տրամաբանօրէն մտածելու արտաքին ձևը, նրա արտայայտութիւնը ձայների միջոցով այնքան տարբեր է, որքան լեզուներ կան աշխարհիս երեսին։ Այդ արտայայտութիւնը տարբեր է ոչ միայն զանազան ազգութիւնների մէջ, այլ և մի և նոյն ազգի, մի և նոյն տէրութեան զանազան գաւառներում, շատ անգամ նաև մի և նոյն քաղաքի մէջ։ Տեղը, դիրքը և ցեղը, կլիման ու պարապմունքը, միջավայրը և շրջապատող ազգերը, կրթութիւնն ու դասային յատկանիշները թոգնում են իրանց կնիքը լեզուի վրայ մինչ այն աստիճան, որ օրինակ այլ է Թիֆլիզի կրթուած հայերի և այլ ժողովրդի լեզուն։ Նոյն երկոյթը նկատելի է համարեա բոլոր մեծ քաղաքներում — Պարիզ, Բերլին, Մոսկուա, ուր ժողո-

վերդի բարձր և ստորին դասերը բոլորովին տարբեր ձևեր են բանեցնում իրանց մաքերը արտայայտելու, այնպէս որ այդ դասակարգերը շատ անգամ իրար դժուարութեամբ են հասկանում: Այդպիսով որքան լեզուն համայնական, ընդհանուր երևոյթ է, որով մարդիկ իրար հետ հաղորդակցում են, իւր մասնաւորութեան մէջ նա նոյնքան նեղ դասային երևոյթ է, որ շատ անգամ սեղմւում հասնում է անհատականութեան... Լեզուի անհատականութիւնը գրականութեան մէջ կոչւում է ոճ, այստեղից Բիւֆֆոնի այն առակաւոր դարձած ասացումս ճշմարտութիւնը՝ թէ ոճը ինքը մարդն է (Le style c'est l'homme même):

Եթէ մի ազգութեան դասակարգերի և անդամների մէջ, որոնք շարունակ հաղորդակցում են միմեանց հետ, կարող է լեզուի այդպիսի տարբերանք գոյութիւն ունենալ, ապա հասկանալի է, որ ազգերի լեզուն այնքան աւելի զանազան է լինելու, որքան նրանք ժամանակով ու տարածութեամբ միմեանցից հեռու են:

Ձիւարէնն ու հայերէնը, որ ոչ մի հաղորդակցութեան առիթ չեն ունեցել, ծագումով էլ պատկանում են լիովին տարբեր աղբիւրների, բնականօրէն ոչ մի նմանութիւն էլ չեն կարող ունենալ... Մա մի հանրածանօթ և առօրեայ երեւոյթ է. միտքը ամեն տեղ մնալով նոյնը, ամենուրեք կառավարւում է նոյն օրէնքներով, ուսկայն, տարբեր է նրա պատեանը:

Նայելով ազգի ծագմանը, նրա կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններին, նրա տեղագրութեան տին, պարսպամուծքին ու կացութեանը, լեզուի այդ

արտաքին պատեանը ունենում է իւր բնորոշ յատկութիւնները:

Ի՞նչ է իսկապէս լեզուն, եթէ ոչ մի քանի տասնեակ ձայների կուտակումն, որոնց փոխադարձ յարաբերութիւններով հազարաւոր և բիւրաւոր մտքեր են արտայայտուում: Եւ նայելով թէ մի լեզուի հընչիւնները որպիսի կապակցութեան մէջ են մտնում, իրանք հնչիւնները որպիսի յատկութիւններ ունին, սուր կամ թեթեւ են, փափուկ կամ ծանր, դիւրին կամ դժուար արտասանելի, ըստ այնմ լեզուին տալիս են մի արտաքին գոյն, որ դուրեկան կամ անդուրեկան, երգուելու կողմից նուազային կամ աննուազային է կոչուում:

Լեզուների տարբերութիւնը հասարակօրէն ասենք, հնչիւնների տարբերանքն է և այդ զանազանութիւնը նոյն իսկ մօտ ցեղական լեզուների մէջ լեզուին տալիս է արտաքին լիովին տարբեր կերպարանք: Անգլերէն բառերի $\frac{1}{3}$ -ը գերմաներէնից է, բայց բաւական է մի երկու անգամ լսել այդ լեզուները, և իսկոյն կը նկատուի, որ դրանց արտայայտութիւնը բոլորովին ջոկ բնաւորութիւն ունի:

Երբ դրանց հետ համեմատում ենք լեզուների առաւել հեռաւոր խմբեր, նրանց միջի տարբերութիւններն էլ աւելի աչքի են զարնում... Մենք գրտնում ենք, որ իտալերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի դուրեկան են, քան գերմաներէնը, անգլիերէնը կամ ռուսերէնը:

Այդ երևոյթը աւելի ակներև ու պայծառ կարող ենք դիտել, երբ ոչ միայն խօսակցութիւնն ենք լսում, այլ երգը, այն էլ միաժամանակ, մի և նոյն բեմում,

օպերաների մէջ, ուր զանազան ազգի երգիչներ են մասնակցում իրանց մայրենի լեզուներով:

Այդ պարագաներում թեթեւ փորձառութիւն ունեցող լսողն էլ կը նկատի, որ մինչ իտալերէնի կամ ֆրանսերէնի հնչիւնները ձուլւում, միանում և հոգի են տալիս եղանակին, գերման կամ անգլիական լեզուները հակառակը՝ շատ անգամ թուլացնում և նըսեմացնում են եղանակի ոգին ու նրա ազդեցութիւնը, որ անկախօրէն աւելի վսեմ, ազատ ու պայծառ պիտի սաւառնէր...

Ուրեմն, բացի խօսելու ժամանակ դուրեկան կամ անդուրեկան լինելը, երգելու համար էլ, ամեն մի լեզու մի և նոյն յարմարութիւնը չունի: Իտալերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի յարմար են երգուելու, ուստի դրանք սովորաբար անուանում են նոռագային լեզու, իսկ անյարմարները աննոռագային:

Արդ՝ ի՞նչու լեզուներից մի քանիսը դուրեկան են և նուազային, իսկ միւսները ոչ դուրեկան, ոչ էլ նուազային:

Դրա բացատրութիւնը մեզ տալիս է ձայնաբանութիւնը և հարմոնիայի ուսումը: Ամենօրեայ փորձերից յայտնի է, որ ամեն մի հնչիւն կամ ձայն մի և նոյն տպաւորութիւնը չի թողնում մեր վրայ. շատ բարձր և սուր, շատ ստոր ու բութ հնչիւնները մեր ականջին անդուրեկան են: Այդ տպաւորութիւնները մենք արտայայտում ենք երկու բառով. ճայն և աղմուկ: Ինչ որ մեզ հաճելի է, նա անուանում ենք ձայն, ինչ որ անհաճելի—աղմուկ (խշխշոց, թրխկոց, վշվշոց, սուլոց և այլն):

Ձայնը առաջանում է ճկուն մարմինների (լար,

թմբուկ, զանգակ, կոկորդ) պարբերական տատանումից, իսկ աղմուկը՝ անպարբեր:

Երբ մենք զանգակի ձայնը ուշադիր լսենք, մաշաւածդ առաջին մի հարուածից յետոյ, կը նկատենք, որ նա բաղկացած է բազմաթիւ նման հընչիւններից, որոնք սակայն տարբեր բարձրութիւն ունին... զանգակի մի հարուածը մի հիմնահնչիւն արձակելուց յետոյ, չի կտրում իւր ձայնը, այլ շարունակ կրկնում է նոյն հնչիւնը, ինչպէս ասում են սովորաբար՝ «դօզանջում է»: Այդ զօդանջիւնը նախկին հիմնահնչիւնի կրկնութիւնն է, այն տարբերութեամբ, որ եթէ հիմնահնչիւնը մի որոշ ժամանակում կատարում էր մի տատանում, նրա հետեակները մի և նոյն ժամանակում կատարում են 2, 3, 4 և այլն տատանումներ. այսինքն նրանք աւելի բարձր են հիմնահնչիւնից, ուստի կոչւում են վերնահնչիւններ: Ահա այդ նման բայց տարբեր բարձրութիւն ունեցող հընչիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնը և տատանումն այնպէս է, որ նրանք ձուլւում, միանում և միատարր ամբողջութիւնն են կազմում. այդ է ահա ամեն մի հարմօնիայի (ներդաշնակութեան) հիմը, որ թուաբանօրէն հետեւալ կերպով է արտայայտւում. 1:2:3:4 և այլն... այսինքն՝ եթէ հիմնահնչիւնը (Grundton) մի որոշ ժամանակում կատարում է մի տատանում, նրա հետ ձուլուող վերնահնչիւնները (Oberton) կատարում են նոյն ժամանակում 2:3:4 և այլն տատանումներ:

Երբ ընդհակառակը հիմնաձայնի և վերնաձայնի տատանումները շեղւում են վերելի յարաբերութիւնից, ուրեմն իրար չեն ծածկում ու միանում, այլ արտայայտւում են խառն ու փնթոր, առաջ է

գալիս անհարմոնի (աններդաշնակութիւն), ինչպէս այդ նկատելի է կոտրած զանգակի հնչիւնից, որովհետեւ կոտրած զանգակն արդէն անընդունակ է հիմնահնչիւնի հետ ձուլուող վերնաձայներ տալու, ուստի և նրա հնչիւնն այլ ևս ձայն չէ, այլ մի անդուրեկան զընգոց, նուագային լեզուով ասենք, մի անհարմոնի (դիսսոնանս): Մետալ դրամների ազնուութիւնն ու կեղծիքը ճանաչելու հիմը դրա մէջն է. ազնիւ դրամի ձայնը միատարր և հնչուն է, կեղծինը խառն և կերկերուն, որ հմուտ ականջը իսկոյն որոշում է...

Այս տեսակէտով ամեն մի լեզուի հնչիւններն էլ կամ ձայներ են և կամ աղմուկ, որ քերականութեան մէջ սովորաբար «ձայնաւոր» ու «բաղաձայն» են կոչւում:

Ձայնաւոր կոչւում են այն հնչիւնները, որ ինքնուրոյն ձայն ունին և այդ ձայնը երգել կարելի է առանց ուրիշի օգնութեան. ա, է, ի, ու և այլն:

Բաղաձայն են այն հնչիւնները, որ միայն վայրկանաբար հնչել կարելի է, իսկ երգել ոչ. բ, թ, չ, խ, և այլն...

Ձայնաւորները բնականաբար մեզ դուրեկան են, իսկ բաղաձայնները ոչ: Սրանից հասկանալի է, մի լեզու նոյնքան դուրեկան է լինելու, որքան նա ձայնաւորներ ունի և անդուրեկան՝ որքան հարուստ է բաղաձայններով:

Եւ երբ այս տեսական կանոնը հետազօտում ենք գործնապէս հաստատելու, նկատում ենք, որ իտալերէնը իրօք աւելի շատ ձայնաւորներ է գործածում քան գերմաներէնը կամ ռուսերէնը... իսկ այս վերջինները, ընդհակառակը, աւելի հարուստ են բաղա-

ձայններով, ահա ուրեմն իտալերէնի նուագայնութեան և դուրեկանութեան գաղտնիքը:

Եթէ այնուհետեւ մեր դիտողութիւնն աւելի ընդարձակենք, համեմատենք հէնց ձայնաւորները միմեանց հետ, կը տեսնենք, որ նրանք ամենը հաւասար պայծառութիւն և յարմարութիւն չունին երգուելու, որ նրանց հնչոյթը (звучность) ձայնի բարձրութեան զանազան աստիճաններում տարբեր է: Օրինակ. ու բարձր աստիճաններում բոլորովին կորցնում է իւր ձայնը և լսւում է որպէս մի մթին ը... Երգեցողութեան համար նա ուրեմն անյարմար է բարձր նոտերին. այն ինչ ի-ն ամենաբարձր նոտերում հնչւում է պայծառ ու սիրուն, ուրեմն յարմար է այդ նոտերում երգուելու: Թէ երգիչների ամենօրեայ վարժութիւնները և թէ ֆիզիկայի փորձերը (չելսիոյց և այլք) ցոյց են տուել, որ ու ամենից յարմար է ստորին ձայներում երգելու. գրանից մի քիչ բարձր լաւ երգւում է օ, միջին ձայներում ամենից լաւ երգւում է ա—դլանից աւելի բարձր՝ ը, ապա է, կամ ե. իսկ ամենաբարձր, որպէս ասացինք ի:

Այս ամենի պատճառը նախ մեր կոկորդն է և ապա այդ հնչիւնների բնոյթը. բարձր երգելիս մեր ձայնի գործարանը, կոկորդն իր բոլոր յարակից պարագաներով այնպիսի դիրք է ստանում, որ անհնարին է պարզ և պայծառ ու հնչել. ցածր երգելիս ընդհակառակը, վատ և անորոշ է հնչւում ի. ինչ որ երգելն է, նոյնն է և խօսելը: Ուրեմն բարձր երգուելու կամ խօսելու յարմար են է, ե, ի, իսկ ցածր. օ, ու:

Այստեղից հաւականալի է, մի երգ կամ մի լե-

զու, որ շատ ու կամ 0 է պարունակում, անյարմար է բեմական երգեցութեան, որովհետև այդպիսի երգը պահանջում է մի որոշ աստիճանի բարձրութիւն, որ ընդարձակ թատրոնի ամեն անկիւնում լսելի լինի հանդիսականներին: Աւելի յարմար և պայծառ լսելի կը լինի այն երգը, որ աւելի մեծ քանակութեամբ է և ի է պարունակում. սակայն շարունակ բարձր ձայները, որ այդ հնչիւններն են պահանջում պայծառ արտասանուելու համար, երկուստեք անդուրեկան են, երբ երկար տւեն թէ լսողների և թէ դերասանների համար, որովհետև դրանք լսողների ականջն են յոգնեցնում, իսկ երգիչների կողորդը չափազանց լարում: Ուստի երգեցութեան համար ամենից յարմար ձայնաւորը մնում է ա-ն, որովհետև նա միացնում է բոլոր մնացեալ ձայնաւորների առաւելութիւնները, առանց նրանց պակասութիւնների, կազմելով մի ոսկի միջակութիւն:

Ա երգելիս բերանը և կոկորդը այնպիսի յարմար դիրք են ստանում, որ մնացեալ ձայնաւորների համար անկարելի է, ուստի նրա երգելը դիւրին է, մանաւանդ նա պահանջում է ոչ չափազանց բարձրութիւն, ոչ էլ ցածրութիւն, այլ միջակութիւն, որի ժամանակ նա հնչում է անասելի պայծառ, վսեմ և ընդարձակ. նա չի նեղացնում երգչին, չի լարում նրա կոկորդը, մի և նոյն ժամանակ հաճելի է լսողներին: Ա-ի այդ դերազանց նուազային յատկութիւնները շատ լաւ յայտնի են հմուտ երգիչներին, ուստի երբ նրանցից մէկը մի որոշ ապաւորութիւն է ուզում թողնել հանդիսականների վրայ, կամ դափնիներ է ուզում քաղել, անպատճառ աշխատում է ձայնի

շնորհը այնպիսի բառերի վրայ ցոյց տալ, ուր ա կայ:

Այդ է պատճառը, որ երգիչներն իրանց երգածի բնագիրը սովորաբար փոփոխութեան են ենթարկում և ձայնաւորաւ էլ (կոմպոնիստ) միշտ ջանք է թափում բնագիրն այնպէս ընտրել ու խմբագրել, որ յարմար լինի երգեցութեան: Ուստի և մեծ ստեղծագործութիւնները երբէք անմիջապէս նուագի չեն առնուում, այլ ձայնարարը նրանցից վերցնում է միայն նիւթը և այնպէս շարադրում, որ յարմար լինի երգելու:

Այսպէս՝ պայծառ կամ հիմնական ձայնաւորները իրանց նուագայնութեան համեմատ հետեւեալ կերպով են դասաւորուում. առաջին տեղը տալով ա-ին, նրան յաջորդում են դէպի վերև ջ, է, (է), ի. դէպի ներքև՝ օ, ու (իւ):

Երկրորդառնների մէջ ձայնը սովորաբար այն հնչիւնի վրայ է ընկնում որ աւելի նուագային է. օրինակ եա, երգւում է՝ եանան... ե—այդտեղ հնչւում է որպէս մի կարճ բաղաձայն, այ—անանայ, էյ—էէէէյ, օյ—օօօօյ: Կան մի տեսակ ձայնաւորներ, որոնք սովորաբար փափուկ են կոչւում, որից մեր գրական լեզուն համարեալ զուրկ է, թէև բարբառներում շատ յաճախ են պատահում. այսպէս ֆրանսիական ւ գերմանական ւ, օւ, ռուսական Ե, Ю, Ы, հայոց իւ և եօ մի քանի բառերում (եօթ տասնեօթ և այլն): Այդ ձայնաւորները վերին աստիճանի դժուար են երգւում և նսեմացնում են եղանակի պայծառութիւնը, որովհետեւ արտաբերելու ժամանակ բերանի անցքը սաստիկ նեղ է և բերանի չիօսը ամբողջովին այնպիսի դիրք է ստանում, որ ոչ

միայն երգելը, այլ և արտասանելը ահագին զփուլ-
րութիւնների հետ է կապուած, որպէս ոռւսաց ԵՃ
կամ հայոց ը ձայնաւորը, որ մի և նոյն ժամանակ
սաստիկ անդուրեկան են:

Այստեղից հասկանալի է, որ այն լեզուներն են
նուազային, որոնք շատ պայծառ ձայնաւորներ ու-
նին, որպէս իտալերէնը, հայերէնը, մանաւանդ՝ որոնք
շատ ա ունին: Առհասարակ մի լեզուի նուազայնու-
թեան առաջին փորձաքարը ա-ի առատութիւնն է:

Այդ կողմից հազիւ թէ մի լեզու համեմատուել
կարողանայ հայերէնի հետ, որովհետեւ ա-ն հայերէնի
ամենահիմնական հնչիւնն է և նրա կորուստը բաւա-
կան է հայերէնի արտաքին բնաւորութիւնը հիմնովին
կերպարանափոխ անելու, որպիսին մենք տեսնում ենք
մեր բարբառներեց մի քանիսում, ուր ա-ն մասամբ
տեղի է տալիս ը-ին: Հայերէնի մնացեալ կոպիտ
կողմերը իր առատութեամբ վարագուրող ու չէզո-
քացնողը մեր լեզուի այդ հիմնահնչիւնն է:

Ձայնաւորների նուազայնութեան աստիճանն ա-
մեն մինը դիւրութեամբ կարող է ճանաչել, եթէ մատը
կոկորդին դնէ և ձայնաւորները հերթով հնչէ. մարդ
իսկոյն կը նկատէ, որ կատիկը (Kehlkopf) ոչ հնչելիս
ամենից ցածր դիրք է ստանում, օ հնչելիս մի քիչ
բարձրանում է, ա աւելի բարձր, իսկ ե (ն) և ի
հնչելիս նա ընդունում է ամենաբարձր դիրքը: Ով մի
քիչ հմուտ լսողութիւն ունի, կարող է և հետեւեալ
կերպով համոզուել վերեւ զբաժ փաստերի ստուգու-
թեանը. մի որ և է եղանակի բառերի տեղ պէտք է
հերթով դնել որոշ ձայնաւորներ և երգել, առաջ,

օրինակի համան, ու... յետոյ ա, ապա ի... և համեմատել նրանց թողած տպաւորութիւնը:

Առհասարակ ամեն ոք երբ մի բան է երգում առանց բառերի, հէնց բնազդաբար, առանց տեսական ուսման, միջին ձայներում միշտ դործ է ածում *ա, ա, ա...* կամ *լա, լա, լա*, իսկ վերին աստիճաններում *լէ, լէ, լէ...*

Այստեղից հասկանալի է, որ ամեն մի նուագագէտ ու ձայնարար երգի եղանակն ու նրա ձայնաւորները մի որոշ ներդաշնակութեան մէջ պիտի ջանայ պահել. շատ բարձր ձայները նա պիտի դնէ է կամ ի ձայնաւորների վրայ, միջակները ա և ը-ի վրայ, իսկ ստորին ձայները ու և օ-ի վրայ: Իմ գիտեցած հայերէն երգերից «Հազար երանի քեզ մանուկ» երգի առաջին երկու տողերը այդ կողմից կարելի է օրինակելի համարել. նրա եղանակը և վանկերը (ձայնաւորները) իջնում և բարձրանում են մի զարմանալի հարմոնիայով, որով երգի տպաւորութիւնը կրկնակի զօրանում է: Պատարագի մէջ «Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ» նոյնպէս եղանակի և ձայնաւորների մի հիանալի ներդաշնակութիւն ունի: Սովորական երգերում, սակայն, այս կանոնը պահպանել անհնարին է, դա գործադրւում է առաւելապէս օպերաներում:

Հիմա փորձենք գտնելու բաղաձայն հնչիւնների նուագայնութեան աստիճանը:

Սակայն, հնչիւնների այս բաժանումը, որ իբրեւ աւանգ հին քերականներից մեզ է հասել և սովորական դառել, ներկայ հնչիւնաբանութիւնը չի ընդունում: Որովհետեւ այն հնչիւններից շատերը, որ սո-

վորաբար մենք բաղաձայն ենք համարում, իրանց բնաւորութեամբ աւելի ձայնաւորին են մօտ և շատ անգամ աւելի ձայնաւորի դեր են կատարում, քան բաղաձայնի: Մեր ր հնչիւնը, օրինակ, կրկին, հետաքրքիր և այլ ուրիշ շատ բառերում աւելի ձայնաւոր է, նոյնպէս էլ ոյժ, գոյժ, աշս, աշդ բառերում յ ձայնաւոր է, թէև մենք սովորաբար այդ երկու հնչիւններն էլ բաղաձայնների մէջ ենք դասում: Այդ հնչիւնները մի քանի հատ են. նրանք բռնում են ձայնաւորների և բաղաձայնների միջին տեղը. ուստի և անուանում են կիսաձայն կամ նայ հնչիւններ և հետեալներն են. յ, դ, ռ, ւ, մ:

Այդ հնչիւնների արասասնութիւնը բերանին և լեզուին ախպիտի դիրք է տալիս, որ վերին աստիճանի նպաստաւոր և յարմար պայմաններ է ներկայացնում երգութեւ. նրանց ձայնը փափուկ, ազնիւ ու դուրեկան է: Այդ է պատճառը, որ ախտեղ, ուր երգի բառերը պակասում են կամ բոլորովին չկան, նուազային վարժութիւնների մէջ, օպերական արիաներում և այլն, ձայնաւորները միշտ նայ բաղաձայնների ընկերութեամբ բնագրի տեղն են բռնում ու երգում որպէս, լա, լա, ռա, ռա, բէ, ըէ, նա, նա և այլն:

Երբ մենք դիտելու լինինք ժողովրդական երգերը, կը նկատենք որ նրանք միշտ վերջանում են նայ նայ, լէ լէ, հայ հայ-ներով. մայրը մանկանը քնացնելիս նա նիկ, նա նա ներ օր, օր, օր է երգում, սիրահարը իր վիշտը արտայայտում է իմալ էնիմ, իմալ էնիմ, (ինչպէս անեմ) բացականչութիւններով. աշուղն իր բառերի պակասը լրացնում է

նէյնիմերով. այսինքն ոչ միայն կիրթ ճաշակի տէր նուագագէտը, այլ և հասարակ ժողովուրդը, ռամիկը, բնագղարար, երգելիս՝ երբ նա բառեր չունի, քնտրում է իր լեզուի ամենանուագային տարրերը, ձայնաւորներէց ա, ե, կամ ի, բաղաձայններից յ, կամ յ, և...

Եթէ ուզենք այդ երևոյթը անձնական փորձով ստուգել, ապա պիտի վարուենք վերևը գրած օրինակի համեմատ, օրինակ, եթէ կամենում ենք իմանալ թէ իրօք յ աւելի նուագային է քան յս կամ չ, բաւական է մի որ և է եղանակ երգել առաջ յա, յա, ապա յաա, յաա կամ յա, յա վանկերով՝ իսկոյն համոզուելու, որ առաջինը անհամեմատ դուրեկան և նպաստաւոր է երգելու, իսկ վերջինները թէ դժուար են երգւում և թէ մանաւանդ անդուրեկան են:

Նոյն համեմատութիւններին ու փորձերին ենք ենթարկում նաև միւս բաղաձայնները և զալիս այն եղրակացութեանը, որ տարբեր հնչիւններ բաւականին տարբեր աստիճանի յարմարութիւն ունին երգուելու, մինչև անգամ խանգարում են եղանակի ներդաշնակութեանն իրանց անդուրեկան սուլոցներով, որպիսի են ժ, շ, ց, չ, յ, ժ, ձ, ճ, ջ—անյարմար և մանաւանդ անդուրեկան է երգելու և թէ խօսելու կոկորդային խ. իսկ եթէ ոչ անդուրեկան, գոնէ սաստիկ անյարմար է երգւում նաև Վ-ն:

Այդ աեսակէտից, մի աւելի կոպիտ, աննուագային ու միւսնոյն ժամանակ անդուրեկան հնչիւն, որպիսին է ուսուաց Ⅲ, անկարելի է երևակայել:

Այդ տարբեր բաղաձայնների համեմատութիւնն էր, որոնց պուրկական կամ նուագային լինելն ու

չլինելը շատ դժուար չէր համեմատական փորձով որոշել. աւելի դժուար է և մեծ հմտութիւն է պահանջուում նման բաղաձայնների նուագայնութեան աստիճանը որոշելիս. օրինակ, թ, պ և փ, կամ գ, կ և ֆ, դ, Տ և թ, ճ, ժ, և ց. թէև դա արդէն կարելութիւնից զուրկ է, որովհետև հէնց այդ հնչիւնների ձայնը միշտ հաստատ չէ և յաճախ դժնչուում է Տ կամ թ. (օրինակ գրում ենք վարդ, բայց կարդում վարթ):

Դրանից թ, գ, դ, ճ, ջ, և այլն աւելի յարմար են ստորին աստիճաններում երգուելու, պ, կ, Տ, ժ, ճ, միջին, իսկ փ. ֆ. թ, ց, և այլն բարձր աստիճաններում, որովհետև այդ տառերը հնչելիս նախկին մեթոդով մեր մատը եթէ դնենք կոկորդի վրայ, կը նկատենք, որ առաջին կարգը հնչելիս կատիկը ցածր դիրք է ստանում, միջին կարգը արտասանելիս միջակ, իսկ վերջին կարգը հնչելիս,—բարձր:

Ուրեմն միջին կամ փափուկ անուանեալ բաղաձայնները (պ, ի, կ, և այլն) աւելի պիտանի են նուագայնութեան քան իրանց զօրեղ կամ չոր հարեւանները:

Այս բացատրութիւնից հառկանալի է դառնում, թէ ինչու մի կարգ թլուատներ չեն կարողանում յ, ջ կամ ճ հնչիւնները արտաբերել, որ. իրօք բաւական դժուար է, և նրանց տեղ հնչում են ժ, ց և կամ մի այլ համապատասխան առաւել փափուկ տառ, որով մի քանի թլուատների լեզուն աւելի փափուկ ու դուրեկան է, քան ուղիղ խօսողներինը (ծուր-ջուր, ցամից-չամիչ և այլն):

Մանուկներն է, որ բնական թլուատներ են,

լեզու սովորելիս աստիճանաբար միայն սկսում են մայրենի լեզուի հնչիւնները արտաբերել, միշտ դիւրինից և փափուկից դէպի բարդն ու դժուարը գնալով. մանկան առաջին հնչիւնները մեծ մասամբ բաղկացած են ձայնաւորներից կամ նայերից, ա, ու, իա, այա, ադու, անա, պապա, մամա, դասա և այլն... Մանուկների լեզուն առհասարակ մինչև նրանց 4—5 տարեկան դառնալը ամենաուղաղային տարրերից է բաղկացած: Շատերը, որոնց լեզուի օրգանները կամ համապատասխան ուղեղի կենդրոնները դեռ զարգացած և կազմակերպւած չեն, դեռ շատ ուշ են սովորում մայրենի լեզուի հնչիւնները անարատ հեզել: Ոմանք մինչև իրանց մահը չեն կարողանում մի քանի դժուարութիւններին յաղթել և առ միշտ մնում են թլուտաւ: Այդ տեղից է ահա մանուկների ձգտումը երկար բռնեքը կարճել, դժուարութիւնները կոկել և մայրերի բնագղը՝ մանուկներին հասկանալի դառնալու և լեզուի սովորեցնելը դիւրացնելու համար, խօսել նրանց հետ փափկացրած և կոտրատած լեզուով:—Այստեղից և այն զարմանալի երևոյթը, որ լեզուն մշակողն ու տաշողը մայրն է և ընտանիքը:

Մինչև հիմա մենք ուսումնասիրեցինք լեզուի հրնչիւնները ջուկ-ջուկ, իբրև առանձին մարմիններ, որ իրօք նրանք չեն. այդ հնչիւնները օրգանապէս կապուած են լեզուի բոլոր մնացեալ հնչիւններին և կեանք ունին լոկ նրանց հետ: Հնչիւնների նշանակութիւնը որոշ ու հասկանալի կը լինի լոկ այն ժամանակ, երբ մենք նրանց կը դիտենք իրենց դերի մէջ, ոչ առանձինս առաժ, այլ բառերի և նախադասութիւնների մէջ,

այն է, լեզուի ամբողջ հնչունական կազմը և նրա բնոյթը:

Մի լեզուի վայելչութիւնը նրա բառերի դիւրին արտասանելի լինելն է, իսկ դրա փորձաքարը մանուկներն են. ով առիթ է ունեցել դիտելու նոր լեզուի տուող կամ կարդալ սովորող մանուկներին, նա նկատած կը լինի, որ նրանք դիւրութեամբ են արտասանում, կարդում և միտքը պահում այն բառերը, որոնք բաղկացած են փոխ առ փոխ բաղաձայններով և ձայնաւորներով (Աբարատ վարդապետ, թագաւոր, բայց ոչ սկզբունք, բժշկուհի կամ verdauung)... Նոյն երևոյթը նկատելի է այն հասակաւորների վրայ, որոնք մի որ և է իրենց անժանօթ լեզու են սովորում:

Այստեղից հասկանալի է, որ հնչիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնը, կամ մի որ և է լեզուի բառերի կազմը ահագին նշանակութիւն ունի ոչ միայն նրա նուագայնութեան համար, այլ և մանկավարժական, հասարակական և քաղաքական տեսակէտով: Ֆրանսացի մանուկը աւելի շուտ կը սովորի իր մայրենի լեզուն խօսել և կարդալ, քան գերմանացին. Ֆրանսական լեզուն աւելի շատ հաւանականութիւն ունի միջազգային լեզու մնալու իր հնչիւնական վայելուչ կաղմութեան շնորհիւ, քան գերմաներէնը:

Արտասանութեանը գիւրութիւն տուող էական պայմաններից միւնն է նաև բառերի կարճ և փափուկ լինելը, որ հետեւալ օրինակից կը պարզուի: Եթէ փորձենք մի մանկան կամ մի օտարականի արտասանել տալ հետեւեալ նախադասութիւններն, ապա

ահազին դժուարութիւնների պիտի հանդիպենք, գուցէ և երբէք չաջողուի ուղիղ արտասանել տալը. օր. ծխախոտ ծխողը ծխամորճ է ծխում կամ Общество вспомоществованія нуждающимся учащимся. Դրա պատճառն է. առաջին, բաղաձայնների հարստութիւնը, այն էլ ընկերացած (կուտակուած) (СТВ, ВСП, СТВ). երկրորդ նրանց կոպտութիւնը (III). երրորդ, այդ կարճ պարբերութեան մէջ կոկորդային (խ) և սուրիչ հնչիւնների մեծ առատութիւնը (13 հատ с, ж, III, ы) և չորրորդ, բառերից երկուսի երկարութիւնը: Բառերի երկարութեան դասական օրինակներ գերմաներէնից կարելի է բերել:

Գերմաներէնը, որ ուսներէնի նման հարուստ չէ III և ы (չ) հնչիւններով, ունի մի այլ անյարմարութիւն. նրանում շատ առատ են շ, խ և ց (s, sch, ch,) հնչիւնները, այն էլ մեծ մասամբ ընկերացած, որ լեզուին տալիս են մի անդուրեկան արտայայտութիւն. մանաւանդ նա ուսներէնից աւելի սակաւ է բանեցնում ձայնաւորներ և եղածներն էլ այնպիսի անաջող հիւստուած ունին, որ աւելի դանդաղեցնում են լեզուն մի կողմից և նսեմացնում նուազայնութիւնը միւս կողմից. (Verdauung, Brauerei):

Ձայնաւորների և բաղաձայնների ներդաշնակ հիւստուած ունեցող դասական լեզուն իտալերէնն է, իսկ բառերի թեթևութեամբ և կարճութեամբ Ֆրանսերէնը:

Այս բացատրութիւններից հասկանալի է, որ այն լեզուներն են փափուկ ու դուրեկան, որոնց բառերը սուրող ու կոպիտ հնչիւններ քիչ ունին. և հարուստ են ձայնաւորներով, նայերով: Ընդհակառակը այն լե-

գուններն են պիտանի գործածութեան, որոնց բառերը կարճ և ամփոփ են, կազմուած բաղաձայնների ու ձայնաւորների ներգաշնակ խառնուրդով: Եթէ հիմա նորից համեմատենք գերմաներէնն ու ռուսերէնը ֆրանսերէնի և իտալերէնի հետ, կը տեսնենք, որ բոլոր առաւելութիւնները վերջին լեզուների կողմն են, իսկ պակասութիւնները առաջին:

Սակայն, այդ լեզուներին անծանօթ ընթերցողը թող չը կարծէ թէ իտալականը գերծ է ամեն պակասութիւնից, իսկ գերմանականը կամ ռուսերէնը ամեն առաւելութիւններից: Այդ լեզուներն էլ հարկաւ գուրկ չեն փափուկ ու նուազային տարբերից, միայն լեզուի շէնքը և բառերի հարստութիւնը ամբողջովին առած շատ յետ են մնում ուղիղական լեզուներից: Ռոմանական լեզուների մէջ ամենից նուազայինն ու փափուկը համարուած է իսպաներէնը. մասնագէտներն այն գերադասում են նոյն իսկ իտալերէնից. և սակայն, իսկ հնչիւնը շատ էլ հազուագիւտ չէ այդ ազնիւ լեզուի մէջ, որպէս չ հնչիւնը իտալերէնում, այն էլ շատ անգամ երկու հատ չ միմեանց կողքին: Այն ինչ ֆրանսերէնը որ ոչ իսկ ունի ոչ էլ չ նուազայնութեան կողմից յետ է թէ իսպաներէնից և թէ իտալերէնից: Մի կամ մի քանի հնչիւններն, ուրեմն, եթէ չափաւոր քանակով են երևան գալիս լեզուի մէջ, անկարող են լեզուի ազնւութեանը փասել, որքան և կոպիտ լինին նրանք:

Այլ է մի լեզուի գուրեկանութիւնը, որ արդիւնք է նրա փափկութեան, և այլ նուազայնութիւնը, որովհետև առաջինը մենք նկատում ենք լեզուն խօսելիս և կարգալիս, իսկ երկրորդը երգելիս:

Նուազը կամ եղանակը շատ անգամ արտայայտուած է լեզուի այն յատկութիւնները, որոնք խօսակցութեան մէջ անհրաժեշտ են մնում կամ գոհ են գնում նրա միւս պայմաններին: Դա հասկանալի է, քանի որ խօսակցութեան ու երգի պահանջները շատ անգամ միմեանց դիմադրող հակառակ են: Երգի ժամանակ ձայնի ամբողջ ոյժն ընկնում է ձայնաւորների վրայ, բազաձայնները հնչւում են միայն վայրկենաբար. այգզիսով առաջին գերը պատկանում է ձայնաւորներին. այն ինչ խօսակցութեան ժամանակ ձայնաւորների հետ հաւասար, միմեանց անգամ նրանցից առաւել դեր խաղացողը բազաձայն հնչիւններն են, որոնց թիւը մի քանի անգամ աւելի է ձայնաւորների թուից: Այն ինչ խօսակցութիւնը պահանջում է կարճութիւն, արագութիւն, որին աւելի բազաձայններն են համապատասխան: Այդ պատճառով կենդանի լեզուն միշտ ձգտում է բառերը կարճել, մտքին արագ ու յարմար արտայայտութիւն տալու համար, որ շատ անգամ կատարւում է ի վնաս լեզուի նուազայնութեան: Ուրեմն խօսուն լեզուի և երգեցութեան պահանջները ոչ միայն իցար չեն ծածկում, այլ շատ անգամ լիովին հակադիր են միմեանց: Դա հասկանալի է, քանի որ խօսելու նպատակը բառերի արտաքին տպաւորութեան անուշութիւնն ու գուրեկանութիւնը չէ, այլ միտքը, մինչ երգեցութեան մէջ բառերի արտաքին ձևերով մի հաճելի տպաւորութիւն պատճառելն արդէն նպատակ է դառնում: Մինի նրապատալն է ազդել բանականութեան, միւսինը՝ զգացումի վրայ:

Թիչ լեզուներ կան, որ զարգանալով չմտածին

իրանց նուազայնութեանը և միացնէին կենդանի լեզուի թեթևութիւնը նուազի պահանջի հետ միաժամանակ, որպէս օրինակ Փրահսերէնը, որ զարգացել է ձայնաւորների հետ բազմաթիւ բաղաձայններ կորցնելով, որոնք առանց հնչուելու, իբրեւ մեռած վկաներ անցնալի, դեռ պահպանւում են Փրանսական ուղղագրութեան մէջ, առիթ որոնելով իրանց յաջորդող ձայնաւորների հետ երբեմն երեան գալու։ Այդ ուղղագրութիւնից պարզ հասկանալի է, որ ներկայի Փրահսերէնը, երբ առաջին անգամ գրի էր առնւում, երբէք այսօրուայ փափկութիւնը չունէր, որին նա հասել է իր զարգացման աջող պայմանների շնորհիւ, կորցնելով բառավերջի ողւիշ բաղաձայնները։ Այդ երեոյթը մենք մատմբ նկատում ենք և հայերէն բարբառներում, ուր բաղաձայնները կորստի են մատնւում. մեզնէ, քեզնէ, ձեզնէ, բարբառներում դարձել է՝ մենէ, քենէ, ձենէ... կորցրել ենք զրաբարի զ-ն հայցական հորովում։ Այստեղ լեզուի զարգացումն ու նուազայնութիւնը առաջ են գնացել ձեռք ձեռքի տուած, սակայն առաւել գերիշխող է հակառակ երեւոյթը մեր բարբառներում, ուր շատ անգամ ան դառնում է ը, ւն դառնում է է, եւ դառնում է ե, որ լեզուաբանօրէն մի քայլ առաջ է նշանակում, բայց նուազային տեսակէտից մի նոյնալիսի քայլ ետ։

Փերմաներէնը բազմաթիւ բաղաձայններ փափկացնելով որոշ աստիճանի դուրսեղանութիւն է պարունակում (ն, օն, ծ)։ Նուազային տեսակէտով, սակայն, դա մի կորուստ է, որովհետեւ այդ ձայնաւորները կորցրել են իրանց նուազայնութեան նախնի վսեմութիւնը։

Առողջանութիւնն ու տրոհութիւնն էլ ահագին դեր են կատարում խօսում լեզուի մէջ. նրանք են լեզուին գոյն տուողը. երգեցութեան ժամանակ, սակայն, նրանց դերը հասնում է ոչնչութեան: Շեշտը լեզուին տալիս է ել և էջ ու կենդանութիւն, մանաւանդ նա մի զարդ է յանգաւոր ու չափական ոտանաւորների համար, ուր ձայնի կանոնաւոր ել և էջը ոտանաւորի տպաւորութիւնը զօրացնում է մի աւելորդ հաճոյքով...

Այդ է պատճառը, որ գերմաներէն և ռուսերէն ոտանաւորները աւելի դուրեկան ու հաճելի են քան հայերէն կամ ֆրանսերէն, որովհետեւ առաջին լեզուները շեշտաւոր են, իսկ վերջինները ոչ, չնայելով որ հայերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի նուազային են առաջիններից: Սակայն շեշտը նուազի համար մի ծանր բեռ է, որովհետեւ շեշտաւոր լեզուն պահանջում է որ նուազի և լեզուի շեշտը միասին ընկնեն, որով մասամբ կաշկանդւում է ձայնարարի ազատութիւնը, մինչ մի հայերէն կամ ֆրանսերէն բնագիր ձայնագրելն այդ դժուարութիւնը չունի:

Առողջանութիւնն այն է, որ մի և նոյն բառը կամ նախադասութիւնը տարբեր ազգեր տարբեր կերպով են արտասանում. օրինակ, միայն գերմաներէն խօսելուց կարելի է իմանալ թէ խօսողը հայ, անգլիացի, ռուս կամ լեհ է: Ամեն մի լեզու ունի իր առողջանութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը թողնում է նոյն իսկ այն դէպքում, երբ մարդ մի բոլորովին օտար լեզու է խօսում: Այդ հանգամանքի շնորհիւ է, որ ռուսական հրէաները չնայելով որ մի գերմանական ժարգոն են խօսում և փոքրութիւնից ընտել են

Թէ գերմաներէնին և թէ ռուսերէնին, բայց և այնպէս չեն կարողանում ոչ գերմաներէն կաթգին արտասանել, ոչ էլ ռուսերէն։ Մի լեզուի դուրեկանութեան հարցում, բառերից անկախ, առողջանութիւնն ահագին դեր ունի։ Նա է լեզուի ֆոնը, նա այն ցանցն է, որի վրայ հիւսւում է լեզուի կանուան հնչիւնների և բառերի միջոցով։ Պալի լեզուն, օրինակ, աւելի դուրեկան է իր փափուկ առողջանութեան շնորհիւ։ Վոկերէնը, որ իր նրբութեամբ ֆրանսերէնն է յիշեցնում, պարտական է մասամբ իր նուրբ առողջանութեանը։ Հայերէն շատ բարբառներ կամ գաւառաբարբառներ տարբերւում են միմեանցից ոչ պնդանքերականութեամբ, որքան առողջանութեամբ։ Օրինակ՝ Ախալքալաքի գիւղերի և քաղաքի լեզուները տարբերւում են միմեանցից միայն առողջանութեամբ։ Հայերէն բարբառների առողջանութիւնը, որպէս լեռնային ժողովրդի, առհասարակ կոպիտ է։ Մեր գրական լեզուի առողջանութիւնը դեռ կազմակերպւած չէ, ուստի նրա մասին մի որ և է կարծիք յայտնելը դեռ վաղ է։ Այդ իսկ պատճառով վաղաժամ է պն լեզուի կոչելը։

Կենդանի լեզուի արտաքին գոյնը իսկապէս մարմնանում է առողջանութեան մէջ, որովհետեւ մի լեզուի հնչիւնները, վանկերը և բառերը մարդ ջոկ-ջոկ չի լսում, այլ այդ ամբողջի հիւսուածքը՝ առողջանութեամբ։ Մի անծանօթ լեզու լսելիս մարդ անկարող է իսկոյն նրա բառերը ջոկել, վանկել և հնչել... Ուստի առողջանութիւնը լեզուի արտաքին տպաւորութեան հարցում ահագին դեր ունի, մինչ երգեցութեան մէջ նա համարեա կորցնում է իր նշանակութիւնը։

Մի և նոյն բառի վանկերը երբեմն այն աստիճան իրարից հեռու են ընկնում, կամ տարբեր բառերի հարեան վանկերը երբեմն անքան մօտենում են միմեանց երգեցութեան ժամանակ, ձայնի դադարները՝ կէտ, միջակէտ և վերջակէտ, որոնց շնորհիւ միայն կարելի է լինում բազմաթիւ բառերի փոխադարձ յարաբերութիւնն ու նոցա արտայայտած մտքերը հասկանալ, այն աստիճան անուշադրութեան են մատնւում երգելիս, որ արդէն անկարելի է նոյն իսկ երգի բառերը հասկանալ:

Այդ պատճառով օպերա գնացողը երբեք յոյս չէ կարող դնել, թէ երգեցութիւնը լսելով կարողանայ նրա բովանդակութիւնը բառ առ բառ հասկանալ, մինչ մի դրամատիք ներկայացում տեսնողը այդ հոգսից ազատ է:

Ուստի մի լեզուի առողջանութիւնը, նրա նուագայնութեան տեսակէտով, վերին աստիճանի երկրորդական տեղ է բռնում, և մի արտաքուստ կոպիտ առողջանութիւն ունեցող լեզու կարող է նուագային լինել:

Պարզ է, որ մի լեզուի խօսելը լսելով շատ դժուար է նրա նուագայնութեան մասին մի գրական կարծիք յայտնել, այն ինչ դուրեկան կամ անդուրեկան լինելը դժուար չէ իօկոյն գուշակել, եթէ մարդ մի քիչ զարգացած ականջ ունի: Եւ այսպիսի դէպքերում օտարականի կարծիքը, եթէ ի հարկէ նա բանիմաց է, առաւել նշանակութիւն ունի, որովհետեւ ծանօթ ականջը լեզուի մէջ չի տեսնում ձայների մի խառնաշփոթ կուտակումն այլ մտքերի մի շարք, մինչ

անծանօթը գործ ունի լեզուի թողած արտաքին տր-
պաւորութեան հետ:

Հայերէնի վերաբերեալ երկու հարց կայ պատաս-
խանելու. որքան նա դուրեկան և որքան նուազա-
յին է:

Առաջին հարցին, ստոյգն ասած, իս ինքս գրա-
կան և հաստատ պատասխան չեմ կարող տալ. այն
հասարակ պատճառով, որ նրա առողջանութիւնը դեռ
կազմակերպուած չէ, չնայելով որ բազմաթիւ օտա-
րականներից թեր և դէմ կարծիքներ եմ լսել: Ոմանք
հայերէնը շատ փափուկ ու դուրեկան են գտնում
(իսպաներէնին հմուտ մի պրոֆէսոր), այլ ոմանք
նմանեցնում են իտալերէնին, յունարէնին, ոմանք
գտնում են չոր բաղաձայնների հարստութիւն (ու-
րեմն անդուրեկան):

Հայերէնի անբաղդութեան պատճառն այն է, որ
նա խօսող չունի. գրական լեզուի կենդրոնը մի օտար
քաղաք է. Թիֆլիզում չի կարող զարգանալ և կազ-
մակերպուիլ մի փափուկ ու նուրբ առողջանութիւն,
որովհետեւ այգտեղ տիրող լեզուն վրացերէնն է, մի
վերին աստիճանի կոպիտ ու կոկորդային լեզու և
ռուսերէնը: Այդ երկուսն էլ, իբրեւ աւելի bon-ton-ի
լեզու ճնշում են հայերէնին: Լեզուն մի նուրբ և ազ-
նիւ ծաղկի է նման, որ զարգանալու, իր փաթեթմ
զոյներն և անուշիոտն ունենալու համար կարիք
ունի օդի, արևի և կանոնաւոր անձրևի: Այդ պայման-
ներն են լեզուի համար ընտանիքը, կիներ և ապա լայն
ու մեծ հասարակութիւնը:

Թիֆլիզում հայերէնը ճնշուած և արհամարհուած
է. նա ոչ մայրենի լեզու է, ոչ սալոնի, ոչ էլ մեծ

հասարակութեան: Թիֆլիզի հայ թատրոնն, ուր պիտի զարգանար ու կազմակերպուէր այդ լեզուի առողջանութիւնն ու նրբութիւնները, մի գերեզման է նրա համար ամեն տեսակէտով...

Միակ տեղն ուր խօսւում և երգւում է հայերէնն այդ խօսքի իսկական իմաստով, ազատ որ և է արտաքին ճնշումից, Ալէքսանդրօպօն է, որ մի արևմտեան բարբառ է, այն էլ, կարելի է ասել, ամենակոպիտն և անգուրեկանը բոլոր արևմտեան բարբառներից:

Հրաշալի է հայերէնը Երևանի հայ ընտանիքներում, նոյն իսկ հասարակ ժողովրդի և արհեստաւորի բերանում, տարաբաղդաբար մեր կրթուած կարծեցեալ ընտանիքներն այնտեղ էլ ջանք են թափում օտար լեզուով կապկանալու քան մայրենի բարբառով հայ մնալու...

Այլ է հայերէնի ապաւորութիւնը, հրք նա երգւում է. այդտեղ արդէն կարծիքների տարբերութիւն չկայ և չի կարող լինել, որովհետև երգի ժամանակ առաջ են գալիս հայերէնի բոլոր թագնուած գանձերը, դնելով նրան առաջնակարգ նուագային լեզունների շարքը: Այդ այն հասարակ պատճառով, որ հայերէնը հարուստ է նուագային ձայնաւորներով, ի մասնաւորի ա, է և ի իսկ բաղաձայները ընկերանալու ընդունակութիւն չունին *):

*) Այս գլուխը լոյս էր տեսել «Մուրճ»-ի մէջ 1897 թ. № 6-ում: Շատերն հարց ու փորձ եղան ինքնուրոյն է սա իբրև աշխատութիւն, թէ մի քաղաւածք: Պարտք եմ համարում յայտնելու, որ մինչև 1898 թիւը, գերմաներէն. Ֆրանսերէն և կամ ռուսերէն լեզուով այս բովանդակութեամբ որ և է աշխատութեան չեմ հանդիպած և ստուգօրէն չկար

Լեզուի էսպերաիքայի մէջ մեծ դեր է կատարում մի ազգի բնածին ճաշակը և լեզուն է, որ իբրեւ մաքի ամենօրեայ շտեմարաֆ, արտացոլում է մի ազգի պատկերը ճաշակի կողմից։ Այդ տեսակէտից չկայ մի ազգ, որ մրցել կարենայ ֆրանսացու հետ և չկայ մի ժողովուրդ, որ աւելի լաւ գիտենայ իր լեզուի նրբութիւններն ու փափկութիւնները քան ֆրանսացին։ Լեզուի բնական զարգացումը ձեռք-ձեռքի տուած մարդկային հագու գեղասէր պահանջին, գտել են իրանց լաւագոյն արտայայտութիւնը ֆրանսերէնում, որ յիրաւի արժանի է հիացքի ու զարմանքի և ինչ որ պարզ ու թեթեւ չէ նա ֆրանսերէն չէ։

Մի և նոյն հնդեւրոպական մայր լեզուից գերմանացին, ռուսը, ֆրանսացին, հայն և պարսիկը ստեծել են լեզուներ, որոնք կատարելապէս ցոլապատկերն են այդ ազգերի հոգու, մտածելու և ճաշակի։

մի այդպիսի աշխատութիւն, որովհետեւ բազմիցս դիմած եմ մամնագէտ անձերի և պրոֆէսորների, որոնք միաբերան մերժել են այս բովանդակութեամբ մի որ և է երկի գոյութիւնը յիշեալ երեք լեզուներով։ Թէ այնուհետեւ երձան է եկած, ինչ յայտնի չէ։

ԳԼ. XVII

ԼԵՋՈՒԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Մենք տեսանք այն կանոնները, որոնցով ջոկուժ ու դանագանում ենք լեզուի մէջ լաւը վատից, դուրեկանն անդուրեկանից: Բայց դա մի էտիկան և անհրաժեշտ պայման չէ և ոչ էլ պարտադիր կարող է լինել, եթէ դա մի ժողովրդի արեան ու կրթութեան մէջ մտած չէ, լիովին:

Արդ՝ որպէս զի մի լեզու լաւ լինի, պէտք է նա զործնական լինի, ուրիշ խօսքով կենդանի լինի:

Էկզսւներն ունեն ծնունդ, զարգացում և մահ. որպէս զի մի լեզու երկար ապրի, նա պիտի յարմարուի խօսող մեծամասնութեան պահանջներին: Ի՞նչ է խօսող մեծամասնութեան պահանջը, մաքերն արտայայտել որքան կարեւոր է կարն, որքան կարեւոր է պարզ. ֆիզիքայի օրէնքը, ուժի ու ժամանակը խնայելու մասին լեզուի մէջ արիւղ մեծագոյն օրէնքն է, որովհետեւ լեզուն որպէս մի բնա-ֆիզիոլոգիական երեոյթ, կառավարւում է ճիշտ բնագիտական օրէնքներով:

Գրաբարը մեր նեկայ լեզուների համեմատ ու

Թեամբ համարուում է վերին պատիճանի հարուստ, զարգացած և մտքերը ճիշտ արտայայտելու ընդունակ լեզու, սակայն, ամեն մի լեզուաբան մասնագետ պիտի խոստովանի, որ այսօր շատ բան գրաբարում մենք աւելի գուշակում ենք, քան հասկանում, և այն էլ մի և նոյն նախագասութիւնը զանազան անհատներ այլ կերպ են հասկանում ու մեկնում, որովհետեւ նա մի պարզ և ճիշտ լեզու չէ: Նրա բարդ քերականութիւնը իր բազմաթիւ բացառութիւններով, նրա բազմաթիւ հոլովմունքն ու խոնարհմունքը, նրա բարդ համաձայնութիւնը չէր կարող երկար ժամանակ կենդանի մնալ, ուստի նրա իսկական կեանքը եօթերորդ դարուց այս կողմը չանցաւ: Դրա համար էլ դարերի ընթացքում մեր լեզուն կենդանի շրթունքներում կորցրեց զրաբարի 9 հոլովմունքը հասցնելով նրա թիւը 3-ի, իսկ յոգնակի թուի 4 հոլովմունքը ճացքել է գրեթէ մէկ հոլովման, խոնարհման բարդ և գծուար ըմբռնելի ձևերը պարզեց ամփոփեց հասցնելով միատեսակութեան, կորցրեց նախդիրները, վերացրեց քերականական համաձայնութիւնը անձականի և գոյականի մէջ, այնպէս որ զրաբարի բարդ քերականութեան տեղ մենք ունենք համեմատաբար մի շատ պարզ և դիւրին քերականութիւն: Այդ պարզութեան հետ գուշակաց էր բառերի սղումը, կարճանալը և հնչման թեթեւանալը: Այսպէս՝ յուղի արկանել, հեռզինտէ գարձել է յուզարկել, ուղաբկել, դարկել, դրկել, խուկել: Վաղարշակերտ, Ազարշակերտ, Ալաշակերտ, Ալաշկերտ, ագաղաղ, աքաղաղ, աքլար, աքլօր. մատանի—մանի. փարատել—փարտել, եղանել—լինել—ընել, այլ—էլ,

հայր—հար—հէր. մայր—մար—մէր. եղբայր—ախ-
պար, ապար, ապէր և այլն:

Այս է անհա հիմնական կանոնը ամեն մի լեզուի
զարգացման և առաջադիմութեան, այս է ամեն մի
լեզուի կենդանութեան յատկանիշը և երբ մենք ու-
զում ենք մեր լեզուն կենդանի պահել, յարմարաւոր
դարձնել գրելու և մանաւանդ խօսելու, պէտք է ի
նկատի ունենանք կենդանի լեզուն և կենդանի բար-
բառը, ջանալով միշտ համընթաց մնալ նրան և նրա
մշակած ձևերին ու պահանջներին շարունակ հաղորդա-
կից լինել: Արդ՝ տեսնենք ինչպէս է կոկւում ու մշակ-
ւում լեզուն ռամկի բերանում. դրա համար մենք
պէտք է վերցնենք այնպիսի բառեր, որոնք շատ գոր-
ծածական լինելով, շատ էլ ենթակայ են մաշւելու և
զարգանալու. վերցնենք օրինակ անունները, որոնք շատ
երկար, շատ անգամ էլ հնչիւնների աններդաշնակ
դասաւորութեամբ և՛ անյարմար են և՛ կոպիտ արտա-
սանութեան համար, ուստի

Յովհաննէսը աստիճանաբար մաշուելով դառնում է

Օհաննէս, Օնէս, Օհան, Օնէ, Օնիկ.

Հոփսիմէ, Հօսօմսիմա, Հօսօմ, Հօսօս, Հօրօ, Հօլօս, Հօլօ,
Հօլիկ, Հօլլիկ. Եղիսաբէթ—Սաբէթ—(Զիդի.)

Աւետիք, Աւետիս, Աւէս, Աւէտ, Աւօ

Մկրտիչ, Միկիչ, Մուկուչ, Մըկօ.

Շողակաթ, Շողան, Շողիկ, Կաթօ.

Յարութիւն, Յարօ, Արթէն, Արթին, Արութիկ, Արութ Արօ.

Կարապետ, Կարօ. Առաքել, Առօ. Համայնակ, Համօ.

Մի թուցիկ համեմատական հայեացք այս ձե-
ւերի վրայ՝ բաւական է համոզելու, որ մենք գէպի
ռամիկը և նրա ճաշակը սովորական արհամարհանօք
պիտի չվերաբերւենք, այլ շատ բան նրանից պիտի

սովորենք և նրանից պիտի վեր առնենք նրա խօսածը գրաբար դարձնելու և գրական լեզուն նոր-րացնելու համար, քանի որ յիշեալ ռամիկ ձևերը իտալական փափկութեան հետ ունեն և ֆրանսիական թեթևութիւն, մինչ մի Հռիփսիմէ, մի Մկրտիչ անհար է արտասանել առանց լեզու և կոկորդը բռնաբարելու: Կեչի, Հօլօ և Սաստուր, ամենայն դիւրութիւն ունեն ընդհանրանալու և գործածւելու:

Եթէ մենք ռամիկ լեզուն լաւ գիտենայինք և նրա նրբութիւններն ու առաւելութիւնները զնահատելու ճաշակն ունենայինք, այսօր մեր լեզուն շատ կոպտութիւններից ազատ, շատ էլ նրբութիւնների տէր կ' լինէր. ապացոյցի համար մենք վերցնենք թուերը, որ գործածական են ժողովրդի մէջ. տասնըմէկ, տասներկու, տասներեք և այլն-ի փոխանակ ժողովուրդն ասում է.

տաւ թիկ (11), տաւ երկու (12), տաւ երեք (13), տաւ չորս, տաւ հինգ, տաւ վեց, տաւ եօթ, տաւ ութ, տաւ իննր, տա (20), տա մէկ, տա երկու, տա երեք, տա չորս, տա հինգ և այլն. էս (30), էս մէկ, էս երկու, էս երեք և այլն. քառ (40), քառ մէկ, քառ երկու, քառ երեք և այլն մինչև յիսուն:

Գրականը. Տասնից մինչև յիսուն ունի 436 հնչիւն, իւրաքանչիւր վանկին զարիւս է մօտ 3 հնչիւն. ընդամենը—154 վանկ: Ես արտասանում եմ 20 վայրկեանում. մի բառում երեք անգամ. մի ժամում 180 անգամ: Ժողովրդականն ունի 223 հնչիւն, բաղկացած 104 վանկերից, ամեն մի վանկը $2\frac{1}{2}$ հնչիւն: Ես արտասանում եմ այս բոլորը 13 վայրկեանում. մի բառում $4\frac{1}{2}$ անգամ, մի ժամում 290 անգամ:

Տարբերութիւնը կարելի է հսկայական անուանել և առաւելութիւնը ամեն տեսակէտով բարբառի

կողմն է. նա կարճ է, գրեկու, կարդալու, արտասանելու, արագ հաշուելու, շաբելու կամ ապելու համար: Առևարական մեծ հաշիւներէի, զինւորական և մարզական վարժութիւններէի ժամանակ բարբառի կարճութիւնը անգնահատելի առաւելութիւններ ունի: Մենք պիտել ենք Ռուսաց, Գերմանացոց և Ֆրանսիացոց զինւորական վարժութիւնները, որքան զժուար ու անհասկանալի են առաջին երկուսինը (նոյնքան) նոյնքան դիւրին և հասկանալի է վերջինը. մինչև двадцатьодинъ, ein und zwanzig կամ քսան և մէկ ասելը. երեք անգամ կարելի է սա մէկ կամ vingt ԳՈ—ասել:

Այդ թեթեւութիւնն ու կարճութիւնն անգնահատելի է մանաւանդ մանկավարժական տեսակէտից: Գրական թւերով մի ժամում կարելի է մօտաւորապէս 180 վարժութիւն անել. բարբառով 290. վեց ամսուայ ընթացքում օրական հաշուելով մի ժամ, առաջինը կունենայ 32,400 վարժութիւն, երկրորդը 52,200. այսինքն, հաւասար պայմաններում գաւառականի արդիւնքը երկու անգամ աւելի է գրականից:

Մի ուրիշ փայլուն օրինակ ռամիկ մանուկների գերազանցութեան՝ կարող է տալ հետեւեալ փոքրիկ ռտանաւորը, որ երգում են գիւղական մանուկները անձրեւի դիմաց:

«Թճն արա, Թաթաւ արա.

«Գարին, հացը բժլ արա:

«Մայրենի լեզուի» հեղինակ Տէր-Ղևոնդեանը կամենալով վարպետել և ազնւացնել մանկան այդ չքնաղ ոտանաւորը, փոխել է հետեւեալ կերպով.

«Անձրե, անձրե ցած արի.

«Բացուր ցորեն ու գարի:

Ներքին, մտքի կողմից կարելի է ասել նրանք երկուսն էլ մի և նոյն պարունակութիւնն ունեն. ուրեմն խնդրին պիտի նայենք միայն արտաքին, ձևի կողմից. եթէ գծերով ներկայացնելու լինինք, ձայնաւորը օ, իսկ բաղաձայնը—, ապա մանկան ոտանաւորը կըստանայ հետեւեալ կերպարանքը.

—o—o—o—o—o—o—o=7+7=14 եօթը ձայնաւոր եօթը բաղաձայն.

—o—o—o—o—o—o—o—o=7+7=14 դարձեալ եօթը ձայնաւոր եօթը բաղաձայն.

Տէր-Ղևոնդեանի ոտանաւորների հետեւեալ պատկերը.

011101011101101010=7+11=18 եօթը, ձայնաւոր, 11 բաղաձայն.

101101101011010=6+9=15 վեց ձայնաւոր 9 բաղաձայն.

Ձայնաւորների ու բաղաձայնների մի առաւել կատարեալ հիւսուածք, վանկերի մի աւելի թեթև ու նուազային արտայայտութիւն անկարելի է երևակայել քան այդ մանկան ոտանաւորը. կարծես մի հմուտ վարպետի ձեռով շարած մարգարիտներ լինեն դրանք. փոխ առ փոխ 7 ձայնաւոր եօթը բաղաձայն, երկրորդ տողն էլ յար և նման առաջինին:

Որքան կոպիտ, անաջող աններդաշնակ է ընդհակառակը, Տէր-Ղևոնդեանի վարպետածը. կարած է ձայնաւորների և բաղաձայնների ներդաշնակութիւնը. խառն են և կուտակ, 7-ի հետ 11. կորած է վանկերի

Թեթևութիւնը, 7-վանկին 18 հնչիւն իսկ երկրորդ տողում 15 հնչիւն, կորած են տողերի փոխադարձ համաչափութիւնը, կորած է ամեն բան: Այլ և, առաջին ոտանաւորի մէջ միայն մի ծանր հնչիւն կայ. ց. իսկ Տէր-Ղևոնդեանի ոտանաւորն ունի այնպիսի 7 հատ. 2 ձ, 3 ց, մի ժ մի ս: Միայն այդ հնչիւնների քանակը այդպիսի կարճ տողերում բաւական է ամբողջովին ոչնչացնելու լեզուի էստետիք ազդեցութիւնը: Առաջին ոտանաւորն ունի 10 ա, 2 օ, 1 ը, 1 ի. վերին աստիճանի նւագային, երկրորդը 5 ա, 3 ե, 2 ի, 2 ու, 1 ո (օ) նոյնպէս անաջողառաջինի կազմութիւնն այնպէս է, որ առանց դժւարութեան կարելի է սովորեցնել 3—5 տարեկան մանուկներին այն ինչ երկրորդը ուղիղ արտասանել անկարող են շատ անգամ 7—10 տարեկան մանուկները.

...Բոլոր ազգերի մէջ կրթուած դասակարգը ամեն բանով, մանաւանդ ճաշակով բարձր է կանգնած անկիրթ ժողովրդից. այս և ապագայ օրինակներով պիտի տեսնենք, որ մենք ընդհակառակը, մի քանի աստիճան ցած ենք կանգնած ռամիկ ժողովրդից:

Շատ պարզ և տարրական են մեր լեզուի մէջ տիրող օրէնքները, որոնցով ամեն ոք պիտի առաջնորդուի խօսելիս կամ դրելիս: Նախ լեզուի վարդաքման ընդհանուր օրէնքը, որ պահանջում է ինչպէս քերականական ձևերի այնպէս և առանձին բառերի կառնութիւն, պարզութիւն. երկրորդ՝ լեզուի էստետիքան, որ պահանջում է նրբութիւն և դուրեկանութիւն, երրորդ՝ շեշտը, ինչպէս յետոյ կը տես-

նենք, որ պահանջում է միջին վանկերի կորուստը։ Այս երեքը միասին գործագրուելիս առաջ են բերում լեզուի մէջ փոփոխութիւն գէպի լաւը, որ կոչւում է էւօլիւցիա։

Այս տեսակէտով երբ նայում ենք մեր հոլովում-ներին, անմիջապէս հասկանալի է դառնում թէ նը-քանցից որը կանոնաւոր և պիտանի է, որն անկանոն և անպէտք։

Աղջկերք,	Աղջիկներ,
Աղջկերանց,	Աղջիկների,
Աղջկերանցից,	Աղջիկներից,
Աղջկերանցով,	Աղջիկներով,

ձիաներ,	ձիաներ,	ձիեր,
ձիաների,	ձիանոնց,	ձիերի,
ձիաներից,	ձիանոնց,	ձիերից,
ձիաներով,	ձիանոնցից,	ձիերով,

որդիք,	որդ(կերանք),	որդիներ,
որդաց,	որդկերանց,	որդիների,
որդոցից,	որդկերանցից,	որդիներից,
որդոցով,	որդկերանցով,	որդիներով,

մարդկերք,	մարդիկ,
մարդկերանց,	մարդկանց,
մարդկերանցից,	մարդկանցից,
մարդկերանցով,	մարդկանցով,

տղայք,	տղերք,	տղաներ,

տղայոց,	տղերանց,	տղաների,
տղաներից,	տղերանցից,	տղաներից,
տղաներով,	տղերանցով,	տղաներով,

ժամանակ *),	ժամանակ,	օր—օրի
ժամանակուայ,	ժամանակի,	օրուայ—օրի
ժամանակուանից,	ժամանակից,	օրուանից—օրից
ժամանակով,	ժամանակով,	օրով—օրով

Այս հոլովումից պարզ երևում է, որ կանոնը խանգարողն ու անկանոնութիւն առաջացնողը անմասնիկն է, որի ծագման պատճառները բացատրեցինք վերևը: Դա երբեմն կրճատուելով դառնում է Ա. (ան=ըն=ն) և կրկնւում է գոյականների, դերանունների ու բայերի մէջ:

Յադաւոր բայերի մէջն էլ երևան է գալիս այդ մասնիկը, երբեմն կորչելու պատրուակով.

Օրինակ.

ուրախ-ան-ալ, ուրախ-ան-ում-եմ, ուրախ-ացայ,
մոռ-ան-ալ, մոռ-ան-ում-եմ, մոռ-ացայ,
(տես-ան-ել), տես-ն-ել, տես-ն-ում-եմ, տես-այ,
(մտ-ան-ել), մտ-ն-ել, մտ-ն-ում-եմ, մտայ, և այլն...

Գոյականների մէջ այդ յօգը զրեթէ ամեն տեղ կարելի է կրճատել: Իսկ բայերի և դերանունների մէջ անկարելի է:

*) Այսպէս և ժամանակ ցոյց տուող բառերից մեծ մասը օր, ամիս, տարի, շաբաթ և այլն:

ԳԼ. XVIII

ՕՒՒ ՆՈՍՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Վերևի համեմատութիւններից մենք տեսանք, որ արեւմտեան բարբառներն իբրեւ հոլովակիրը գերադասել են. ու. մինչ արեւելեանները—ի:

Երբ պայմանները միատեսակ են, այդ երկոյթը զառնում է մի անխախտելի օրէնք, որ քաջառօթիւն չունի. այսպէս յոգնակի թիւը երկու բարբառներումն էլ ունենալով միատեսակ յոգնակիրը եւ կամ ներսեռականը իր հետևորդ հոլովների հետ առանց բացառութեան առաջինումն վերջանում է ու երկրորդում ի:

Այս հանգամանքը չենք կարող վերագրել շիշտին, որովհետեւ «եր-ներ», ինչպէս ասացինք, արեւելեանում միակ վերջաւորութիւնն է, որ շեշտ է առնում. այդ պատճառով էլ փոխառած համարեցինք արեւմտեան բարբառներից, ուրեմն և աւելի մանուկ: Դրա ընդհանրանալն ու դրաբարի Բ-ի տեղը ըռնելը հազիւ մի հազար տարուայ գործ լինի: Այդ հազար տարին ուրեմն բաւական էր, մի և նոյն ծագումն ունեցող և մի և նոյն պայմաններում ապրող մի լեզուի

մէջ մի խտրոց առաջացնելու, որ անխախտ օրէնքի նշանակութիւնն դնի: Բայերի մէջ - ևս նկատելի է նոյն երևոյթը: Տեսանք, որ կրաւորական բայը Արեւ-մտնանում վերջանում է.

այ, ար, աւ, անք, աք, ան, (տանջուեցայ)
Արեւելեան՝ ի, իր, — ինք, իք, ին, (տանջուեցի)
Անցողական՝

ցուցի, ցուցիր, ցուց, ցուցինք, ցուցիք, ցուցին.
ցրեցի, ցրեցիր, ցրեց, ցրեցինք, ցրեցիք, ցրեցին.
Ուրեմն՝ Արեւմտեան. ա, ու.

Արեւելեան. ե, ի:

Այս երկու գէպքումն էլ իշխողը նոյն օրէնքն է. այն տարբերութեամբ, որ անհնարին էր արեւմտեանում ա-ի ու դառնալը, իսկ արեւելեանն իր օրէնքին հնադանդելու համար կատարել է ուղղակի թռիչք, ձեւափոխելով բայի խոնարհման կազմը:

Այս օրէնքը վերջին ծայր միատեսակութեան է հասցրել Ղարաբաղի բարբառը: Այնտեղ բայերի կատարեալը ճանաչում է միայն ի, կերի (կերայ), տեսի (տեսայ), առի (առայ), ուրախացի (ուրախացայ), իմացի (իմացայ) և այլն:

Բառերի մէջ ևս պարզ երևում է այս օրէնքի ազդեցութիւնը, ուր արեւելեան բարբառների մէջ նկատելի է գրեթէ մի հարկադրական ջանք ձգտելու դէպի ի. արեւմտեան բարբառների կողմից գրեթէ նոյնը հասնելու դէպի ու:

ԴՐԱՐԱՐ. արեւմտեան արեւելեան

քոյր	քուր	քիր
լոյս	լուս	լիս
զրոյց	զրուց	զրից

պտոյտ	պտռտ	պտիտ
թոյլ	թռլ	թիլ
արիւն	արռն	արին
ալիւր	ալռր	ալիր
հարիւր	հարռր	հարիր
ծիւն	ծռն	ծին

Այսպէս նաեւ գրաբար տեսանելոյս. արեւմտեան տեսանելուս, արեւելեան տեսանելիս և ապա անալոգիայով խմելիս, ասելիս, գրելիս, դալիս, լալիս, տալիս և այլն: Այս երևոյթը կարելի էր վերագրել շեշտին, եթէ միավանկ բառերը չլինէին, որոնք միատեսակ շեշտով հասել են լիովին տարբեր հետեւանքների:

Այս ամենը եթէ ամփոփենք մի կարճ օրէնքի մէջ, մեր արեւմտեան լեզուն կարող ենք անուանել ու-ի լեզու, իսկ արեւելեանն ի-ի լեզու:

Ի՞նչն էր այս տարբերութեան պատճառը, ի՞նչու մինն առաւելութիւն ստացաւ և ընդհանուր տիրապետութեան հասաւ հարաւ-արեւմուտքում, միւսըն ընդհակառակը, գերիշխեց հիւսիս-արեւելեան նահանգներում: Մենք տեսանք այդ հնչիւնների բնոյթը վերևում. նրանցից ու, յարմար է երգուելու յօդով ձայներում, իսկ ի, ընդհակառակը ամենավերին ձայներում:

Այս հանգամանքը գուցէ լոյս փռէր մեր որոնած հարցի վրայ:

Յիրաւի, խօսելն այլ բան չէ, եթէ ոչ երգել, միայն աւելի արագ—ըէչիտատիւ: Ռամիկը խօսելիս միշտ ձգում է բառերը, երգում է:

Ուրեմն եթէ մեր այս լեզուներին նայենք եր-

գելու տեսակէտից, արեւելեան բարբառներն յայտնի ձգտումն են ունեցել բարձր խօսուելու (կամ երգուելու) իսկ արեւմտեաններն՝ ընդհակառակը, գերագասել են միջին, և մանաւանդ ստորին ձայները:

Այս հարցը պարզելուց իսկոյն առաջ է գալիս միւս աւելի կարեւոր հարցը:

Ի՞նչից է առաջ եկել այդ վարմանալի ձրգտումը, ի՞նչ կարիք ունէր մէկը բարձր խօսելու միւսը ցածր, մինչդեռ հին լեզուն բռնած էր այդ երկուսի միջին տեղը:

Սովորաբար բարձր են խօսում կոպիտ և անտաշ մարդիկ, բայց չեմ կարծում թէ Մշու և Արարատեան դաշտի փիղացիք կրթութեամբ միմեանցից մեծապէս տարբերուէին:

Չան այլ պատճառներ բարձր խօսելու: Բարձր են խօսում սովորաբար լեռնաբնակները:

Իրաւ, բաւական է մի թուղցիկ հայեացք Հայաստանի քարտէզի վրայ, համոզուելու համար, որ Արեւելեան Հայաստանն անհամեմատ բարձր է արեւմտեանից կամ հարաւայինից: Մեր երկրի դիրքն է ուրեմն, որ մեզ շարունակ ստիպել է բարձր խօսելու, դրա հետ միասին և համապատասխան ձայնաւոր ընտրելու:

Նոյն այդ դիրքն է պատճառը, որ մեր նախավերջին շեշտը երկու անգամ ծանր ու ստուար է մանաւանդ Հօռի և Ղարաբաղ վերջավանկ շեշտից:

Շատ է զբաղեցրել մեզ այն հարցը, թէ ի՞նչու լեռներում մարդիկ բարձր են խօսում, որովհետեւ դա յայտնապէս փնտաւար ու փտանգաւոր է նրանց թոքերի և կոկորդի համար. և դրա բացատրութիւնն

էլ գտել ենք մի ֆիզիքական պարզ ու հասարակ պատճառի մէջ:

«Յայտնի է, որ շեններում օդը նոսր է, իսկ նոսր մարմինների մէջ ձայնն ասելի դժուարութեամբ է տարածուում քան խիս մարմինների. ուստի նոսր օդի մէջ մնացեալ հաւասար պայմաններում, մարդ շնելի լինելու համար ստիպուած է աւելի քարճր խօսելու եւ որքան լեռք քարճր է, այնքան էլ խօսակցութիւնը քարճր պիտի լինի *):

Այս օրէնքը գտնելուց յետոյ միայն հայելու նման պարզուում են մի շարք երևոյթներ մեր լեզուի մէջ առհասարակ և արևելեան բարբառներում ի մասնաւորի:

Լեռան ազդեցութիւնը միայն ձայնաւորների վրայ չէր, որ պիտի երևան գար, այլ և բաղաձայների, որոնցից հարկու կոպիտն ու ստուարը պիտի առաւելութիւն ստանար, դիւրին լսուելու պատճառով:

Այսպէս բացառական հոլովի է կամ էն վերջաւորութիւնը, քանի որ շեշտն էլ իրանից մի վանկ առաջ է, բաւական թոյլ էր կենդանի գործածութեան համար և Արարատեան բարբառն մի բաւական խոշոր թռիչքով՝ այն փոխեց, վերցնելով՝ գրաբար յոգնակի բացառականի ից վերջաւորութիւնը: Թէպէտ դա արևելեան բարբառներից, յատուկ է միայն Արարատեանին, բայց դիւրութեամբ մտաւ գրականութեան մէջ և ներկայում մեծամեծ նուաճումներ է անում: Ի. Պատկանեանի հեղինակութիւնն ու ջանքը,

*) Այս մասին մենք առաջին անգամ գրեցինք «Մ ուրճ» 1897 թ. «Հայերէնի նուագայնութիւնը» յօդուածում:

պատուաստելու մեր լեզուին արևմտեան գեղանի ու փափուկ է-ն վերջոյթը բացառական հոլովի, ունայն անցաւ, որովհետեւ երկրի դիրքն ու կլիմայական պայ-մանները նպաստաւոր չէին նրա առաջարկին:

Թէ ստոյգ, լեռն է պատճառը այս երևոյթի, երևում է այն հանգամանքից որ մենք տեսանք վե-րեր, Արարատեան բարձրաւում ի-ն այն աստիճանի տիրապետութեան չի հասել, որքան Ղարաբաղ (Սիւ-նիք) որ մեր ամենաբարձր լեռնագագաւուն է և հայերն էլ այնտեղ բնակուած են ամենաբարձր վայրերում դաշտերն ու ձորերը թողնելով թուրքերին:

Բայերի մէջ Արարատեան բարձրաւում չի հասել իր բնական օրէնքի ծայրին, որովհետեւ նախ նա դիր-քով այնքան բարձր չէ և երկրորդ՝ շարունակ շփման մէջ է եղել արևմտեան բարձրաւումների հետ (Շիրակ և Էջմիածին): Ղարաբաղը գիրքով բարձր, արևմտեան ազդեցութիւնից ազատ, հասել է այն կատարելու-թեան, որ պահանջում էր իր երկրի դիրքը, (իմացի, կերի, ուրախացի ստացի,) (առաջին դէմք): Գրաբար մի շարք բայեր (էաւ, եբեր, ետ) ձևափոխուելով, արևմտեան լեզուում վերցրին հին ընտիր ու փափուկ մի վերջաւորութիւն. աւ, առաւ, տուաւ, բերաւ... Այնինչ արևելեան բարձրաւում վերառաւ եց, տուեց, բերեց, առեց, Բաֆֆին գործ է ածում մինչև ան-գամ առեց: Ուրիշ բացատրութիւն չունենք այս երևոյթի համար էլ բացի օգի նօսրութիւնը, որ բարձր ձայնաւորի հետ առաջ քաշեց կոպիտ ու հաս-տատուն մի բազաձայն ց:

Նոյն այդ օրէնքն է անկասկած պատճառը, որ մեր նոյն իսկ լաւագոյն գրողները չեն կարողանում

ձեռք վեր առնել այն-ց-ից, որ քերականօրէն սխալ, հնչմամբ կոպիտ, և մի աւելորդ բեռ է մեր ազգանունների վերջին, արեւմտեանում բոլորովին անծանօթ. Աղայեանց, Պօռեանց, Մարկոսեանց, Թորոսեանց և այլն:

Դեւրբիւկը հայերէն լեզուի բազմաթիւ շշոյ բաղաձայնները վերադրում է Կովկասեան լեռնականների հարեանութեանը. զա մասամբ միայն կարելի է ճիշտ համարել, որովհետեւ հէնց այդ լեռնականների լեզուն իսկ կոշտ ու կոպիտ հնչիւններով արդիւնք է նրանց բնական լեռների. միջավայրն է այդ, օդի նօսրութիւնը յատկապէս, որ առաջ է քաշում զօրեղ ու կոպիտ հնչիւններ լեզուի մէջ: Այսպէս, Մշու դաշտում հ-ն երբեք իս, չի՛ դառնում. այն ինչ մի քիչ նրանից բարձր, Վանայ լճի շրջակայքն ու Գորգուաց լեռների կողմերը այդ փափուկ կոկորդային հնչիւնը խտանում ստուարանում է դառնալով իս, հայր, հաց, հայ հոր հետ և նմանօրինակ բառերում հնչելով խէր, խաց, խայ, խոր, խետ և այլն:

ԳԼ. XIX

ՇԵՇՏԻ ԵՒ ԱՃՄԱՆ ՕՐԷՆՔ

Տեսանք, որ գրաբարն իր շեշտի շնորհիւ տեղ-տեղ հասաւ այն հետեանքներին, ինչ որ արեւմտահայ—բարբառները՝

Արեւելեան շեշտը սակայն, այլ արդիւնք տուաւ.

Իրաբար	Արեւմտեան	Արեւելեան *)
Թագաւոր,	Թագւոր,	Թրգաւոր.
հաւատալ,	հաւտալ,	հըւատալ.
վարժապետ,	վաժպետ,	վըրժապետ.
քաղաքացի,	քաղքըցի,	քըղաքացի.

Պալլզ է, որ արեւմտեան հայերը լաւ են հնչել-մէկ առաջին, մէկ էլ մանաւանդ վերջին վանկը՝ «Թոյլ են հնչել միջինը, որ ժամանակի ընթացքում կորել է։ Այն ինչ արեւելահայը սղել է առաջին վանկը և լաւ է պահել վերջին երկուսը, որոնցից մինը շեշտ-

*) Օրինակները վերցնում ենք Դարաբաղի բարբառից, որովհետեւ արեւելեան բարբառների օրէնքները նրանում աւելի շեշտուած, ծայրայեղ միատեսակութեան են հասած։

ւում է, և գուցէ դրա ազդեցութեան տակ կորստից ապահովում և իր հարեան վանկը:

Շեշտի տարբերութիւնն ուրեմն ի բնէ ծնեցրել և առաջ է տարել լեզուի զարգացման այլ ընթացք:

Օդի նոսրութիւնից յետոյ, սա մեր բարբառների տարբերութեան կարևորագոյն երևոյթն է և ինձ թւում է, այս երկու տարրերի ազդեցութեան արդիւնքն են մեր արեւելեան և արևմտեան բարբառների հիմնական այլազանութիւնները: Օրինակ յատուկ անուններից ամենասովորականներն էլ ցոյց են տալիս նոյն հիմնական տարբերութիւնները իբանց բնորոշ սղոմներով և ձայնաւորներով:

Դրաբար	Արեւմտեան	Ղարաբաղ
Համբարձում,	Համբօ,	Բարձի, Համբի,
Յարութիւն,	Արթին, Արօ,	Թիւնի,
Հոփաիմէ,	Հօօօմ, Հօլօ,	Հոլուի,
Աւետիս,	Աւէտ, Աւէս, Աւօ,	Աւիս, Վիտիս,
Մկրտիչ,	Մուկուչ,	Կիչի,
Աստուածատուր,	Ասատուր,	Ծատուր.

Այդ կրճատումն ու ամփոփումը շատ բնորոշ ու պարզ է երևում մանաւանդ յատուկ անունների ընտանեկան ձևերից, ուր օդի նոսրութեան և շեշտի օրէնքները ձեռք ձեռքի տուած ապացուցանում են այս բարբառների հիմնական տարբերութեան պատճառները. մէկը ընտրում է ստորին ձայնաւոր (օ) բառի առաջին և վերջին վանկերի հետ, միւսը, վերջնում է վերջին երկու վանկերը, իր բնորոշ ի ձայնաւորի հետ:

Այս օրէնքը կարևոր է մեր լեզուն սրբազրելու համար, որ պիտի լինի համաձայն նրա շեշտի պահանջներին, «բառերը ամփոփել ու սղել միջին-թոյլ-վանկերում»: Ներքիւ մենք բաղմամբիւ օրինակներով պիտի տեսնենք, որ մեր լեզուն խառնել է արևելեան և արևմտեան շեշտի այս հիմնական տարբերութիւնը, որից և առաջանում է ամենամեծ խառնակութիւնը:

Լեզուների մէջ կրճատման, սղման և ամփոփման երևոյթը որքան պարզ ու հասկանալի, նոյնքան տարօրինակ է նրա հակադիր աճման երևոյթը, որ ցարգ մնացել է անբացատրելի: Այսպէս՝ առնել, արևմտեան շեշտի տակ ամփոփուելով պիտի տար առնել: Իրա զարգացման բոլոր աստիճանները բարեբաղդաբար հասել են մեզ հետեւեալ ձևով. այրնել, այնել, առնել, էնել, ընել. կատարեալ. առաւի, աւի, էրի, ըրի, արևմտեանում: Իսկ արևելեանը կրճատման հետ ցոյց է տալիս և աճման տարօրինակ երևոյթը, աւելացնելով մի ամբողջ վանկ. եց. օր. ար-եց-ի: Սակայն դա դիւրութեամբ բացատրւում է երկու հիմնական պատճառներով. մէկ որ «արի—կարող էր հասկացուիլ «ել»-ի մտքով կոչական. երկրորդ՝ նախադերձին վանկը, որ պիտի շեշտուէր ու բարձր հնչուէր, այդտեղ թոյլ է. ուստի հարկաւոր էր մի վանկ, որ ունենար մի բարձր հնչուող ձայնաւոր ե, և մի պարզ հնչուող բաղաձայն ց. և ահա դուքս է գալիս պարզ ու որոշ.

ար-եց-ի	ար-եց-ինք
ար-եց-իր	ար-եց-իք
ար-եց	ար-եց-ին

Այդ մանաւանդ անհրաժեշտ էր այն բայերում,

որոնք սաստիկ գործածական և առօրեայ, ոչ մի յարմարութիւն չունէին շեշտը տեղաւորելու օր.

տըւի, դըրի, տըւիը, դըրիը,
տըւինք, դըրինք, տըւիք, դըրին,

ը-ն ոչ մի անգամ շեշտ չի առնում, վերջին վանկն ըստ կանոնի անշեշտ է. ուր տեղաւորել հապա շեշտը. կամայ-ականայ հարկաւոր էր ստեղծել մի նախավերջին վանկ, որ շեշտուի և ահա դառնում է.

տը-ն'ց-ի, տը-ն'ց-իը, տը-ն'ց
դը-ն'ց-ի, դըր-ն'ց-իը, դըր-ն'ց,
բեր-ն'ց-ի, բեր-ն'ց-իը, բեր-ն'ց,

Այսպէս նաև բոլոր անցողական բայերը.

վերցըրն'ցի, վերցըրն'ցիը, վերցըրն'ց,
հարցըրն'ցի, հարցըրն'ցիը, հարցըրն'ց,
վերջացըրն'ցի, վերջացըրն'ցիը, վերջացըրն'ց, ևն:

Այստեղ շեշտը և օղի նոսրութեան օրէնքը զուգընթացաբար են ազդել, առաջ բերելով լեզուի մէջ աճման երևոյթ: Որքան դա բնական և անհրաժեշտ է բարբառում, համապատասխան շեշտի հետ, նոյնքան սխալ և անտեղի զրական լեզուում, որովհետև հակառակ է նրա շեշտին և հնչմանը, յիշուի. արևմտեան բարբառներն մի այգալիսի աճումն չեն ճանաչում:

Անցողական բայերի մէջ ուշադրութեան արժանին այն է, որ նրանք բարդ բայեր են. վերցընել—վերց-անել, վեր-առնել. իմացընել—իմաց-անել. անցկացընել—անցկաց-անել. այստեղից իմաց եմ-աննում, անց եմ կաց-աննում. իմաց-արի—իմացըրի, անցկաց-

արի—անցկացըրի. եթէ մենք սխալ ենք համարում
արեցի, արեցիր և այլն ևս առաւել այդ անտեղի սխալ
է ըսողութեան մէջ, ուր միշտ պահանջուում է ձևերի
ամփոփումն և կարճութիւն:

Փոխանակ իմացընել, անցկացընել, վերցընել,
գերադասելի է գործածել, իմաց-անել, վեր-առնել,
անցկաց-անել, տարրալուծուած, որ աւելի թեթև ու
շարժուն է:

Քանի որ մեր շեշտը արեւմտեանն է, խոնարհման
այս ձևերն էլ արեւմտեան պիտի լինին:

Ուրեմն.

տուի	տուինք,	թողի	թողինք,
տուիր	տուիք,	թողիր	թողիք,
տուաւ	տուին,	թողաւ	թողին,
արի	արինք,	ասի	ասինք,
արիր	արիք,	ասիր	ասիք,
արաւ	արին,	ասաւ	ասին.

Եւս առաւել երբ այդ բայերը գործ են ածուում
բարդուելով—իբրև օժանդակ թող-տուի, բաց-արի,
քաշ-տուի, ցած-դըրի, վէր-բերի, վեր-առայ, բաց-
թողի, ցած-դըրի:

Մի և նոյն աճումը տեսնում ենք և հոլովման
մէջ. ես, իմ, ինձ, մենք, մեր, մեզ, բացառականն ու
գործիականը կանոնաւոր ընթացքով պիտի լինէին.

ինձ-ից,	մեզ-ից,	բեզ-ից,	ձեզ-ից,
ինձ-ով,	մեզ-ով,	բեզ-ով,	ձեզ-ով:

Շեշտի ազդեցութեան տակ, սակայն մէջ է ընկ-
նում մի ան աւելադիր մասնիկ և դառնում է.

մեզ-ան-ից,	ձեզ-ան-ից,
մեզ-ան-ով,	ձեզ-ան-ով,
նրանց-ան-ից,	նրանց-ան-ով,
ինձ-ան-ից	ինձ-ան-ով,

Կարող են առարկել, որ այս վերջին աճումը նկատելի է և արևմտեան բարբառներում, և մենք կը պատասխանենք: որ դա առաջ է եկել արևելեան բարբառների ազդեցութեան տակ: Նոր-Բայազէտն այսօր արևելեան և արևմտեան բարբառների խառնակ գործածութեան կենդանի վկան է, նոյնը, թէպէտ աւելի փոքր չափերով նկատելի է Շիրակում:

Արևելեանի շեշտը մի կողմից աւերում է բառը, միւս կողմից ուեւացնում է ամբողջ վանկեր, երբորդ կողմից դանդաղեցնում է լեզուի զարգացումը. որովհետև իբրև նախավանկի շեշտ, նա իրանից յետոյ միշտ ենթադրում է մի վերջնութեւ վանկ. ի բնէ ուրեմն նա բացասում է կարճ ու միավանկ բառերը: Այդ մենք տեսանք խոնարհումների և հոլովումների մէջ, ահա մի այլ օրինակ, ուր յայտնապէս երևում է զարգացման գանդաղումը:

Այսպէս՝ գրաբարի վերջին թոյլ վանկը—ըն. սառըն, գառըն, դառըն, եզըն, ձուկըն, մուկն և այլն, իսպառ կորաւ արևմտեան բարբառներում, մինչ արևելեան բարբառներն ստիպուած էին այդ վանկի կէսը պահելու, շեշտի օրէնքը պահպանած լինելու համար. սառը, գառը, դառը, եզը, ձուկը, մուկը և այլն:

Այնպէս որ առանց խղճի խայթ գգալու արևելեան հայն ասում է մի գառը, մի ձուկը, մի եզը, մի մուկը, որ աններելի և անտանելի է արևմտեան հա-

յերի համար: Որովհետև նրանց հասկացողութեամբ ըն-
բառերի վերջում առանց որ և է բացառութեան,
ճանաչուում է որպէս դիմորոշյօղ: Մեր գրական լեզուի
մէջ դրանք մուտք են գործել տգիտութեամբ, որով-
հետև յայտնապէս հակառակ են մեր լեզուի շեշտին:

Մի ուրիշ տարօրինակութիւնն արեւելեան բար-
բառների այն է, որ նա ձեւափոխուելու և դարգանա-
լու յայտնի ձգտումների հետ, գուրկ է նրբութեան և
կոկութեան զգացումներից:

Այսպէս. մարդիկ արդէն յոգնակի է. անալոգիայի
օրէնքով ասենք, թէ ճշտութեան համար՝ դրա վրայ
առանց կրճատման կամ փոփոխութեան նա աւելաց-
նում է նաև *ներ*. այն էլ ապականոն, որովհետև իբրև
բաղմավանկ նա պահանջում է *ներ*. դրանով էլ ան-
բաւական այդ երկու յոգնակերտի վրայ աւելացնում
է և գրաբարի հին ու մոռացուած յոգնակերտը. *ի*.
և գուրս է գալիս. *մարդ-կ-ներ-ք*, *աղջ-կներ-ի*, *երեք*
հատ յոգնակի մի վանկանի արմատի վրայ:

Դրանցից մի աստիճան աւելի նուրբ ու կանո-
նաւոր են երևում *տղ-եր-ք*, *երեխ-եր-ք*, *ծի-ան-եր*,
իշ-ան-եր. և այլն, երկու յոգնակերտներով բառերը:

ԳԼ. XX

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵՋՈՒ

Տեսանք արևելեան լեզուի առաւելութիւններն Այտընեանի վկայութեամբ. նրա շարժունութիւնն ու աշխոյժը, կարող ենք աւելացնել նաև նրա ոյժն ու կորովը, ձեերի առատութիւնն ու ինքնուրուութիւնը համաձայնութեան մէջ, որով նա գերազանցում է արևմտեանին:

Այս համեմատութիւնները, որ մեծ մասամբ վերաբերում են ստուգաբանութեան, ցոյց են տալիս, որ այդ կողմից մեծամեծ առաւելութիւններ ունի արևմտեան լեզուն:

Այսպէս՝ արևմտեան ա, օ և ու ի դիմաց՝ արեւելեանն ունի. և (ե) կամ ի. երբեմն աւելադիր մի ամբողջ վանկ եց, բայերի մէջ, կամ ց, ազգանունների վերջը և կամ արևմտեան ն և ռ-ի դիմաց արեւելեանն ունի ց բայերի կամ հոլովների վերջը:

Այս հնչիւններն առանձին վերցրած թւում են չնչին և աննշան. բայց բաւական է ի նկատի առնել

միլիոնաւոր շրթունքներ և միլիոնաւոր կրկնուփները, երևակայելու համար այն դերն և տպաւորութիւնը, որ կարող է առաջ բերել հէնց մի հնչիւն: Միայն ազգանունների վերջին ց-ն երեք միլիոն հայութեան, եթէ զրուի 3 միլիոն անգամ, կազմում է մի ստուար հատոր, 3000 երեսներից բաղկացած, հաշուելով ամեն մի երեսը 1000 տառ: Աւելացրէք զրա վրայ բայերի բոլոր դէմքերում կրկնուող աւելորդ եզ-ը, բացառականի ից-ը. բազմապատկեցէք այն միլիոնաւոր շրթունքներում, հազար միլիոնաւոր անգամ կրկնուելիս ամեն օր և ապա միայն կարող էք գաղափար կազմել, թէ ինչ է նշանակում լեզուի մէջ մի աւելորդ հնչիւն, չեմ ասում այլ ևս վանկ և կամ բառ:

Ի նկատի ունենալով նուագայնութեան օրէնքը, մեր արեւմտեան լեզուն մի փափուկ, ցածր և համեմատաբար արագ խօսելու, հետևաբար սալօնի լեզու է: Մինչ արեւելեանը բարձր և կոպիտ խօսելու, ուրեմն մի լեռնային լեզու է: Թէօրիապէս հանած մեր այս եզրակացութիւնը լի ու լի համապատասխանէ կենդանի իրականութեան և ամեն միւնը, որ ականջ ունի, կարող է ստուգել մեր ասածները:

Այս եզրակացութիւնն աւելի խտանում է, երբ ի նկատի ենք առնում արեւելեանի շեշտը, որ տրամադրութիւն ունի ուղղակի աւերելու բառերը ձայնաւորների սղումով առաջին վանկերում:

Արեւմտեան շեշտն, ընդհակառակը, կորցնում է բառի միջին վանկը, առանց փաստելու մնացեալ ձայնաւորներին, որով բառը և՛ թեթեւանում է և՛ դառնում դիւրահնչիւն:

Այս տեսակէտով մի բարիք է մեր գրական լեզուի համար այն, որ նա հեռանալով իր ճիմունքից, ընդունել է արեւմտեանի շեշտը, որի իրաւունքներն ու եզրակացութիւնները, սակայն, նա գեո լիովին չի ըմբռնել:

Այդ շեշտի իրաւունքներն ու պահանջները կատարելապէս ճանաչելուց յետոյ, մեր լեզուն պահպանելով արեւելեան բարբառների աշխոյժն ու կենդանութիւնը, կենդանի ձևերի, ոճերի և դարձուածների անբաւ հարստութիւնը, մօտ ապագայում սղուծներով և ամփոփումներով պիտի ընթանայ արեւմտեանի ճանապարհով, մանաւանդ, եթէ մեր բանասէրները մի քիչ փոխ առնեն արեւմտեան հայերի հատութիւնն ու ճաշակը լեզուի մէջ:

Մեր այս աշխատութեան կէտ նպատակն է եղել ցոյց տալ այդ ճամբան, հիմնուած լեզուի օրէնքների վրայ, որը ճանաչելուց յետոյ, մեր լեզուն, անկասկած, պիտի գերազանցէ արեւմտեանին որպէս բնագաւառի, որպէս կենդանի ձևերի և ոճերի լեզու:

Ներոպական լեզուներից մեզ իդէալ և առաջնորդ պիտի ունենանք ֆրանսերէնը և զրա համար կան շատ բանաւոր պատճառներ:

Հնգնւերոպական ամենահին բառերի մշակումով, հազարաւոր տարիներ և հազարաւոր մղոններ հեռաւորութեամբ, հայերէնն ու ֆրանսերէնը հասել են զրեթէ մի և նոյն հետեանքներին. *soeur*—քոյր, *frère*—ապէր, *père*—հէր, *mère*—մէր:

Եթէ ի նկատի առնենք որ շեշտը լեզուի մէջ ամենամեծ և ամենից ազդեցիկ տարրերից մինն է,

ապա հնդեւրոպական լեզուների մէջ մերին միակ նմանը դարձեալ ֆրանսերէնն է:

Եթէ ժամանակով ու տարածութեամբ այս հեռաւոր քոյրերի մէջ հետեանքները զարմանալիօրէն նոյնն են, ապա կարծելի է, որ նրանց զգալու և արտայայտելու կերպն էլ նոյնը պիտի լինին եղած՝ այն տարբերութեամբ, որ ֆրանսերէնն աճել ու զարգացել է լաւագոյն՝ իսկ հայերէնը վատթարագոյն պայմաններում:

ԳԼ. XXI

ԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱԾԱՆՑՆԵՐ

Լեզուի զարգացման ընթացքին՝ բառերն ամփոփել ու կարճել, արգելք են դառնում նրա միւս ոչ պակաս կարևոր յատկութիւնները. բառերի ածանցելն ու բարդուելը: Հայերէնին հմուտ անձի համար, սակայն, գա մի չարիք չէ, որովհետև հայերէն ածանցներն ու բարդ բառերը ամփոփման աւելի են ենթակայ, քան պարզերը:

Ընդունակ լինելով գրեթէ գերմաներէնի չափ բարդեր կազմելու, հայերէնը բարդելիս անմիջապէս ամփոփում և սեղմում է, որով բառի հնչումը հնարաւոր է դառնում, մինչ գերմաներէն բարդուող բառերը ոչ միայն չեն սղում, այլ և նոյն իսկ պահում են իրանց շեշտը. այնպէս որ մի բարդ բառը մի քանի շեշտ է ունենում. *Reichstagsbericht*.

Հայերէնի այդ անգնահատելի յատկութիւնը, կուլտուրական ամենանոր գաղափարներն արտայայտել նորակազմ բարդ բառերի միջոցով, մեր տգիտութեան շնորհիւ գառել է լեզուի կոպտութեան և աղաւաղման ամենամեծ աղբիւրներից մինը: Բաժանորդա-

գրութիւն, առանձնաշնորհութիւն, հետաքրքրականութիւն, ներկայացուցչութիւն, մանրամասնութիւններ, սպասմանքեցուցիչ, երդմանեցուցչութիւն, սպեցուցիչ, ձիւցուցիչ, մախապաշտպանողական, մախազգուշացուցական, հակահասնրական, հակաաշխոհականութիւն, հակասկանանաւ, հակաազդեցութիւն, կատախարհական, բժշկականութիւն և այլն և այլն... Բառեր են, որոնց կազմողներն, ինչպէս երևում է, երբեք հաշիւ չեն տալիս, արդեօք հնարաւոր է այդ ամենն արտասանել կամ գրել. և արդեօք պարտական է հայերէն լեզուն ամեն տեսակ բարբարոս նահատակութեան ենթարկուելու... Այդ ամենը դեռ ներելի կը լինէր, եթէ դա չընդունէր անտանելի չափեր, քանի որ մեր լեզուի զարգացման ամենամեծ աղբիւն է այսօր բարդութիւնն, ուստի հարկ է դրա վրայ ամենից աւելի ծանրանալ:

Դիտենք նախ գրաբար և ապա բուն ժողովրդական բարդութիւնները, որոնց համեմատութեամբ դարձեալ պարզօրէն պիտի երևայ մեր ճաշակի պակասութիւնը և տգիտութիւնը միանգամայն:

Գ ր ա ք ա ռ

գլուխ և հատանել	գլխատել
կարճ և հատանել	կարճատել, կրճատել
միջից—հատանելի	միջատ
առաջին—լոյս	արշալոյս
կարտւան և պետ	կարապետ
ճարտար—առան	ճարտասան
գիտութիւն—ունեցող	գիտուն
իմաստութիւն—ունեցող	իմաստուն և այլն.

Ժ ո ղ ո Վ Ր Պ Ս Կ Ա Ն

Ջուր, աղալ և պան	Ջաղացպան
գոյնը հատած	գունատ
քունը հատած	քնատ
կուռը հատած	կոնատ
կէս և հատած	կիսատ
ձու, ան և իւղ	ձուածեղ
ես ի՞նչ գիտեմ	եզ իմ
Միածին իջաւ	էջմիածին և այլն.

Բարդոտած բառերը մեկ, երկու, երբեմն միանշե-
ռորս վանկով պատկառ են իրանց արմատական բա-
ռերի գոտմարից:

Հարց է, ինչո՞ւ գերմաներէնը բարդուելիս չի
կրճատուում, իսկ հայերէնն: Ընդհակառակը այնպիսի
կրճատումներ է անում, որ շատ անգամ բարդ բառը
պարզ արմատական բառի ձև է ուղանում. ինչպէս
օր. տէր, պրշալոյս, Կարապետ: Որովհետև գերմա-
ներէն բարդութեան մէջ ամեն մի բառ պահում է
իր շեշտը, իսկ հայերէնի մէջ ընդհակառակը, թեթև
շեշտում է միայն առաջին, ապա նրանից մի քիչ
զօրեղ վերջին վանկը:

Բարդոտող բառերը պարզ պիտի լինին, ուրիշ
խօսքով, բարդոտում են միայն արմատները, թօթա-
փելով ա՛ն ուծանց են յօդ: Բարդալծեալն օրէնքը,
ուրեմն, շեշտի օրէնքն է, Խէ գուարարի ա. Խէ ժո-
ղովդականի հաւմար. Թոթափոտողը, բացի մասնիկ-
ներից, միջին—թոյլ վանկն է:

Այստեղից եզրակացնելը պարզ է, որ բերուած

զրաբար բարդութիւնները եղել են ժողովրդական, հետեւաբար կենդանի և ոչ թէ կաբինետի հնարուածներ. մի նոր և շատ կարևոր ապացոյց, որ զրաբարը խօսուել է: Ճանաչելով այս օրէնքը, կարելի է իսկոյն ցոյց տալ, թէ որը բարդուած բառերից ճիշտ է կամ սխալ է նայն իսկ հնագոյն զրաբարում: Այսպէս՝ զրաբար. գոյ և իղէ—դուցէ. քմքի—ծիծաղ—քմծիծաղ տի, այլ ուհի—տիրուհի, այն ինչ մի քիչ տաքակոյս են յարուցանում. ճարտարախօս և ճարտարապետ, երբ ի նկատի ենք ունենում կարապետ և ճարտարան բարդութիւնները:

Այսպէս տգիտութեան արդիւնք են ներկայիս անդամահասեղ, զնահասեղ, վիրահասեղ, փայտահաս և այլն բարդութիւնները. վերջինս ստուգուում է ժողովրդական կենդանի ձեով—փէջաս:

Հին և ընտիր են զրաբարում անսասան, անխափան, անյաղթ, յազմայաղթ. նոր և անաջող են զրաբարում կամ աշխարհաբարում. անյաղթելի, անպարսելի, անսեսանելի, անհասանելի: Կանոնաւոր և ընտիր են, յայնժամ, յորժամ. տաքօրինակ է հնչում աշտմ—այս-ժամ, որ պիտի դառնար աշտմ: Երևում է, որ շեշտն առաջին վանկի վրայ է եղել, ուրեմն բարդուել է արևելեան շեշտով և դառել է այժմ: Ունինք կարճասել և կրճասել, վերջինս անկասկած արևելեան շեշտով, որի հետքերն ինձ թւում է տեսնել նաև Հմայեակ (Համայեակ), Տրդատ (Տիրիդատ), Վրթանէս (Վարդանէս) և Ռստակէս (Արիստակէս) անունների վրայ:

Այստեղից էլ ապացուցւում է, որ արևելեան շեշտը դոյութիւն ունէր դեռ չորրորդ դարում, ուրեմն նոր ժամանակի բան չէ:

ՆԵՐԿՍՅՈՒ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Սխալ եւ անաջող են. Ուղիղ եւ աջող.

աշնանացան	աշնացան
գարնանացան	գարնացան
տաւարաարած	տաւարած
ճանապարհորդութիւն	ճամբորդութիւն
անձեռնմխելի	անձեռնելի և այլնք.

Ունինք.	դաշնակահար	հիմնադիր
	ջութակահար	վերադիր
	դիւանար	օրէնսդիր
	կտցահար	կարգադիր

Սխալ է. հարստահարիչ—կարգադրիչ:

Ուղիղն է. հարստահար:

Ունինք. դաշնամուր, գաշնագիր (աջող):

Անաջող է. դաշնակահար—դաշնահար, ջութա-
կահար—ջութահար:

Ունինք. միաբնակ, երկաբնակ և հակաբնական,
դա կարգի էր լինել բնահակ—օրսէս—ներհակ:

Ձեռն անաջողութեան հետ մեր բարդութիւնները
շատ անգամ ցոյց են տալիս և խորին ազիտութեան
օրինակներ. գլխագին—գլխի գին, արնեգին—արեան
գին, բաժանորդագին—բաժնորդի գին (пѣна под-
писка), իսկ подписная пѣна—բաժնեգին. որ և կարճ
է, և ուղիղ: Հետևաբար, սխալ է նաև քաժանորդա-
գրութիւն (7 վանկ), պիտի լինի, քաժնեգիր (3 վանկ)
ըստ օրինակի. ճակատագիր, պայմանագիր, վերնա-
գիր:

Ստրկաբար ռուսերէնին հետեւելով կազմել ենք-
նախադրողաջողչական միջոցներ (предупредитель-
ная мѣры) այն ինչ, տրամաբանօրէն մտածողին

պիտի յայտնի լինի, որ զգուշութիւնը միշտ նախ է.
 ժամանակով նա միշտ առաջ է գալիքից. այլապէս
 զգուշութիւնն չէր կոչուի: Ուստի զոչոյ բառի վրայ
 նախ դնելը տրամաբանական անմտութիւն է: Դա եթէ
 մի կողմը դնենք, կը մնայ. զգուշացուցական—խուժ-
 դուժ անօրհնալը. այդ էլ եթէ պարզենք և հայերէն
 դարձնենք, կը տեսնանք զգուշութեան, զգուշացման,
 զգուշանալու միջոցներ: Կարծես դիտմամբ մենք
 բարդում և փշացնում ենք այն, ինչ որ ինքնին պարզ,
 ճիշտ ու կանոնաւոր է:

Վարդան—Վարդունի, Թագաւոր—Թագունի, վար-
 ժապետ—վարժունի, ուսուցիչ—ուսուհի, սխալ է ու-
 սուցչունի, որ նշանակում է վարժապետի կին, ու-
 սանոգ—ուսանունի, սխալ է ուսանողունի, որ նշա-
 նակում է ուսանողի կին:

Բժիշկ բառի արմատն է բոյժ—բուժ և բարդուե-
 լիս բառ կանոնի գործ է ածւում միշտ այս արմատը.—
 ատամնա-բոյժ, վիրա-բոյժ, ատամնա-բուժունի, վի-
 րա-բուժունի, հետեաբար՝ սխալ են, բժշկապետ—
 բժշկունի, պիտի լինին բուժապետ—բուժունի:

«Բժշկունին բժշկում է բժշկարանում». որքան գե-
 ղեցիկ և ճիշտ կը լինէր. բուժունին բուժում է բու-
 ժարանում:

Ա Կ Ա Ն Ա Ծ Ա Ն Ց Ը

Խիստ ի նարը գործ դրուող մի մասնիկ է դառել
 կենդանի բարբառներին սակաւածանօթ այդ ծանր ու
 ձանձրալի ակամ-ը, որ հարստահարւում է օտար լե-
 զուները ազդեցութեան տակ:

«Հակա-առողջապահական» պայմաններ» — հանդիմանող, աւելի ծովորական և ճիշտ՝ անհանդիմաններ։ համեմատիր «անառողջ մարդ»...

«Նախապաշտպանող-անկան միջոցներ» — նախապահիկ, նախապահիչ—միջոցներ. «Ապահովագրական ընկ.» — ապահովման կամ ապահովիկ, ապահովիչ ընկ. «Հրատարակչական ընկ.» — հրատարակիկ, հրատարակման, հրատարակիչ ընկ.։

Շատերին անշուշտ խորթ կրթուայ մեր առաջարկածները. սակայն, տասնեակ տարիներ գոյութիւն ունեցող և մի քանի տասնեակ հազար զրօքեր հրատարակող հայ-ընկերութեան անունը մի սխալ է եղել, որ երևում է հետեւելից։

Պատուիրել — պատուիրակ, հրաւիրել — հրաւիրակ, խնդրել — խնդրակ, հրատարակել — հրատարակ։

Ծննդական վկայական — ծննդեան վկայական (ծննդական — рождение)։ Պէտք է կրճատել և ուզղել։ Քիմիական լաբորատորիա — քիմիայի լաբորատորիա, անատոմիական ինստիտուտ — անատոմիայի, որակական ածական — որակի ածական, քանակական թուական — քանակի թուական, կրաւորական բայ — կրաւոր բայ (համեմատ, գիմաւոր — բայ), բարեգործական ընկ. — բարեգործ ընկ., բարեգործ մարդ, խնայողական արկղ — խնայարկղ, (խնայարան), համեմատիր պոստարկղ, զուգահեռական գիծ — զուգահեռու գիծ, կատարողական թերթ — կատարման թերթ։

Երկու երրորդական, երեք չորրորդական, հինգ վեցերորդական, սխալ գործադրուող ձևեր են. — պիտի

լինին երկու երրորդ, երեք չորրորդ, հինգ վեցերորդ և այլն:

Այդ ականը իսպառ պիտի վերանայ, երբ բառի վրայ աւելանում է մի նոր ածանց կամ մասնիկ. օրինակ.

վաւեր(ական)	անվաւեր		
կամայ(ական)	ակամայ		
բանական	անբան		
հաւանական	անհաւան	անաջող են	անհաւանական
օրգանական	անօրգան	»	անօրգանական
բարոյական	անբարոյ	»	անբարոյական
գործնական	գործնապէս	»	գործնականապէս
վերջնական	վերջնապէս	»	վերջնականապէս
վճռական	վճռապէս	»	վճռականապէս
հաւանական	հաւանօրէն	»	հաւանականօրէն

Այսքանով գոհ չեն մեր լեզուաշէնները և անձոռնին անտանելի դարձնելու համար այդ ծանր ածանցի վրայ աւելացնում են և մի այլ ախպիսի ծանրութիւն, ուրիշ մասնիկը, որ այլ ևս բառն ու արմատը կորչում են և մնում են միայն ածանցների երկար ու անվերջ շարքը: Ալիշանը «Հայկական-բուսաբանութիւնը» շինել է մի կարճ ու ընտիր երեք վանկանի բառ. «Հայ-բուսակ» — իսկ մենք մեր լեզուն հարստացնում ենք այսպիսի գոհարներով:

Պահպանողականութիւն. ուր ող, ական եւ-ուրիշ, ածանցներ են. հետաքրքրականութիւն, քաղաքականութիւն, բժշկականութիւն, թոշ արմատի վրայ — շղկականութիւն — բուժականութիւն — հրապարակականութիւն (публичность). մինչև անգամ.

«գերմանական գրականական ազգասիրական ընկ.»
գերման գրական ազգասէր ընկ.

«Սոցիալիստիքական ցեխի (համբար) տակտիկա-
կան դիրեկտիւր»։ Ահա ձեզ հայերէն։

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ կենդանի բար-
բառներում այդ ակամը շատ յաճախ դառնում է նակ,
ակ և իկ. վրացական—վրացնակ, հայկական—հայնակ։
աշխարհական — աշխարհիկ, տոհմական — տոհմիկ, և
այլն։ Պէտք է ջանալ օգտուիլ այդ կարճ ու կենդանի
ձևերով, եթէ իսպառ անհնար է կրճատելը։

Այս ական մասնիկին համապատասխան և նոյ-
նանիշ է այլի՞ն ածանցը, որ այնքան էլ յաճախ չի
գործադրւում, բայց գործ է ածւում ըստ մեծի մա-
սին անտեղի։

գաղնանային եղանակ — գարնան եղանակ
ամարային տապ — ամառուայ տապ
աշխանային ցուրտ — աշնան ցուրտ
ձմեռնային սառնամանիք ձմրան և այլն։

Ա Ղ Մ Ա Յ Ն Ի Կ Ը

Ամփոփման կանոնով դերբայից գուրս եկած
ածանցներն ու մակբայները մեծ մասամբ կորց-
նում են ռոյ մասնիկը.—տեղդական—տեական, հե-
տեղդական — հետեական—հետեիկ, հետեղական—
հետեօրէն, մարսողական — մարսական, հրա-
մայողական—հրամայական, մերժողական — մերժա-
կան, վճողական—վճական, զննողական—զննական,
երգեցողութիւն—երգեցութիւն, խնայողութիւն—խը-
նայութիւն, ըմբռնողութիւն—ըմբռնումն և այլն և
այլն...

Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տեսանք այս մասնիկի ծանրութիւնը «աղանձ»-ի հետ միանալիս. առանձին էլ սա վերին աստիճանի երկար ու ծանր է: Այս մասնիկն է, որ գործ է ած-ւում ոյք կարճ ու ընտիր ձևով. երևոյթ, սովորոյթ, նորոյթ, զայրոյթ, հասոյթ. ձանձրոյթ և այլն. անհրա-ժեշտ է օգտուել այդ ձևից և ուր հնարաւոր է, գոր-ծագրել այն, օրինակ.

առանձնայատկութիւն (7) *	առանձնայատկոյթ
(5) մասնայատկոյթ, (յատկանիշ)	
առանձնաշնորհութիւն (7) յատկաշնոր, մենաշնորհ	
հնարաւորութիւն (6 վանկ), հնարոյթ (3)	
վերջաւորութիւն (5), վերջոյթ (2)	
բնաւորութիւն (5), բնոյթ (2)	
ուսումնասիրութիւն (7) ուսոյթ (2)	
հետաքրքրականութիւն (7) հարցասիրոյթ (4)	
բժշկականութիւն (6) բուժոյթ (2)	
տարօրինակութիւն (6) տարօրինոյթ (4)	
տեսակցութիւն (4) տեսոյթ (2)	
խօսակցութիւն (4) խօսոյթ (2)	
խռովեցուցչութիւն (6) խռովոյթ (3)	
բուսականութիւն (5) բուսոյթ (2) և այլն:	

Այս բառերի թիւը կարելի էր անվերջ բազմացնել: Առաջին շարքը բաղկացած է 80 վանկից երկրորդը 38:

Մեր տրամաբան լեզուն արդէն ճասել է ունի և ուրիշ մասնիկները զանազանելու գիտակցութեան,

*) Փակագծի մէջ թուերը վանկերի քանակն են ցոյց տալիս:

այն ինչ, մեղանում գրեթէ ամենքը շփոթում են. ազատում (спасение) և ազատութիւն (свобода), ծանուցում (замѣтка, bemerkung) և ծանօթութիւն (знакомство), մշակում (обработка) և մշակութիւն. տարածութիւն (пространство) և տարածում (распространение), այսպէս խառն և սխալ գործ են ածւում:

ներում և ներողութիւն *)
 յարուցում և յարութիւն
 նահատակում և նահատակութիւն
 աւանգում և աւանդութիւն
 ընթերցում և ընթերցութիւն
 միացում և միութիւն
 բուժում և բժշկութիւն
 ընտրում և ընտրութիւն և այլն և այլն...

Այս ուրիշը գործ է ածւում շատ անգամ աւելորդ ու անտեղի. օր. աշխարհահայեցողութիւն—աշխարհայեցելութիւն—աշխարհայեացք կամ աշխարհայեցոյթ. ունենք. զլիարկ, ձեռնարկ. հետևաբար սխալ են.

առաջարկ(ութիւն)
 միջարկ(ութիւն)

*) «Կսպկանեան փոխարքան Յերողութիւն (извинение) է յայտարարում քոյոր փոխառական զինուորներին, որոնք փախել են ծառայութիւնից»։ Փոխարքան ճերմակ է յայտարարում այն զինուորներին, որոնք փախել են ծառայութիւնից։

Գրքի մէջ դրած «ծանօթութիւնը»—մի սխալ է, որ պիտի լինի ծանուցում:

ձայնարկ(ութիւն)

հիմնարկ(ութիւն)։

Ա Յ Ո Ւ Յ Ի Զ, Ե Յ Ո Ւ Յ Ի Զ

Ածանցների մէջ սա իր երկարութեամբ և սոսկալի հնչմամբ ամենից անուանելին է. գրաբարում սակաւ, կենդանի բարբառներից խալաւ կորած է այս մասնիկը, որովհետեւ հնչելն ու գործադրելը գրեթէ անհնարին, մանաւանդ իբրեւ միջին վանկ, շեշտի օրէնքով պիտի կորչի։ Այսօր, սակայն, լինելով մեր ճաշակի և տգիտութեան արտայայտիչը, սածտիկ բազմանալու վտանգի մէջն է։ Կենդանի շրթունքներում և գրականութեան մէջն էլ դա փոխարինուած է իջ և առաւ ձևերով։

համոզեցուցիչ (5 վանկ)	համոզիչ (3)
պարտաւորեցուցիչ (6)	պարտաւորիչ (4)
ուրախացուցիչ (5)	ուրախալի (4)
գրգռեցուցիչ (5)	գրգռիչ (3)
նուաստացուցիչ (5)	նուաստիչ (3)
նուազեցուցիչ (5)	նուազիչ (3)
բաւականացուցիչ (6)	բաւարար (3)
սթափեցուցիչ (5)	սթափիչ (3)
ղբաղեցուցիչ (5)	ղբաղիչ (3)
մերկացուցիչ (5)	մերկարար
հանդարտեցուցիչ (5)	հանդարտիչ (3)
հանդստացուցիչ (5)	հանդստարար (4)
կենդանացուցիչ (5)	կենդանարար (4)
զոհացուցիչ (4)	զոհարար (3)
վհատեցուցիչ (5)	վհատիչ (3)

երդմեցուցիչ (5)	երդմեցուցիչ (3)
գործուրեցուցիչ (5)	գործուրեցի (4)
նախնայուցիչ (5)	նախնայի (3)
աղչեցուցիչ (4)	աղչի (3)
քառմեցուցիչ	քառմեցի

Այս վերջին բառերն արդէն հնչին ան նարին է, այնպէս որ մենք կարելի չենք անհամաձայնութիւն գտնել, որ արդէն լեզուաբանի դարձ էլ չէ, այլ կոկորդաբոյժի:

Մեր քերականներից մինն առում է. «Ածանցները, որոնք եօթ տեսակ հոլովներ են կազմում, կոչւում են հոլովացուցիչ... ածանցը նայն հոլովի անուհով կոչւում է. սեռականացուցիչ, արականացուցիչ, բացառականացուցիչ, գործականացուցիչ, ներդասականացուցիչ... բոլոր գոյականները մի և նայն հոլովացուցիչները չունեն, մի խմբի սեռականացուցիչն է... Անր, եր ածանցը կոչւում է յաջակիւցուցիչ, դաս ցոյց տուող թուականը կոչւում է դասականացուցիչ *) և այլն և այլն...

Երբ քերականութիւն կադմոդները լեզուի այսպիսի գոհարներ են տալիս, մնացեալներին տգիտութեան մէջ մեղադրելը դժուար է:

Այս մասնիկն էլ շատ անգամ, տգէտների ձեռքով բարդւում է դարձեալ ակամ և ուրիշ անմանցների հետ.

Ներկայացուցիչ, ներկայացուցչական, ներկա-

*) Միլլիք-Քանգհան. «Աշխարհաբարի քերականութիւնը». (հր. 23 և այլն):

յացուցչութիւն, երգմեցուցիչ, երգմացուցչական, երգմեցուցչութիւն, խռովեցուցիչ, խռովեցուցչական, խռովեցուցչութիւն:

Վերևի բառը Պարոնեանը գործ է ածում. ներշնչիչ, հետևաբար ներկայական և ներկայութիւն. (представительство) միւսը, մեր կոնոնի համեմատ կը փոխէինք.—խռովարար—խռովարարական, խռռարարութիւն—խռովոյթ, երդումարար, երդումարարական, երդումարարութիւն, երդումարարոյթ. թէպէտ սա էլ բաւական երկար, բայց գոնէ հնչելն և արտասանելը հնարաւոր է...

Ի նկատի պէտք է ունենալ, որ կան այս ձևերի և այլ կրճատումներ, մահացուցիչ—մահացու, այցելիչ—այցելու, իրաւասու և այլն, հետևաբար ներկայացու, որ տարիներ առաջ մեր առաջարկի համեմատ՝ այժմ արդէն գործածական է դառնում:

Օ Տ Ա Ր Բ Ա Ռ Է Ր

Օտար բռներն էլ բարդելիս և ածանցելիս պէտք է ենթարկել մի և նոյն օրէնքներին, այսինքն պէտք է վերջնել նրանց արմատական և կարճ ձևերը.

Գոհնիկ են.

Պիտի լինին.

համիսլամականութիւն—համիսլամոյթ, համիսլամիզմ համասլաւոնականութիւն—համասլաւոյթ, համասլաւիզմ սիստեմատիքաբար—սիստեմաբար տիպիքական—տիպային, տիպիք դրամատիքական—դրամատիք և այլն...

«Հայկական դրամատիքական խմբի ներկայացումը արտիստիքական ընկ. գահլիճում»: — Հայ դրամատիք խմբի ներկայացումը արտիստիք ընկ. դահլիճում:

ԲԱՐԻ ԵՒ ԱԾԱՆՑԵԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ՅՈԳՆԱԿԻՆ

Աշխարհաբարի յոգնակիից աւելի հաստատուն, պարզ և հիմնական կանոն գտնելն անկարելի է. միավանկ թառերը յոգնակի վերջանում են եր, թազմանկաներ են. դա յունի թացառութիւն. միակը—մութդիկ. այն էլ ժողովրդի բերանում շատ անգամ դառնում է մարդիկներ մարդկերանց, մարդկերանցից և այլն...

Մեր նորելուկ լեզուաշէնները անգիտակ այդ կանոնին՝ հնարիւ են լրագրեր, լուսամուտեր, շիկահէրիւ, խաչքարեր, տանուտէրեր, ջրհորեր, տիրասէրեր և այլն...

Եթէ ուղում ենք որ մեր լեզուն կենդանի բարբառներով առաջնորդուի, պիտի տեսնենք այն բարդերի յոգնակին, որ սովորական է ժողովրդի բերանում. ջաղացներ, ջաջացաններ, ժամկոչներ, ժամհարներ, բուրվառներ, խաչվառներ, հօքուրներ, մօքուրներ, ձիթահանքներ, քարհանքներ, տնտեսներ, տնաշէններ, առուտուրներ, հաւկիթներ, տնաքանդներ, վարժապետներ, վարդապետներ, զրագիրներ, երէցփոխներ, աթոռակալներ, տէգերկիւններ, զբաշարներ, օրավարներ, զօրավարներ, բանթողներ, քարտաշներ, ձուածեղներ, մեծատուններ, Ասատուրներ և այլն և այլն... Այսպէս են և տծանցները. անխելքներ, անտուններ, անբաղներ, անջուրներ, անմեղներ, անկարգներ, դժբաղներ, տախներ, տղեղ-

ներ, անհամներ, տհասներ, տգէտներ և այլն... Ո՛ր և է այլ վերջաւորութիւն սխալ է և կամայական: Բազմավանդ բառը՝ լինի նա պարզ, բարդ կամ ածանցեալ, յոգնակի վերջանում է *Աեռ*, ուստի սխալ էին վերնի օրինակները. որ պիտի լինին. լրագիրներ, ձեռագիրներ, տսնուտէրներ (*старшинны*) գործատէրներ, ջրհորներ, ձեռագործներ, ձեռակերտներ, բնագէտներ, ինքնասէրներ, ծերակոյտներ, անդամալոյծներ, արշալոյսներ, գարեջուրներ, ձայնանիշներ, քաղցրադէմներ, դեղադէմներ, օրինադիրներ, օրէնստուններ, սանահայրներ, կնքահայրներ, սանամայրներ, հօրաքոյրներ, մօրաքոյրներ, հրաբուխներ, դիւահարներ, սեահերներ, քարահաններ, երկրաշարժներ, դեղթափներ, ջլապինդներ, ձկնորաններ, ջրկիրներ, բարեմիտներ, չարամիտներ, վեհափառներ, ձայնանիշներ և այլն...

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց Ո Յ Թ

Դիտելով այս ամենը, մենք տեսնում ենք, որ հայերէն բառերն անտանելի են դառնում ան, ող, ական, աշին, առոր, ոտթիւն, աց, եց, իչ, ացուցիչ, եցուցիչ և ցուցիչ մասնիկների շնորհիւ:

Տեսա՞ք, որ դրանք մեծ մասամբ հէնց լեզուի մէջ տիրող օրէնքների շնորհիւ պիտի կորչին կամ կրճատուին, մանաւանդ բարդ բառերում: Ուր անհրաժեշտ է նրանց ներկայութիւնը՝ կան նրանց համապատասխան աւելի կարճ և ընտիր ձևեր, որոնցով պէտք է և փոխարինել.

Օրինակ. ական=ակ, կամ իկ.

ութիւն, աւորութիւն=ոյթ.

ացուցիչ, եցուցիչ=իչ, աշի կամ եշի.

էլ աւելի անտանելի են դառնում բառերը երբ այս մասնիկներն աւելանում են միացած, լեզուի կանոնին հակառակ. օր. աւորոտաթիւններ, ողականութիւններ, ացուցութիւն, եցուցութիւն, ացուցական, եցուցական: Ո՛չ միայն լեզուի զարգացման ընթացքը, որ Ֆիզիքայի օրէնքն է ուժի պահպանութեան մասին, այլ և տրամաբանութիւնը, լեզուի շեշտն ու մարդկային հոգու դեղասէր հակումները միացած՝ պահանջում են այդ անտեղի երկարացած մասնիկները կարճել:

Դիտելով այս ամենը հոլովումների, խոնարհումների, բարդութիւնների և ածանցների մէջ, մենք զարմանալով տեսնում ենք մի ցաւալի երևոյթ, որ հայ հեղինակներս կորցրել ենք լեզուի ոգին և նրա հիմնական կանոններն ըմբռնելու տարրական դրացումը:

Ժողովուրդը, չը նայելով իր տգիտութեանն ու կրած ահագին օտար աղդեցութիւններին, այսպէս թէ այնպէս, չի մոռացել լեզուի հիմնական կանոնները, որոնք գրեթէ համապատասխան են գրաբարին, չը նայելով հազար հինգ հարիւրամեայ հսկայական վիհին, որով բաժանուած է նա իր նախահայրերից: Մենք ոչ գրաբարն ենք ճանաչում, ոչ աշխարհաբարին ենք ուզում հետեւել: Լեզուի կանոնները, էստետիքայի ու գեղարուեստի պահանջները բացէ բաց մոռացած՝ մենք մի լեզու ստեղծելու վրայ ենք, որ դեռ կենդանութիւն չառած, մահուան պիտի գատապարտուի, որովհետեւ մի հարաւային ու թեթեալսօս ազգ, մեզ, հայերիս համար իսկ՝ անհնարին և անկարելի է հնչել

այն նախադասութիւնները և բառերը, որոնք այսօր
գրուում են մեր լրագիրներում:

Մենք ցոյց տուինք, որ առանց արհեստական
միջոցների դիմելու, հէնց մեր լեզուի կենդանի ձե-
ւերով կարելի է օգտուել, նրա պակասութիւնները
դարմանելիս: Հարկաւոր է միայն գիտութիւն, ճա-
շակ և ջանք և ամեն բան հնարաւոր է ուղղել ու
մշակել *):

*) Այս հատուածը տպւում էր, որ պատահմամբ կար-
դացի պ. Ս. Գաբրիէլիանի «Հայկական ճգնաժամը և վե-
րածնունդ» գիրքը: Զարմանքով ու հիացքով տեսայ, որ նա
իմ թէօրական առաջարկներից մինը. «ոյք»-ի մասին, գոր-
ծադրել է մի շարք ընտիր բառերի մէջ «յարոյթ» (ապստամ-
բութիւն) հաւաքոյթ, հոլովոյթ» (évolution): Եթէ պ. Գաբ-
րիէլեանն Ամերիկայում, մենք Թիֆլիզում անկախօրէն մի-
միանցից, հասել ենք միատեղակ եզրակացոյթի, այդ նշանա-
ւում է, որ ժամանակները հասունացած են մեր լեզուն մը-
շակելու:

ԳԼ. XXII

ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՍՅՈՒՋ

Պակաս անկանոն և խառնակ չեն նաև մեր դերանուները.

նրանք, նորանք, նոքա, նրանց, նորանց, նոցա
սրանք, սորանք, սոքա, սրանց, սորանց, սոցա
դրանք, գորանք, դոքա, դրանց, գորանց, դոցա

Մինի տեղ երեք ձև, երեքն էլ գործածական միաժամանակ, խառն ու անկարգ միևնույն երեսում, միևնույն հեղինակի մօտ: Հետևելով մեր կանոնին, մենք պիտի ընտրենք սովորականը. սրանք, դրանք, նրանք, սրանց, դրանց, նրանց և այլն, մոռանալով զբաղաբաձև նորանք և զբաղաբար նոքա: Սակայն, կայ մի հանգամանք, որ անհրաժեշտ է դարձնում այդ ձևերի պահպանութիւնն էլ- գաղտնաւորութիւնը սեռն է:

Սեռը ամեն մի լեզուի կարեւոր տարրերից մինն է. վստահօրէն կարելի է ասել, որ չկայ լեզու առանց սեռի: Ամեն մի լեզու առսակաւ երկու սեռ պիտի ունենայ, այլապէս անկարելի կը լինէր սեռ որոշելը:

Պան սակայն, տասնեակ և աւելի սեռ ունեցող լեզուներ *):

Հայերէնը այն սակաւթիւ լեզուներից է, որ հասել է ընկան սեռը ճանաչելու գիտակցութեան, որ երեք է. արական իգական և չէզոք:

Հայերէն՝ բառն առարկայի անուան հետ արտայայտում է և սեռը. կին, հարս, զոքանչ, ոչխար, կով, իգական են. այր, փեսայ, աներ, խոյ, եգ,—արական. քար, փայտ, աթոռ—չէզոք են:

Ածականներից պառաւ, միայն իգական է. ծեր կամ ալեոր միայն արական.

Շատ անուններ, սակայն, մի հաստատ սեռ չեն որոշում. դառ, մարդ, ձի, շուն, և՛ արական են և՛ իգական: Լեզուն այդ անորոշութեան առաջն առնելու համար դիմում է օժանդակ բառերի. մասնակ ձի, որձ ձի, եգ կամ որձ գառ, քաժ կամ որձ շուն, վառիկ կամ որձագ, կապուած են միմիայն սեռը որոշելու համար: Էգ, մատակ, քաժ, իգականի համար են. որձ, արու,—արականի: Տղու-մարդ, կնիկ-արմատ, մանկ-տղայ, աղջիկ-տղայ. աղջիկ-պարոն, տանձիկին, երեցկին, քեռակին, ոտնաւայր, հօրախոյր և այլն բարդուած են միմիայն սեռը որոշելու համար:

Գրաբարը օտար փոխառութիւնների էլ է դիմել. Գայանէ, Հոփսիմէ, Հերովդիա, Յուլիանէ. իգական ձևեր են. Հերովդէս, Յուլիանոս—արական,—յունաբէնից առած:

Խորովիդուս, Սանդուս առնուած է նոյննր-պաաակով պարսկերէնից (դուխտ—գուստր): Կայ նաև

*) Friedrich Müller Grundriss der Sprach Wissenschaft.

Միրանոյշ, Հայկանուշ, Սմբատանուշ և այլն... Այդ բառերից և մասնիկներից ոչ մինը, սակայն, տիրապետութեան և ընգհանուր գործածութեան չհասաւ։ Որքան միջոցները շատ, նոյնքան էլ նրանք անյարմար էին կիրառութեան և լեզուի այդ կարիքը, որ զգացւում էր դարեր շարունակ, լուծուեց մի պարզ մասնիկով, որ անկասկած հին հայկական է և աւելանալով արական ձևերի վրայ, դարձնում է իգական. վարժոռհի, դիցունի, թագ-ուհի, սրբ-ուհի, դերասան-ուհի, սպաս-ուհի, աշակերտ-ուհի. ֆրանս-ուհի, իսպան-ուհի, բժշկ-ուհի և այլն... Առանց այդ մասնիկի մենք ստիպուած պիտի լինէինք կի՛ն թագաւոր, կամ թագաւորի կին, սուրբ կին, կին գերասան ասելու, որ մեզ այսօր խորթ ու անաշող է թւում։

Դա ապացոյց է, որ ունի-մասնիկը վերին աստիճանի տհերածեշտ է և աջող։

Ուրեմն, ուր սեռը որոշելու կարիք զգացուում, կենդանի բարբառներն ու գրաւարք, ինչպէս են մեր զոյգ գրական լեզուները դիմում են են մասնաւոր-օժանդակ բառերի, են բարդութիւնների են օտաւ փոխառութիւնների, շինի դա յոյն կամ պարսիկ։

Հարցն այն է, թէ ինչպէս են որոշում դերանունները սեռը։

«Ժամի դռնում. դողդողալով կանգնած էր մի աղքատ կին, նորա հանդերձ պատառ-պատառ, չունէր շապիկ իւր հագին...»

«Առաւօտը մեր աղջիկը հայրից չի հեռանում,

«Նորա ծնողը այն օր ճաշի гвардеецъ են սպասում».

Ի՞նչ սեռ ունին այստեղ. Աորա, իւր, նա, դերանունները. դպրացական աշակերտն էլ պիտի պատասխանէ.— իզական, որովհետեւ զործ են ածուած կնոջ և աղջկայ տեղ:

«Մեզնից շատ առաջ կար մի թագաւոր...»

«Ունէր նա երկու մատաղահաս աղջիկ.

«Մեծ ծով էր պատել նրա աշխարհը».

Այստեղ դերանունը արական է, որովհետեւ զործ է ածուած քաղաւորի տեղ: Անշուշ առարկայի տեղ դրուած դերանունն էլ անշունչ է:

Հայերէն դերանուններն էլ, ուրեմն, անունների նման ունին նրեք սեռ, որ մենք ճանաչում ենք գործածութեան համեմատ: Ով կասկածում է, թող շնորհ անէ մի որեւէ հատուած հայերէնից մի որեւէ եւրոպական լեզուի, մանաւանդ անգլիերէնի թարգմանել, որ այս դէպքում իր քննական սեռով ամենամօտն է մեր լեզուին: Ով աւանդաբար սովորածով չի բաւանդում, այլ լեզուի կենդանի տարրերն ուսումնասիրում է կենդանի շրթունքներից, պիտի ճանաչի, որ ժողովուրդը ոչ միայն չի խորշում իզական ձեւերից, այլ նոյն իսկ անհրաժեշտ է համարել ստեղծելու առանձին կոչական դերանուններ, յատկապէս զինն ու տղամարդը միմեանցից զանազանեռո համար, որոնք երբեք չեն խառնուում, ոչ էլ շփոթուում են... կնոջը կանչելիս ժողովուրդն ասում է. *ֆա' ա' ֆա*,... իսկ տղամարդուն դիմելիս. *սօ, ձօ, հաժէ*: Սրանք դերանուններ են, որոնք զանազանուում են ոչ միայն նշանակութեամբ, այլև ձևով: Սրանք մուտք են դործել գրականութեան մէջ, բայց ոչ արժանաւորապէս գնահատուած են, ոչ էլ ճանաչուած:

Ի՞նչ է ուրեմն մեր որոնածը:— Այն, որ շատ անգամ, գերանունների սեռը չի ճանաչուում. «Առաջ եմ գնում անյոյս, անքնկեր, քամի ու գիշեր. Ախ եթէ յանկարծ յոյսս շողշողար. նա ինձ երևա՞ր... Ո՞վ է այդ նա-ն. մի կի՞ն է, թէ մի պարոն, անորոշ է, որովհետեւ գոյական անունը չի յիշուած:

Մի այլ շատ սիրուած ժողովրդական երգ ա-սում է.

«Գնաց, սիրելիս գնաց, մի որոնէք, մի փնտռէք. Ախ նրան ռիվ էր ճանաչում, նորա քաղցր ձայն Ո՞վ էր միշտ լսում: Հիանալի էր նա, գեղեցիկ էր նա, Նորա պէս սիրելի էլ ռիվ կունենայ»:

Այստեղ էլ, պէտք է միայն գուշակել, կի՞ն է ար-գեօք թէ պարոն. նա, նրա, նորա:

«Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ՝ որովհետեւ ծնող-ները չէին սիրում նրան»: Ո՞ւմ, Մարկոսին թէ կնո-ջը,—անորոշ է: Որպէսզի նախադասութեան միտքը պարզուի, պիտի դիմենք անտեղի կրկնումներին:

Այդ պակասութիւնն զգալի է մանաւանդ թարգ-մանութիւնների ժամանակ. այսպիսի մի տարբական արտայայտութիւն՝ OH, AHA, er և sie, il և elle և կամ ihr, eß. մինք անկարող ենք հայերէն ասել:

Այսպէս՝ Die Geschichte War nicht lange zu ende, als die Jungfer Pfarrerin mit dem Herrn Schmidt durch den Garten herkam, sie bewillkommte Lotten mit herzlicher Wärme, und ich muss sagen, sie gefiel mir nicht übel. (Geotho, Werther).—Պատմութիւնը նոր էր վեր-ջացած, որ պատուրի աղջիկը պ. Շմիտի հետ այգու միջից եկաւ. նա սրտանց բարեկեց Լոտտին, և պիտի

խոստովանիմ, Ան ինձ դուր եկաւ.—*Տի, պ. Շմիտը, թէ պատարի աղջիկը:*

Nanine. Qui n'aime qu'elle, comme elle n'aime et n'a jamais aimé que lui, et qui l'épousera, c'est moi qui vous le dis (Dumas fils.—La dame aux camélias).

Այս հատուածը և սրա նման բազմաթիւ հատուածներ չի կարելի թարգմանել հայերէն, մեր դերանունների պակասութեան պատճառով: Մի պակասութիւն, որ նկատուած է շատ վաղուց: Դեռ գրաբարը, ապա մեր արեւմտեան լեզուն, շարունակ զգացել են այդ կարիքը: Մեզանում նոյնպէս զգացել են այդ կարիքը և գործ են ածել *) մի դերանուն, որ հնարելի էր դեռ Դաւիթ անյաղթը Ն. զուրում, կազմելով *նէ, նէրա, ինէրանէ և այլն...*

Դրա շնորհիւ է, որ Դուրեանի պէս բանաստեղծն իր գլուխ գործոցի մէջ երգում է... թոյլ տրւին, որ միշտ ըզմէ երազեմ: Այստեղ շփոթման տեղիք չկայ, այն ինչ, տեսանք, որ մեր աւելի նորագոյն բանաստեղծները դեռ չեն հասել իրանց միտքը ճիշտ ու գիտակցօրէն արտայայտելու կատարելութեանը:

Այդ ձևերը, սակայն, ընդունելութիւն չը գտան ոչ գրաբարում, ոչ էլ արեւմտեան լեզուում: Ի նկատի ունենալով որ ամեն մի արհեստական նորմութեամբ լեզուի մէջ կենսունակութիւն առնել անկարող է, քիմիքա կը լինէր, եթէ աշխատէինք նոր ոյժ սալ այդ ձևերին:

Արդեօք լեզուն չունի մի որ և է միջոց, որ սո-

*) Ս. Մալխասեան և Մ. Աբեղեան:

վորական, առօրեայ լինելով հանդերձ, կարողանար մեր նպատակին ծառայել, առանց խորթ երեւալու և հիմնուած լինէր լեզուի մէջ տիրող օրէնքների վրայ:

Այսպէս, մենք ամեն օր նորանոր գաղափարներ ենք յայտնում, բառի տարբեր ձևերին տալով զանազան նշանակութիւն, դա ամեն մի զարգացող լեզուի կարևորագոյն աղբիւրն է. արմատական բառերի թիւն ամեն լեզուի մէջ վերին աստիճանի սահմանափակ է, որոնք ծառի նման ճիւղաւորուելով, լեզուին շարունակ մատակարարում են նորանոր բառեր. օր. գիր արմատից դուրս են եկել. գրող, գրիչ, գրութիւն, գրագիր, վերնագիր, հեռագիր, որոնք բարդութիւնների միջոցով արտայայտում են հազարաւոր գաղափարներ: Մի տասը տարի հազիւ կայ, որ ունենաւ սկսեցին տարբերել գիտական և գիտական, արհեստ և արուեստ, կայան և կայարան, քաղաքային և քաղաքական, հիմք և հիմունք, զգայական և զգայարանական, որոնք այսօր մեծամասնութիւնից ճանաչուած են որպէս տարբեր մտապատկերների արտայայտիչներ:

Նոյն աշդ օրէնքի վրայ հիմնուած է աների տարբերանքը ներուպական շեզոռնետում. մի եւ նոյն արմատին երբ առեւադնում ենք մի որ եւ է ձայնաւոր, արականը դառնում է իզական կամ չեզոք:

Ամբողջ խնդիրը մի կամ երկու տառի տարբերութիւնն է. ein ein-e, un un-e, одинъ одна, le-la, bon bon-ne, онъ он-а, el elle, мама, nana, և այլն: Իբրեւ հնդեւրոպական լեզու, անհնարին է, որ հայերէնը պահած չունենար նոյն սկզբունքը, թէև մերոնք

ամեն ջանք թափել են կենդանի փաստերն ուրանալու և ահա մեր ընտանիքի ամենասիրելի և ամենասովորական բառերը.

պապի և ճաճի,
հ-այր և մ-այր,
ապի և ազի
ուստը և դ-ուստը,
հաւ և հան-ի *)
այր և այր-ի

Այդպիսի մի-մի տառերով է որ տարբերոււմ են, միմիայն սեռը ցոյց տալու համար: Չէ՞ որ նոյն այգ սկզբունքն է, երբ մենք արական արմատի վրայ աւելացնում ենք ուրի մասնիկը իգական դարձնելու համար և ահա. թագ-ուրի, սրբ-ուրի, կոմս-ուրի, վարժ-ուրի, տիր-ուրի և այլն...

Քանի որ սեռը որոշելու համար հայերէնն ունի առանձին դերանուն, թէպէտ ոչ զարգացած ու բացայայտ՝ եւրոպական մտքով, ունի առանձին բազմաթիւ բառեր, ունի մինչև անգամ որոշ տառեր եւրոպականի նման, և մի ինքնուրոյն, բացայայտ սեռի յօդ, զարմանալի չէ՞ ուրեմն մեր սոցիտութիւնն ու ջանքը ուրանալու այն, ինչ որ գոյութիւն ունի յար և նման հնդեւրոպական լեզուների օրէնքին:

Հայերէն դերանուններն ունենալով բազմաթիւ ձևեր, որոնք ծառայում են միայն անկանոնութեան, չունին ձևեր սեռը որոշակի արտայայտող:

Եթէ մենք յատկացնենք արականին միայն նրա,

*) Հաւ մեծ-հայր, հանի մեծ-մայր:

ներանից, ներանով և իր ձևը, իսկ իդականին նորա, նորանից, նորանով, իւր, ոչ միայն մեղանշած չենք լինի լեզուի գէմ որ և է նորմութեամբ, այլ բանաստեղծի անգիտաբար գործադրածը կը դարձնենք մի գիտակցական կանոն.

«Խնդրում էի նորանից» (մօրից).

«Բազուկներս արձակել» (Նալբանգ).

«Նորա (ազջկայ) ծնողք այն օր ճաշի, гвардеецъ են սպասում»։ (Ռ. Պատկանեան)։

Այս կանոնով այնուհետև եթէ փորձենք թարգմանել այն հատուածները, որոնք մեզ անթարգմանելի երևեցան, պիտի չը հանդիպենք ոչ մի արգելքի։

Ահա մի հատուած։

«Մեր հարեանուհիք քնեցան. Լոտտէն (օրիորդ) ինձ հարցրեց թէ արդեօք ես էլ չէի՞ ուզի նորանց ընկերանալ. նա չէր ուզում, որ ես իւր մասին անհանգիստ լինէի.—Փանի որ ես այս աչքերը բաց եմ տեսնում, ասացի ես և պինդ նայեցի նորան, քնելու վտանգ չկայ։ Եւ մենք երկուսով չքնեցանք մինչև նորա տունը, երբ ազախինը դուռը բաց անելով, նորա հարցին պատասխանեց և այլն... Ես կուզէի որ գու տեսնէիր այն ահռելի կերպարանքը, որ ես ստանում եմ, երբ հասարակութեան մէջ նորա մասին խօսք է լինում, մանաւանդ երբ հարցնում են. Ասա ինձ արդեօք դուր է գալիս».— (Գէօթէ, Վէրթեր)

Այս նամակը հայերէն անկարելի էր թարգմանել առանց իգական դերանունան, քանի որ անունը ոչ մի տեղ չի յիշուում։ Նոյն աջողութեամբ թարգմանուում է և՛ Փրանսերէն հատուածը, որ մինչև հիմա անկարելի էր թուում։

Նանին. «Որը միայն նորաւն է սիրում. ինչպէս որ նա էլ բացի նրանից երբէք ոչ ոքին չէ սիրել և որը նորա հետ կամուսնանայ»:

Ժողովրդական երգն էլ, իսկոյն դառնում է որոշ և հասկանալի. «Մի նորաւն ո՞վ էր ճանաչում, նորա քաղցր ձայն ո՞վ էր միշտ լսում, հիւանալի էր նա, գեղեցիկ էր նա» և այլն...

Միւս յիշած նախադասութիւնն էլ պարզում և կոկւում է. «Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ, որովհետեւ ծնողները չէին սիրում նորաւն». ընդհակառակը պիտի հասկացուի, եթէ գրենք. «Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ, որովհետեւ ծնողները չէին սիրում նրան»:

Մեր առաջարկի կարևորութիւնն այն է, որ մեր դերանուանների բազմաթիւ ձևերին տալիս է մի պատշաճ և վերին աստիճանի անհրաժեշտ պաշտօն. խոստովել խառնակութիւնից և ծառայել լեզուի կատարելութեանը, առանց մի նոր բան մտցնելու լեզուի մէջ և առանց ընտելանալու որ և է խորթութեան:

Հետեւելով հին հայերէնին ու եւրոպական լեզուներին, ուր երկար ձևերը իգական են, իսկ կարճերը արական. սո, յլ, սոք, քլլ, օհք-օհա, ուստր—գուստր, տէր—տիրուհի, հաւ—հանի, մեր դերանուաններն էլ մենք բաժանում ենք. կարճն արական, երկարն իգական:

Ա Ր Ա Կ Ա Ն.

ինքը, սա, դա նա,
իրենք, սրանք, դրանք, նրանք
իր, սրա, դրա, նրա,
իրենց, սրանց, դրանց, նրանց

իրեն, սրան, գրան, նրան,
 իրենց, սրանց, գրանց, նրանց,
 երենից, սրանից, գրանից, նրանից,
 իրենցից, սրանցից, գրանցից, նրանցից
 իրենով, սրանով, գրանով, նրանով,
 երենցով, սրանցով, գրանցով, նրանցով

Երկուրէ՛—ի գ ա կ ա ն

Ինչք. աւա, (տէ՛ գաւ, եւա (նէ) ունի,
 իրանք, սորանք, գորանք, նորանք,
 իւր, սորա, գորա, նորա (աւաւ),
 իրանց, սորանց, գորանց, նորանց,
 իրան, սորան, գորան, նորան (աւան)

Իրանից, սորանից, գորանից, նորանից,
 իրանցից, սորանցից, գորանցից և ուրիշ
 իրանով, սորանով, գորանով, նորանով

Եւր ցանկն այն պակասութիւնն անի, որ եղակի
 առանձին գէճիկ նամար առանձինն ձև չից: Նոր հնա-
 րէջ գէճ ձև բնակ լիցուի պաւն. կարելի պատե-
 ջած գէպքս մ. Գաւթի Թագաթի նման մեծք պէտք է
 գործ անենք տէ. գէ. նէ. կամ տա. գա. եւա. միայն
 սակեք դժամ. Բնագէս այդ պէտք է նախկին Թագաթ-
 նիչք

Եթէ վերջապէս գծուար է բնակարանայ առն-
 նին, կարելի գրադարմ գէպքում պէտք գործածել այն
 մասնակցի, որ արդէն ամբողջական է շարանակ և կա-
 կածի ու տարանջատի անդիլը շարադրին չի Թագաթ
 ինչ յաճախ, ըստց նուրբ և զիւ խառն չի

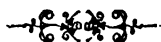
Թունքներում արդէն գործ է ածուում դա ժը-
պիտն էլ հետը, որպէս մի նորութիւն: Դա ու-
նի արդէն բոլոր հոլովներն ու բոլոր նրբութիւնները.
իգական է ի բնէ և կարծեմ խորթ էլ չի թուայ, ե-
թէ ասենք. ուհին եկաւ, ուհին գնաց, ուհին գեղե-
ցիկ է, ուհում սիրում եմ, ուհիները գեղեցիկ են,
ուհիներն եկան և այլն... Եզակի ուղղական հոլովը
գոնէ միշտ կարելի է դրանով լրացնել, միտքը ճիշտ
և ուղիղ արտայայտելու համար...

Կայ և մի երրորդ ձև, որ մենք բոլորովին չը
յիշեցինք. սոքա, դոքա, նոքա, սոցա, դոցա, նոցա,
որ մի ժամանակ, գլխաւորի ազդեցութեան տակ ահա-
գին կիրառութիւն ունէր, այսօր սակայն գրեթէ
բոլորովին տեղի է տուել կենդանի ձևերի առաջ: Գու-
ցէ այդ ձևը կարելի լինէր գործածել չէզոք անուն-
ների տեղ, բայց մեր լեզուն առայժմ այդ կարիքը
չի զգում և այդ դերանուններն էլ պակասաւոր են,
բոլորովին գուրկ լինելով եզակի ձևերից: Եթէ մի
անգամ ընդ միշտ ուզում ենք կանոնի հետեւել. լաւ
կը լինէր, որ արական ձևերը դործ ածէինք նաև չէ-
զոք անունների համար *):

*) Պ. Մ. Աբեղեանը («Նոր-Դար» 1897. № 160—61)
աշխատում է ցոյց տալ, որ հայերէն դերանունների անորո-
շութեան շնորհիւ մենք չփոթում ենք անշունչ և շնչաւոր
առարկաները: Այդ պակասը նա առաջարկում է լրացնել ա-
րևմտեան դերանունների ձևերով: Մի ժամանակ ինքը և պ.
Ս. Մանդինեանն սկսեցին գործածել. «Փայտերը բերէք, ազոնք
մեզ հարկաւոր են. տունը ցուրտ է, անօր մէջ ես չեմ բնակ-
ւում. այս հացից չեմ ուտում, անոթից տուր»: Սակայն մեր
հերքումից յետոյ զաղարեցին այդ սխալ գործածութիւնից:
Տես մեր յօդուածը «Մուրճ» 1899 թ. «Նա և այն» դերա-
նունների մասին:

Մեր ասելիքը կարելի է ամփոփել հետևեալ կանոնի մէջ. ուր կարիք կայ եւ դերասնուհիք երկու ձեռքով, կարճը յատկացնել արականին (և չէզոքին) իսկ երկարը իգականին *):—Ում համար խորթ և դժուար է այդ անելը, պիտի գործածէ ի բնէ իգական «ռոհ» մասնիկն իբրեւ դերանուն:

Ոմանք մեր այս առաջարկը աջողութեամբ սկսել են արդէն գործածել մտցնելով լեզուի մէջ նրբութիւն և ճշտութիւն, մենք կարող ենք այդ կողմից մասնաւորապէս յանձնարարել պ. Լ. Մանուէլեանի վերջին տարիներս գրած պիեսները:

*) Մեր այս առաջարկը լոյս տեսաւ «Մուրճ» 1898 թ. № 10--11. 'Իրանից ուղիղ երկու տարի յետոյ «Անահիտի» մէջ պարոն Չոբանեանը արծարծելով միևնոյն մտքերն, առաջարկեց իգական դերանունների համար գործածել. էն—էնոր, էնոնք, էնոնց արևմտեան լեզուում: Իմ առաջարկի մասին պ. Չոբանեանը ոչ մի յիշատակութիւն չի արել, սակայն, ի պատասխան իմ նամակին, գրում է. «Կարծեմ յիշած պիտի ըլլամ և ձեր տեսութիւնը դերանունների մասին»:

Ֆ Ա Ն Կ

	Երես
I Մարդկային լեզուի ծագումը.	1
II Հնդեվրոպական լեզուներ և նախահայերէն	11
III Արեւելահայ բարբառների ծագումը.	26
IV Արաբաբառեան բարբառի յատկանիշները.	37
V Արեւելահայ լեզուի պատմութիւնը	41
VI Ներսիսեան դպրոց.	45
VII Մամուլ	76
VIII Լազարեան ճեմարան	78
IX Դորպատ	85
X Նամակներ.	98
XI Աշուղներ.	104
XII Կրօնական հրատարակութիւններ	110
XIII Գրաբարի ծագումը	122
XIV Կենդանի լեզու էր արդեօք գրաբարը	145
XV Հնչմունք և գիր.	151
XVI Լեզուի էստետիքան	157
XVII Լեզուի զարգացման օրէնքը.	185
XVIII Օղի նոսրութեան օրէնքը	194
XIX Շեշտի և աճման օրէնք	201
XX Արեւմտեան և արեւելեան լեզու	208
XXI Բարդութիւնների և ածանցման օրէնք	212
XXII Դերանուններ և նրանց սեռը	230

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Երես	Սխալ	Ուղիղ
30 Վերջին տող	ըստամբօլ	ըստամբօլ
48 Երրորդ տող	շրջիցուցանէր	շրջեցուցնէր
71 Երկրորդը, ներքեից	ժողողներով	ժողովներով
136 Առաջին ներքեից	մէջ	մէկ
141 15 տող ներքեից	շխանին	իշխանին
190	0111010 և այլն	o—o—o—o—o—o—
194 Երկրորդ ներքեից	հոլովակիրը	հոլովակերտը
194 Եօթերորդ ներքեից	յոգնակիրը	յոգնակերտը
204 Իններորդ	տը-եցի	տըւ-եցի
	տըւ-եց-իր	տըւ-եց-իր

15-

[Handwritten signature]

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ

Ռ. 4.

- 1. ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ. դասագիրք հայերէն լեզուի. . . 1 —
- 2. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, (ծխական և պետական դպրոցների համար). . . — 25
- 3. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԽԼահայ լեզուի — 75

ԳԻՆՆ Է 75 ԿՈՊԵԿ

Մամուլի տակ են և շուտով լոյս կը տեսնեն

- 1. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Պատկերազարդ), ծխական դպրոցների համար. . . — —
- 2. ԳՐՊԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ . . . — 5

Գումարով առնողներին 20% զեղջ

Դիմել՝ Թիֆլիս Կոմերչ. учил. Ванціану կամ գրեւ վաճառներին:

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

~~DEC 14 '42~~

130

APR 14 '52 H

~~MAY 28 '52 H~~

~~MAY 24 '60 H~~

